

حليم لکيو

مرتب
نور جو ٽيجو

ينگ لثري سوسائٽي

حيدرآباد

2011ع

1

ڪتاب جو نالو	:	حليم لکيو
مرتب	:	نور جوڻيجو
ڇاپو	:	پهريون 2011ع
ٽائٽل ڊزائين	:	ٽانيا
ڇپيندڙ	:	فائين ڪميونيڪيشن، حيدرآباد
ڇپرائيندڙ	:	ينگ لٽري سوسائٽي، حيدرآباد

قيمت: 150/-

سٺاءُ

- 1 • ”مهاڳ“
- 6 • ”په اکر“
- 11 • هٽلر لکيو
- 30 • تواريخي ڳالهيون
- 35 • اهو سادو ماڻهو!
- 39 • قبوليت
- 42 • پئسو
- 45 • ڏڇو
- 48 • پهراڙيون ۽ انگريزي اکر
- 51 • عمر خيام جي مٽيءَ مان ٺهيل ماڻهو
- 55 • مرڻ ۽ جيئڻ
- 59 • ائڪٽنگ
- 62 • ليکڪ
- 66 • هائي ميرا دل!
- 70 • فئن
- 74 • تون ڪير؟
- 78 • خاڪي!
- 81 • مذاڪرات
- 85 • اربين ورهيه اڳ!
- 89 • هٿان هٿان
- 92 • ليکڪ

96	• پنهنجو اچڻ!
100	• فائدو؟
104	• هاءِ ميرا دل - II
107	• ايجاد
111	• هولي!
116	• گند
119	• دٻئي ۾ سنڌي
123	• ڊائس
126	• محقق!
130	• اجايو!
136	• نئين دنيا
141	• بکواس!
144	• مادري ٻولي
147	• پاڻ سڀيئي!
150	• ساڙ ۽ حسد
153	• عيب ۽ صبر
159	• فطرت
162	• مشاورت ۽ تحفظات!
167	• زمانو ۽ زمانا
170	• سوشل سائنس
174	• اجايون ڳالهيون
177	• عجيب ڌاريو
190-181	• ❖ رايو

”مهاڳ“

ڪجهه عرصو اڳ، اسان جي سنڌي چئنل ڪي.ٽي. اين تي، سندس حياتيءَ ۾ حليم بروهي صاحب پاران ڏنل هڪ انٽرويوءَ ۾ ڪانئس جڏهن اهو سوال ڪيو ويو ته هو ”موجوده وقت“ ۾ ڪنهن جي مدد وٺڻ گهرندو، ۽ ٻين اديبن سان گڏ جڏهن منهنجو نالو وٺي ڪانئس پڇا ڪئي وئي، ته پاڻ وڏي چاهه ۽ پيار سان چيائون ته ”فقط ابراهيم جويو!“ ۽ اهو پڻ چيائون ته ”مان ڪڏهن به سندس رويي کان رنج نه ٿيس ۽ ساڻس هميشه پيار ۽ محبت سان پيش آيس، جنهن لاءِ هو منهنجو ٿورائتو آهي!“

حليم بروهي (جنم 5 آگسٽ 1935، وفات 28 جولاءِ 2010) کليل طبع ۽ پنهنجيءَ تي پورو رهندڙ، خاص طرح جو هڪ مانائتو ۽ عزت دار ماڻهو هو. خود دار، ارڏو، بحشي شخص، پنهنجي گهر وارن لاءِ به ۽ يارن دوستن ۽ عام ٻين ماڻهن لاءِ به هر دم هڪ ڌارڻي ماڻهو طور. سندس مضمونن جو هيءُ مجموعو پڙهندڙن لاءِ دلچسپ، معنيٰ دار، ۽ سندس اُن پيار پريءَ انوکي شخصيت جي لکڻين کي سمجهڻ لاءِ شاهد چئي سگهجي ٿو. ائين آءُ ايتري ڀروسي سان ان لاءِ چئي سگهان ٿو، جو حليم بروهي ۽ آءُ عمر جو ڪافي حصو پاڙيسري رهي چڪا هئاسين. سندن گهر ۽ منهنجن ساهرن جو گهر حيدرآباد جي سولجر بازار واري رستي تي آمهون سامهون ته نه پر رستي جي ٻنهي پاسي، فقط وچ ۾ هڪ گهڻي ڀيرو هئا. مون کي ياد آهي ته 1943ع ۾ منهنجي شاديءَ جي مجلس ۾ حليم بروهيءَ جو پيءُ سائين عبدالعزيز بروهي صاحب جن به اچي شرڪت ڪئي هئي.

حليم بروهي هڪ خودشناس شخص هو. خود شناسي ۽ خود اعتمادي سندس شخصيت جو خاص ڪڙ هو، ۽ سڄي عمر، آخر تائين پاڻ ان ئي طرح رهيا.

هاڻي، جو آءٌ سندس ڪتاب تي ٻه لفظ لکڻ ويٺو آهيان، ته ائين
 ٿو محسوس ڪريان ڄڻ ته آئون سندن اُن ٿوري جي مڃتا ڪري
 رهيو آهيان جنهن ڏانهن پنهنجي دليرانه طبع طور نالو وٺي، ڪي
 تي ائين تي پنهنجي آخري انٽرويو ۾ مون ڏي اشارو ڪيو اٿن.

حليم بروهيءَ ۾ پيون به ٻه خوبيون هيون، جي آهن ته هڪ
 سڪي وانگر ئي هڪ خوبيءَ جا ٻه پاسا آهي آهن سندس وطن دوستي
 ۽ قومي فدايت. هن ڪتاب جي شروع ٿي ۾ ”هٽلر لکيو- هٽلر جي
 پارٽيءَ جا پنجويهه نقطا“ جي عنوان هيٺ سورهن صفحن ۾ پڙهندڙن
 کي سندن ٻن خوبين جي ڄاڻ ملي ويندي، البت هٽلر جي انهن
 پنجويهه نقطن ۾ به ٿي نقطا عالمي پسند جا بنهه نه به آهن.

حليم بروهيءَ جون چار نياڻيون، چار ئي حال حيات آهن. ٻه ته
 ثنا بيبي ۽ رابعا بيبي گڏ ڪئناڊا ۾ رهن ٿيون، هڪ ارمغان بيبي
 آمريڪا ۾ مقيم آهي، ۽ چوٿين بيبي رومانا شيخ صاحبه هتي
 حيدرآباد ۾ ئي رهي ٿي، سندن محترم ماءُ صاحبه بيبي به حيدرآباد
 ۾ پنهنجي اصلوڪي گهر ۾ رهنديون اچن ٿيون. شال هي سڀئي
 سدا خوش ۽ آباد رهن ۽ وڏيون عمريون ماڻهن (آمين). محترم رومانا
 صاحبه جو پنهنجي هڪ ساهه کان پياري جوان جماڻ پٽ عبير جي 10
 آگسٽ 2008ع تي اندوهناڪ حادثي ۾ گذاري ويڃڻ تي هڪ دردانگيز
 ورلاپ انگريزي اخبار ”ڊان“ ۾ شايع ٿيو، مرحوم جي والد مسٽر
 ذوالفقار شيخ جي چوڻ تي مون ان جو سنڌي ترجمو ڪيو هو، جو
 سنڌي اخبار روزانه عبرت (6 نومبر 2008) ۾ ڇپيو. ڌڻي تعاليٰ شل
 هر والدين کي اهڙي ڏک ڏسڻ کان بچائي رکي!

حليم بروهيءَ جون لکڻيون هو بهو سندس طبيعت جون ئي
 ترجمان لڳنديون هيون، ۽ پڻ عام جام ۽ وڏي چاهه سان پڙهيون
 وينديون هيون. هن ڪتاب ۾ اهڙيون پنجاهه کن لکتون،
 روزنامه ”ڪاوش“ مان ڪڍي، سنڌ يونيورسٽيءَ جي ٽن لائق شاگردن،
 (1) نور جوڻيجو (2) تصنيف جتوئي ۽ (3) ديوداس گڏجي، ڪتابي
 صورت ۾ پڌريون ڪيون آهن. هنن علم دوست ۽ سليم طبع
 شاگردن کي هن سندن قدردانيءَ ۾ اهڙي تعميري جذبن لاءِ آفرين

چوان ٿو، سندن پختو ارادو آهي ته حليم بروهي جي سڄيءَ لکت کي سوڌي سموهي ڪتابي صورت ۾ پڌرو ڪندا. مرحوم حليم بروهي پنهنجي هن لڳاتار لکندي رهڻ ۽ خاص طرح سندن ايتري قدر الڳ الڳ عنوانن جي انتخاب تي اسان سڀني جي دلي خلوصن، دعائن جو ۽ احسان شناسيءَ ۽ پوري جس جو حقدار آهي. شاهه لطيف جو هڪ امر بيت آهي ته:-

آڏو جواثبات کي سو شرڪ لاهي شڪُ
هئي جنهن ۾ حق، تنهن نفيءَ جهڙو ناهه ڪي.

فلسفي جو اصول آهي، ۽ اڪثر حالتن ۾ واقعي ائين سچ به آهي ته هر ڳالهه ۾ اثبات سان نفي به آهي، انگريزيءَ ۾ ان طرز تحقيق ۽ تنقيد کي ٽن اصطلاحن ۾ آندل آهي. Thesis، Anti-thesis ۽ Synthesis. شاهه سائينءَ جي بيت کي سمجهڻ لاءِ پڇجي ته ڳالهه ڪندي ته ”اثبات“ معنيٰ بهتر سچ، ”شرڪ“ معنيٰ ته مڃيل سچ ۾ شڪ، ۽ ”نفيءَ جو حق“ معنيٰ ته شڪ واري سچ کان انڪار ۽ بهتر سچ کي مڃڻ. مطلب ته مڃيل سچ ۾ شڪ ڪبو ته بهتر سچ ڀيندو يا بهتر طور تي مڃيل سچ کي سمجهبو. هيءَ ڳالهه به لتي پئي اُتي ئي اچي ٿي بيهي ته ”هاڻو“، ”هاڻو“ ڪبي رهبي ۽ ”نه“، ”نه“ بنهه نه ڪبي، ته اصل سچ يا نئين ڪا ڳالهه يا حقيقت ماڻي نه سگهبي. اسان جي ڪلمي شريف ۾ به اثبات سان نفي به آهي، ۽ اثبات واري حق جي خبر ”محمد الرسول الله“ چئي ۽ مڃي الله جي وحدانيت ۾ ايمان پختو ٿو ڪرڻو پوي ۽ اها ته ڳالهه ٿي مذهب ۽ ايمان (Faith)، پر دنيوي معاملن ۾ جيستائين موجود حالات کان انڪار نٿو ٿئي، ته انهن کي بهتر حالات ۾ تبديل لاءِ ڪو جواز ڪونه ٿو ملي. حليم بروهي صاحب دنيوي حالت کي بهتر حالات ۾ تبديل آڻڻ لاءِ ضروري ٿي ڄاتو ته پهريان موجود حالت کان انڪار يا بغاوت لازم ٿي ٿئي ۽ پوءِ بهتر حالت ڏانهن وڌڻ يعني ترقيءَ، سداري يا واڌاري Development, Improvement, Progress به ممڪن ٿي ٿئي.

حليم بروهي صاحب جن ان پڪي خيال جا به هئا ته سنڌي ٻولي رومن رسم الخط ۾ لکجي. ان ۾ پاڻ ٽرڪيءَ جي حڪمران ڪمال

پاشا جو مثال ڏيندا هئا ته اُتي نه صرف مذهبي اصلاح پسندي کان
 ڪم ورتو ويو، پر ترڪيءَ ۾ ٻوليءَ جو رسم الخط به بدلائي رومن
 ڪيو ويو هو. حليم بروهيءَ جي ان خيال مان ئي ته سمجهي ٿو
 سگهجي ته بنهه ترڪيءَ وانگر هتي به مذهبي اصلاح لاءِ هلچل
 شروع ٿئي، جنهن سان مذهبي ڳالهين ۾ گهڙي آيل انڌو وسواس ۽
 ڪريا ڪرمي ملائيت ۽ پيريءَ مريديءَ آڏو احتجاج. جيئن يورپ ۾
 Priesthood آڏو احتجاجيت (Protestantism) جي تحريڪ اُتي هئي ۽
 ڪامياب ٿي هئي. تيئن سنڌيءَ جي رسم الخط ۾ تبديل لاءِ سندس
 خيال آراين جي تور ٽڪ ان حوالي سان به ٿي سگهي ٿي. هونئن به
 هو پاڪستان جي پايي وجهندڙ مسٽر محمد علي جناح جيان
 پاڪستان ۾، ٻئي گهڻيءَ عام راءِ وانگر حليم بروهي Theocracy جي
 به بلڪل خلاف هو. ان خيال کان هو خاص طرح جدت (Modernism)
 لاءِ انتهائيت جا شائق ۽ ان ڏانهن مائل رهندا هئا.

حليم بروهي صاحب جي سڄي علمي جدوجهد کي ان معنيٰ
 ۾ ۽ ان حد تائين پڙهڻ ۽ سمجهڻ جي ڪوشش ٿيندي رهي ته اُن
 لاءِ اسان جي دنيا ۾ ممڪنات ڪيتري قدر موجود هئا يا آهن. ته
 ڳالهه ڪجهه موجود حالات ۾ تبديليءَ جي، ڪجهه معقوليت جي
 دائري ۾ به زير ويچار اچي سگهي ٿي يا آڻي سگهجي ٿي، ۽
 ڪنهن آئنده دور ۾ ئي سهي اهڙي سوچ ويچار ۾ اچي سگهي يا
 آڻائي سگهجي ٿي. اُن لاءِ علامه اقبال جو هيٺيون شعر به هن
 ڪتاب جي پڙهندڙن جي ويچار لاءِ به پيش خدمت آهي:

يقين محکم، عمل پيهم، محبت فاتح عالم
 جہاد زندگانی میں ہیں مردوں کی شمشیریں

محمد ابراهيم جويو

حيدرآباد سنڌ

10-01-2011ع

”ٻه اکر“

ضد ڪرڻ انسان لاءِ ضروري پر اديب لاءِ نهايت ئي لازم عمل آهي، فقط اهو انسان ئي جتادار احتجاج برپا ڪري سگهي ٿو جنهن جي تنقيد جو محور اول سندس وجود هوندو آهي.

فلسفي اصولن موجب ”نه“ ڪرڻ اشد لازم آهي يعني ”نه“ ڪرڻ صحتمند فرد جي ذهني، منطقي ۽ عقلي اوثر جو ڪارائتو ڪارڻ هوندو آهي. جيڪڏهن ڪنهن ماڻهو کي هن حياتي ۾ ڪو تضاد، ڪو تحرڪ ئي نظر نه اچي ۽ جيڪو حوس جي عيوض سچ کي ڪوڙ ۾ تبديل ڪري وجهندو هجي، اهڙو ماڻهو ضد ڪين ڪري سگهندو آهي. ضد ڪرڻ معنيٰ شين جي بناوٽي تصور سان ٽڪرائو ۾ اچڻ. ليڪڪ کي پنهنجي ورتاءُ ۾ ضدي هئڻ گهرجي پر گڏوگڏ اهو ورتائو عقلي ۽ شعوري دليلن جو امتياز هئڻ گهرجي. تڏهن ئي حلیم بروهي چئي وينو هو ته؛

گهڻن ئي ضدي ماڻهن جو مجموعو- مون اهو
ماڻهون ڏٺو آهي. اهو مان آهيان!!

مان پنهنجو پاڻ کي نهايت ننڍڙو محسوس ڪري رهيو آهيان پر اهو احساس نهايت اعليٰ واقع آهي. پنهنجي لکڻي تي هر ڪو گيچ گائيندو وتندو آهي پر مان سمجهان ٿو ته ڪنهن مانائتي، ڏاهي، ۽ خودار تخليقار جي سرُ جي پرچار ڪرڻ ۾ جو چاهه ۽ مناسب آهي، سو ممڪن آهي ته ڪائنات جي ڪنهن ٻي شيءِ ۾ موجود هجي! لکيو ته ڪجهه مون به آهي پر سچ پچ ته مون لکيو ئي چاهي!!

مهان قوين جا شاهانه انداز، نوس فلسفي مزاج سان سرشار
لکتون، هر ڪهاڻي پنهنجي خمير ۾ ڪا جلوي گري، هر ست ۾
حوصلي ۽ جوش جي لهر، هر حرف بڙ ڇي جيان ڇاتي ۾ ڪپي
حوس ۽ ڪروڙ کي ڇيريو ڇڏي.

سچ ته اتي اسان مفروزي لکي به ڇا لکنداسين! تنهنڪري
اهيو فيصلو ورتو ويو ته اجائي پٽ راڻ ڪرڻ کان پرين جي ئي
پڇار ڪرڻ، وقت جي ضرورت آهي.

”انهن ماڻهن کان پري رهڻ گهرجي جيڪي اوهانجي نيڪ
مقصدن کي هلڪو يا هيڄ ثابت ڪرڻ جي ڪوشش ڪن، ڪن
ماڻهن جي اهيا عادت ٿيندي آهي. پر عظيم انسان اوهان کي
اتساهيندو ته اوهين پڻ عظيم ٿي سگهو ٿا.“ (مارڪ ٽوئن)

اهڙو ئي استاهه، محترم سائين ابراهيم جويو اسان جي ڇاتين ۾
ڦوڪيو آهي؛ انهن سان گڏ مان سندن (حليم بروهي) جي نياڻي، ثنا حيات
بروهي، مرڪن سان جذبو وکيريندڙ ديوداس ۽ ڪڪرن جيان حساسيت
رکندڙ تصنيف جتوئي جو بي حد ٿورائتو آهيان، جن نه صرف معاشي پر
اخلاقي ڪردار نڀائيندي ادبي اوثر جي واٽ ورتي آهي.

سوڍا شرم تنهنجو بي عقلن عقل،
آهي انگ امل، ماڻ تنهنجي ميندرا.

نور جوڻيجو
حيدرآباد، سنڌ
11-01-2011ع

”انتساب“

انهن لاءِ جن حلیم بروهي سان نفرت
ڪئي

هٽلر لکيو

هٽلر جي پارٽيءَ جا پنجويهه نقطا

هٽلر جي پارٽيءَ جي پنجويهه نقطن جو ترجمو ڪرڻ وقت فقط اهو خيال رکيو ويو آهي ته اُهي به سمجهي سگهن جيڪي تمام ٿوري ڄاڻ رکندڙ آهن.

اسان تواريخ جو رخ نٿا ڦيرائي سگهون، ۽ اسان تواريخ کان منهن به نٿا ڦيرائي سگهون. اسان ايندڙ حالتن کي فقط ملتوي ڪري سگهون ٿا، اسان ايندڙ حالتن کي رد نٿا ڪري سگهون. اها تواريخ آهي، اهو تواريخ جو سبق آهي.

هٽلر اڪيو

”عوام ايجاد نه ڪندو آهي، ۽ گهٽائيءَ وارن لاءِ سوچ کان ڪم وٺڻ ۽ منظر تي ناممڪن آهي. اهو فقط فرد آهي. اڪيلو شخص آهي. جيڪو ايجاد به ڪري ٿو، سوچ کان ڪم به وٺي ٿو، ۽ (سوچ کان ڪم وٺي) پنهنجو پاڻ کي منظر به ڪري ٿو.“

”اها سوچ- ته ڪنهن نيگرو يا ڪنهن چيني جو جرمن ٻولي سڳي وڃڻ ۽ سندس واعدو ڪرڻ ته هو سدائين جرمن ٻولي ڳالهائيندو ۽ ڪنهن جرمن سياسي پارٽي کي ووٽ ڏيندو، کيس جرمن قوميت جو حقدار بنائي سگهي ٿو، غلط سوچ آهي. اهڙو عمل قوميت ۾ حرامڪاري جي بنياد رکندو، ۽ جرمن قوم وڌيڪ قومي ٿيڻ بدران تباھ ٿي ويندي.“

”ڪا به قوم پنهنجي قومي ملڪ جي هڪ چورس وال تي به پنهنجو قبضو قائم رکڻ لاءِ الله کي وڃ ۾ آڻي نٿي سگهي. سرحدن جي ٺهڻ ۽ ڊهڻ لاءِ انسان (قوم) پاڻ جوابدار آهي.“

”ويانا واري ڪانگريس وارو زمانو گذري ويو. اهو زمانو گذري ويو، جڏهن شهزادا ۽ سندن داشتائون جوڻا ۾ صوبن کي ڏاڻ ٿي. لڳائيندا هئا. اڄ اهو زمانو آهي جڏهن بي رحم عالمي يهودي ذهنت قومي ملڪن تي پنهنجو قبضو ڄمائڻ لاءِ وڙهي رهي آهي.“

”جيڪڏهن اسان پنهنجي قومي رياست وجود ۾ آڻڻ چاهيون ٿا، ته اسان کي گهرجي ته انهن حالتن، طاقتن ۽ ڪششن ڏانهن توجه نه ڏيون جن ۾ اسان جي قوم جو سماجي، اخلاقي، اقتصادي، ۽ سياسي ڪردار تباھ ۽ برباد ٿيو آهي. اسان کي گهرجي ته جواب ۾ ڪا اهڙي طاقتور قوت پيدا ڪريون جيڪا آزادي ۾ پختي هجي

۽ جنهن ۾ اسان جي جدوجهد کي ڪامياب ڪرڻ لاءِ لياقت به هجي. اڳتي سخت جدوجهد آڻو، ڇو ته قومي رياست وجود ۾ آڻڻ لاءِ پهرين يهودي ذهني جو خاتمو آڻڻو آهي.“

”قومي نظريو سوشلسٽ نظريي کان بلڪل مختلف آهي. قوم ۽ ليڊر، قومي نظريي جا ٽنڻيا آهن، ۽ انهن ٻن بنيادي حقيقتن تي (قوم ۽ ليڊر تي) ئي سڄي قومي تحريڪ جي قائم رهڻ، هلڻ، ۽ اڳتي وڌڻ جو دارومدار آهي.“

”تحريڪ برداشت نه ڪندي، ۽ تحريڪ سياسي جماعتن جي وچ ۾ هڪ سياسي جماعت ٿي نه ويهندي. تحريڪ پنهنجي حيثيت ميراث لاءِ هروقت ۽ هر گهڙيءَ عمل ۾ رهندي، ۽ ماڻهن جو ذهن تحريڪ جي رنگ ۾ رڱڻ لاءِ هر وقت هر گهڙيءَ عمل ۾ رهندي. تحريڪ ڪنهن به اهڙي نظام کي برداشت نه ڪندي جنهن ۾ تحريڪ کي هڪ سياسي جماعت جو روپ ڌارڻ تي مجبور ڪيو وڃي.“

”سياسي جماعتن جي وچ ۾ ٺاهه به ٿيندو آهي، پر تحريڪ ٺاهه نه ڪندي آهي. سياسي جماعتون پنهنجن مخالفن سان سودي بازي ڪنديون آهن، پر تحريڪ پنهنجي اٽل هئڻ جو اعلان ڪندي آهي.“

”اسان کي اسان جي تحريڪ لاءِ هڪ يا ٻه سئو سازشين جي ضرورت نه هئي، ۽ نه آهي. اسان کي اسان جي تحريڪ لاءِ هڪ لک، يا اڃان به ڏهه لک جنوني جوڌن جي ضرورت هئي، ۽ هن وقت به آهي. اهو تحريڪ وارو ڪم لڪ، ڇپ ۾ نه ڪبو آهي. اهو تحريڪ وارو ڪم کليل نموني ۾ طاقتور ڏڪن سان ڪبو آهي. تحريڪ لاءِ رستو ٺاهڻ، خنجر يا زهر يا پستول جي وس ڪونهي. عام ماڻهوءَ ۾ تحريڪ لاءِ جنون پيدا ڪرڻ سان ئي تحريڪ لاءِ رستو ٺهندو آهي. ڪميونسٽن ۽ سوشلزم کي تباهه ڪرڻ ضروري آهي، ته جيئن گهڻين ۽ رستن تي قوم پرستن جو راڄ هجي. اهو هن وقت ڪرڻ ضروري آهي، جيئن اهو هر وقت ضروري رهندو.“

جرمنيءَ ۾ عام طرح اهو سمجهيو ٿو وڃي ته جرمني جي تباهي جو اصل ڪارڻ فقط اقتصادي بدحالي ۽ ان جا نتيجا آهن. گهڻو ڪري هر ڪو ذاتي طرح متاثر ٿيو آهي. جيڪو هر هڪ

شخص لاء تباھي محسوس ڪرڻ جو چڱو سبب ثابت ٿيو آهي. عام طرح ماڻهو انهيءَ تباھيءَ جو ذڪر ڪندي اسان جي سياسي، ثقافتي ۽ اخلاقي تباھي جو ذڪر ڪندا آهن. گهڻي اهڙا به آهن جن وٽ انهن ڳالهين لاءِ جذبو ۽ سمجهه ٻئي ڪينهن.

عام ماڻهن جو ته اهو خيال آهي، تنهن تي بحث نٿو ڪجي، پر اسان جا سمجهو طبقا به اسان جي اقتصادي بدحالي کي ئي اسان جي تباھي جو سبب ٿا سمجهن، ۽ سمجهن ٿا ته پهرين اقتصادي بدحالي جو علاج ڪجي. اهو ئي سبب آهي جو اڄ تائين اسان جي تباھي جو ڪو به علاج نه ٿي سگهيو آهي. جيستائين اهو چڱي طرح محسوس نه ڪيو ويو آهي ته اقتصاديات ٻئي يا ٽئين نمبر تي آهي، ۽ جيستائين اهو چڱي طرح محسوس نه ڪيو ويو آهي ته پهريون نمبر اخلاقيات ۽ قوميت جو آهي، تيستائين اسان جي موجوده بدحالي جو علاج ڳولڻ ناممڪن آهي.“

”اسان کي، اسان جي ملڪ ۾ به اسان جي قوم جي دشمنن جي مرڪروھ بڪواس جو مقابلو ڪرڻو پوندو. اسان قومپرستن کي اها ڳالهه ذهن نشين ڪري ڇڏڻ گهرجي ته ائين ضرور ٿيڻو آهي، ڇو ته اسان پنهنجي قوميت جي ايمان ۽ عقيدو کي حق تي سمجهون ٿا. اسان کي انهن غلط خيالن جو مقابلو ڪرڻ لاءِ تيار ٿي وڃڻ گهرجي جيڪي يهودي ذهنت جي علمبردارن، اسان جي قوم کي لٽڻ ۽ ڦرڻ لاءِ اسان جي ماڻهن ۾ عام ڪيا آهن. اڄ اسان نديءَ ۾ پيل هڪ پٿر آهيون، پر ٿورن سالن ۾ اسان هن نديءَ اڳيان ٻڌل هڪ بند هونداسين، جنهن تي نديءَ جون چوليون ٽڪرائجي. نئين ڪناري زمين آباد ڪنديون.“

”هر ڪا سنگت، هر ڪا جماعت، هر ڪو ننڍڙو گروهه، ۽ هر ڪا نام نهاد سياسي جماعت هاڻ قوم پرست هئڻ جي دعويٰ ڪري رهي آهي. اها اسان جي قوم پرست تحريڪ جي ڪاميابي جي نشاني آهي.“

”جلسا ضروري آهن. اهڙو شخص، جيڪو تحريڪ ۾ شامل ٿيڻ لاءِ ڪشش محسوس به ڪري ٿو، پر اڪيلو هئڻ ڪري (يا اڪيلائي محسوس ڪرڻ ڪري) تحريڪ کان ٽهندو ٿو رهي، سو

جلسي ۾ پاڻ کي هڪ وڏي ڪٽنب جو فرد محسوس ڪري ٿو، ۽ پاڻ ۾ طاقت ۽ قوت محسوس ڪري ٿو. هو جلسي جو اثر قبول ڪري ٿو. جلسي ۾ گڏ ٿيل هزار ماڻهن جون خواهشون، امنگون، ۽ قوت، جلسي ۾ شامل هر هڪ شخص جي اندر گڏ ٿيو وڃن ٿيون. اهو شخص، جنهن کي جلسي ۾ شامل ٿيڻ کان اڳ پاڻ پنهنجي باري ۾ شڪ شبهات هوندا آهن ۽ تحريڪ ۾ شامل ٿيڻ کان ڪيپائيندو رهندو آهي، سو جلسي ۾ شامل ٿيڻ کان پوءِ پنهنجي اندر پختو يقين ۽ اعتماد محسوس ڪندو آهي، ڇو ته هو هاڻ (جلسي ۾) هڪ وڏي ڪٽنب جو ڀاتي آهي.

”ماڻهن جي ڪنهن به وڏي ميٽر ۾ اهو مقرر سڀ کان وڌيڪ اثرائتو آهي جيڪو اهڙي ڳالهه (برملا ۽ برمهل - وقتائتي) ڪري جيڪا ماڻهن جي دل وٽان آهي، ۽ نه اهو مقرر جيڪو (ان ميٽر جي) پڙهيل طبقي جهڙن مان آهي.“

”اسان جي ميٽنگن ۾ اسان جي تحريڪ جا ڇپايل اشتها، اخبارون، ۽ رسالا ٽيبلن تي پيا هوندا هئا، پر اسان گهڻو ڪري ڳالهائڻ (تقريرون) کان ڪم وٺندا هئاسون. اها نفسياتي حقيقت آهي ته دنيا جا وڏا انقلاب آئيندڙ جذبات فقط ڳالهائڻ (تقريرون) ڪري پيدا ٿيا آهن.“

”مان ڄاڻان ٿو ته ماڻهن جي دلين تي لکيل لفظن کان وڌيڪ ڳالهائيل لفظ اثر ڪن ٿا، ۽ مان اهو به ڄاڻان ٿو ته هن ڌرتيءَ تي سڀئي عظيم تحريڪون عظيم مقررن جي انداز مخاطب ٿي جي ڪري اڳتي وڌيون آهن، ۽ نه عظيم ليکڪن جي تحريرن جي ڪري.“

”تقرير ڪندڙ کي ٻڌندڙن جي چهرن مان رهنمائي ملندي آهي، جنهن مان هو (تقرير ڪندڙ) هر وقت اندازو ڪندو رهندو آهي ته ٻڌندڙ کيس سمجهي رهيا آهن يا نه، ۽ هن جا اُچاريل لفظ اهو اثر پيدا ڪري رهيا آهن يا نه جيڪو هو چاهي ٿو. تنهنڪري تقرير ڪندڙ پنهنجي تقرير انهن لاءِ نٿو ٺاهي جيڪي سندس اڳيان ويٺا آهن، پر عام لفظن جي استعمال سان ڳالهه سمجهائيندو آهي.“

جيڪڏهن تقرير ڪندڙ ڏسي ٿو ته ٻڌندڙ کيس نٿا سمجهن، ته هو پنهنجي سمجهاڻي اهڙي ته سادي ۽ عام فهم ڪندو جو ٻڌندڙن مان هر هڪ شخص سندس ڳالهه سمجهي وڃي. جيڪڏهن تقرير ڪندڙ محسوس ڪري ته ماڻهو سندس ڳالهه نٿا سمجهن، ته پوءِ هو پنهنجو مقصد اهڙين ننڍڙين ڳالهين ذريعي سمجهاڻي جي ڪوشش ڪندو جو سڀ کان گهٽ سمجهه رکندڙ ماڻهو به سندس مقصد سمجهي وڃي. جيڪڏهن هو سمجهي ته ماڻهو سندس ڳالهه سان متفق نه آهن، ته پوءِ هو پنهنجي ڳالهه نون مثالن سان ورجائيندو، ۽ سندن اعتراض سندن پاران پاڻ اتاريندو ۽ انهن جا جواب ڏيندو. هو ائين ڪندو هلندو جيستائين مجموعي مان هر هڪ پنهنجي رويي سان کيس سمجهڻ جو اظهار نه ڪيو آهي.

گهڻو ڪري تعصب جا جزا آهن جيڪي تقرير ڪندڙ ۽ سندس ٻڌندڙن جي وچ ۾ ديوار بڻجي ويندا آهن. جهالت ۽ غلط خيالن جو علاج ڪرڻ سولو آهي پر جذباتي نفرت، جذباتي ڌڪار، ۽ نفسياتي تعصب تي حاوي ٿيڻ هزار دفعا وڌيڪ ڏکيو آهي. جهالت ۽ غلط خيالات مٽائڻ لاءِ سکيا هڪ سٺو ذريعو آهي. پر جذباتي هوڏ ڪي مٽائڻ لاءِ اندروني جذبات جا ڳاڻڻ ضروري آهي، ۽ اهو ڪم ليڪڪ ڪڏهن به نٿو ڪري سگهي. اهو ڪم فقط تقرير ڪندڙ ئي ڪري سگهي ٿو، ۽ ڪو به ٻيو نه.

”اها عجيب جادوئي ڪشش جنهن ماڻهن کي مقناطيس وانگي سوشلزم ڏانهن ڇڪيو، سا يهودي دانشورن جي لکيل ڪتابن جي ڪري نه هئي. انهيءَ ڪشش جو سبب اهي تقريرون هيون جيڪي سالن جا سال ماڻهن کي ٻڌايون ويون. هڪ لک جرمن مزدورن مان شايد ڪي هڪ سئو اهڙا هجن جن کي مارڪس جي ڪتاب جي خبر هجي، جيڪو فقط يهودي ذهنييت وارا دانشور پڙهندا آهن. اهو ڪتاب عام ماڻهن لاءِ نه لکيو ويو هو، فقط يهودي دانشورن کي اهو سمجهاڻي لاءِ لکيو ويو هو ته دنيا تي يهوديت جو غلبو ڪيئن ڪرڻو آهي.“

اهو تفاوت اخبارن جي تفاوت مان ظاهر آهي. سوشلسٽ اخبارون ڦڙڻي ماڻهو لکندا هئا، جڏهن وچولي طبقي وارن جون اخبارون ليکڪن کي ترجيح ڏينديون رهيون.

اسان جي جرمن قوم جا عقلمند به هن جهالت ۾ ڦاٿل آهن ته ليکڪ ذهني طرح مقرر کان بهتر آهي.

”مان وڙهي فقط انهيءَ لاءِ سگهان ٿو جنهن کي پيار ڪريان ٿو، پيار فقط انهيءَ کي ڪري سگهان ٿو جنهن جي مان عزت ڪريان ٿو، ۽ عزت فقط انهيءَ جي ڪري سگهان ٿو. جنهن لاءِ ڄاڻ اٿم ته واقعي عزت جي قابل آهي.“

”ڪا به تحريڪ تيسٽائين ڪاميابي حاصل نٿي ڪري سگهي جيستائين ان تحريڪ پنهنجي اندر بهادر ۽ مضبوط ماڻهن جي هڪ ويڙهاڪ تنظيم نه ٺاهي آهي.“

”تنظيم ٺهڻ کان گهڻو اڳ زوردار پروپيگنڊا ٿيڻ گهجي جيڪا ماڻهن کي ان تنظيم ۾ ڪم ڪرڻ لاءِ ڇڪ ڪري. مان هميشه اهڙين تحريڪن جو دشمن رهيو آهيان جيڪي تڪڙ ۾ ٺهنديون آهن ۽ جيڪي پنهنجي تنظيمي ڍانچي کي تمام گهڻي اهميت ڏينديون آهن، ڇو ته اهڙيون تنظيمون اڳتي هلي بيهي رهنديون آهن.“

تنهنڪري اهو تمام ضروري آهي ته تنظيم ٺاهڻ جي خيال کي پهرين پروپيگنڊا ذريعي هر هر ورجايو وڃي، ۽ پوءِ جيڪي ماڻهو انهيءَ پروپيگنڊا جي ڪري گڏ ٿين، تن مان گهڻي خيال سان ليڊر چونڊيا وڃن. گهڻو ڪري ثابت ٿيندو ته اهي جن ۾ ظاهري طرح ڪا لياقت نه هوندي، سي قدرتي ليڊر ثابت ٿيندا.

اهو صفا غلط خيال آهي ته گهڻي علم جو هئڻ سٺي ۽ اندروني طرح طاقتور ليڊر جي ضروري نشانين مان هڪ آهي. گهڻو ڪري ان جو ابتڙ ئي حقيقت آهي. وڏو دانشور شايد ئي عظيم ليڊر به ٿيو آهي. اهي ليڊر ٿيڻ سان ملي وينديون. اهي ليڊر ٿيڻ واريون لياقتون ڦڙڻين مان ڪنهن ڦڙڻي ۾ سولائي سان ملي وينديون. ڪو اهڙو ڦڙڻي، جيڪو پنهنجا خيالات ماڻهن کي ذهن نشين ڪرائڻ جي لياقت به رکي ٿو، تنهن وٽ ماڻهن کي سمجهڻ

جي ٿوري نفسياتي سمجھ ضروري آهي، پوءِ پيل ته هو عام قسم جو مقرر هجي. اهڙو شخص بهتر ليڊر ثابت ٿيندو، ۽ نه اهو دانشور جيڪو ماڻهن کان پري ٿو رهي. نوان خيال پيدا ڪرڻ جي لياقت جو ليڊر ٿيڻ جي لياقت سان ڪوبه واسطو ڪونهي، پر جتي دانشوري، تنظيم ٺاهڻ، ۽ ليڊر ٿيڻ جون لياقتون ڪنهن هڪڙي شخص ۾ گڏ هجن، ته اهو قدرت جو بي بها مثال آهي. اها ان شخص جي عظمت آهي.“

”جڏهن پوئلڳن جو تعداد وڌي، تڏهن هر هڪ پاڙي ۾ ننڍڙا گروهه ٺاهجن، جيڪي اڳتي هلي سياسي تنظيم جي جزن جي حيثيت وٺندا.“

”تنظيم ۾ ڪو به فيصلو اڪثريت جي بنياد تي نه ٿيڻ گهرجي، ۽ صلاحڪار جو ڪم فقط صلاح ڏيڻ هجي. هرڪو ماڻهو پنهنجا صلاحڪار رکندو، پر فيصلو سدائين پاڻ (ليڊر) ڪندو.“

”تنظيم جي هر هڪ ويڙهاڪ لاءِ انهن سمورين ڳالهين جي ڄاڻ ضروري ڪونهي. جيڪي ڳالهين تحريڪ جي ليڊرن کي خبر آهن. اها فوج ڪا خاص چڱي نه هوندي جنهن ۾ هرڪو فرد جنرل هجي، ۽ اها تحريڪ ڪا خاص چڱي نه چئبي جنهن ۾ هرڪو فرد دانشور هجي. تحريڪ کي گهٽ ڄاڻ رکندڙ سادن ويڙهاڪن جي به ضرورت آهي، ته جيئن تحريڪ ۾ نظم و ضبط رهي.“

تنظيم جي ڪاميابي لاءِ اهو ضروري آهي ته جذباتي ماڻهن جو هڪ انبوهه ڪن سٺن دانشورن جي چٽي ۾ هجي. جنهن فوج ۾ ٻه سئو ماڻهو هجن، ۽ انهن ٻن سون مان هرڪو دانشور هجي، تنهن فوج ۾ نظم و ضبط جو قائم رهڻ تمام ڏکيو آهي. نظم و ضبط فقط تڏهن قائم رکي سگهجي ٿو جڏهن ٻن سون جي فوج مان هڪ سئو نوي ماڻهو سادي ڄاڻ رکندڙ ويڙهاڪ هجن ۽ فقط ڏهه اهڙا هجن جيڪي سٺي ڄاڻ رکندڙ دانشور هجن.“

”جڏهن قوم پرست تحريڪ جو ڪو مضبوط مخالف، قوم پرستي جو ويس ڌاري، قوم پرستن کان ڪو اهڙو فيصلو ڪرائي ويندو آهي. جنهن ۾ ڪي نقطا فقط ظاهري طرح قوم پرستن جي

حق ۾ هوندا آهن، تڏهن قوم پرست تحريڪ جا ڪچا جوانڙا پنهنجا جذبات قابو ۾ رکي نه سگهندا آهن، ۽ اهو سمجهي ته اهو فيصلو سندن حق ۾ آهي، ان فيصلي جو آڌر ڀاءُ ڪرڻ لاءِ رستن تي نڪرڻ هٿندا آهن. اهو قدرتي آهي.

مون اهڙا گهڻيئي واقعا ڏٺا آهن جڏهن ڪوڙن ۽ فريبي طريقن سان قوم پرستن کي پٺڀريو ويو، ۽ ماڻهن جي جذباتي انبوهه کي پٺڀرجڻ کان روڪڻ لاءِ تمام گهڻي قوت استعمال ڪرڻي پئي.

”جيتوڻيڪ هن حڪومت جا جج اسان جي اقدامات کي نندڻ ۾ خوشي محسوس ڪري رهيا هجن، پر تواريخ جيڪا حق ۽ حق جي اصولن جي ديوتا آهي، ان وقت مُرڪندي جنهن وقت هو هي فتويٰ ڦاڙي ڦٽي ڪندي، ۽ اعلان ڪندي ته اسان معصوم آهيون ۽ اسان ڪو به ڏوهه نه ڪيو آهي.“

”اهو دنيا جي تواريخ ۾ اڪثر ڪري ٿيو آهي ته اهو ڏهڪاءُ جو عرصو، جيڪو ڪنهن تحريڪ جي هلڻ تي شروع ٿيو آهي، سو حڪومت جي لکيل قانونن ۽ حڪمن سان ختم نه ٿيو آهي، ۽ اڀلندو اهڙي ڪنهن بي ۽ نئين تحريڪ ۾ بدلجي ويو آهي جيڪا پهرين تحريڪ جهڙي ئي بهادر ۽ ضدي آهي. اها ڳالهه شايد سرڪاري آفيسرن کي خراب لڳي، پر حقيقتن کان انڪار نٿو ڪري سگهجي.“

”يهودي ذهنييت وارين هڪ هزار اخبارن جي نعرن کان وڌيڪ طاقتور اهو آواز آهي جيڪو هڪڙو ٽيهه سينٽي ميٽر وارو معمولي دستي بم ڦاٽڻ وقت ڪندو آهي، تنهنڪري هنن يهودي ذهنييت واري اخبارن کي بڪڙ ڏيو.“

”ساڳئي رت جي ماڻهن کي پنهنجي حڪومت هيٺ هڻڻ گهرجي. جرمن قوم کي ٻاهرين ملڪن تي حڪومت ڪرڻ جي ڪوشش ڪرڻ جو تيستائين ڪو حق ڪونهي جيستائين جرمن قوم جا پنهنجا سڀوت هڪ حڪومت هيٺ گڏ نه ٿيا آهن. جيستائين هر هڪ جرمن پنهنجي جرمن قوم جي حڪومت ۾ نه آيو آهي، جيستائين جرمن

حڪومت هر هڪ جرمن کي پالي نٿي سگهي، ۽ جيستائين جرمن حڪومت پنهنجي ماڻهن جون ضرورتون پوريون نٿي ڪري سگهي، تيستائين جرمن ديش کي ٻاهر ملڪن تي قبضو ڪرڻ جو ڪو به اخلاقي حق ڪونهي.

”جواني جي شروعات ۾ مون کي، هڪ پيري، آسٽريا ۾ قومي تحريڪ جي جدوجهد ۾ حصو وٺڻ جو موقعو مليو هو. اسان جي اسڪول ۾ اسان جي پنهنجي هڪ سوسائٽي هئي، ۽ اسان پنهنجو جذبو جرمن قوم جي قومي گل ۽ جرمن قوم جي قومي رنگن، ڪاري، ڳاڙهي، ۽ سنهري رنگن ذريعي ظاهر ڪندا هئاسون، ۽ پوءِ تمام گهڻي واھ واه ٿيندي هئي، ۽ اسان آسٽريا حڪومت جو ملڪي گانو ڳائڻ بدران، جرمن قوم جو قومي گانو ڳائيندا هئاسون، جيتوڻيڪ اسان کي ڪيترائي دفعا ڊڙڪا به مليا ۽ سزائون به مليون. اهڙي طرح نوجوان طبقي کي اهڙي زماني ۾ قوميت جي سياسي پرک جي تعليم ملي رهي هئي جنهن زماني ۾ آسٽريا جي نام نهاد ملڪ ۾ عام جرمن فقط جرمن ٻولي ڳالهائڻ کي ئي جرمن قوميت سمجهندو هو، مان ان زماني ۾ به قوميت جي مسئلي تي برداشت ڪندڙن مان نه هوس. تمام جلد مان انتها پسند جرمن قوم پرست ٿي ويس.“

”اهي خيال مون ۾ تڪڙو ترقي ڪرڻ لڳا، ۽ جڏهن مان پندرهن سالن جو ٿيس تڏهن مان وطن پرستي ۽ قوم پرستي ۾ تفاوت سمجهڻ لڳس. مان قوم پرستي کي وڌيڪ ڄاڻڻ لڳس.“

”اسان جرمن قوم جي ٻارن کي اڳيئي اهو محسوس نه ٿيندو هو ڇا ته آسٽريا حڪومت اسان جي جرمن قوميت کي پيار ڪري ئي نٿي سگهي؟“

”هن ڪتاب ۾، اڳتي، مان هن مسئلي تي چڱي طرح بحث ڪندس. هن وقت فقط اهو ٻڌائڻ ڪافي آهي ته مان جوانيءَ جي شروعات ۾ ئي هن خيال جو هوس ته جرمن قوم جي بقاءَ لاءِ

آسٽريا کي تباه ۽ برباد ڪرڻ ضروري هو، ۽ مان شروعات کان ئي سمجهندو هوس ته جرمن قوميت جو جذبو ۽ آسٽريا حڪومت سان وفاداري ڪنهن به صورت ۾ ساڳي ڳالهه نه هئي، ۽ مون کي يقين هو ته آسٽريا حڪومت جي نالي هيٺ هئسبرگ جو حڪمران گهراڻو جرمن قوم کي ختم ڪرڻ جو فيصلو ڪري چڪو آهي.“

”انهيءَ وقت به نتيجي ۾ مون ۾ ٻه ڳالهيون ظاهر ٿيون. هڪڙو ته پنهنجي انهيءَ جرمن وطن لاءِ بي انتها پيار جيڪو وطن آسٽريا جي نالي هيٺ جرمن قوم کان چنل هو، ۽ ٻيو ته آسٽريا حڪومت لاءِ بي انتها نفرت ڇو ته آسٽريا حڪومت جي نالي هيٺ جرمن قوم تي ڌاريا وسي رهيا هئا.“

”سڀني قومن کي گڏ رکڻ جو اهو هڪڙو ئي طريقو هو. نتيجو اهو هو جو حڪومت جي تختگاهه ۾ اختيارات جو ڳتيل ميڙ هو.“

”قدرت جي توجهه نئين شئي پيدا ڪرڻ طرف هوندي آهي، ۽ نه انهيءَ شئي تي جيڪا اڳيئي پيدا ٿيل آهي. انساني زندگي ۾ اڳيئي پيدا ٿيل برائين کي اسان شايد ختم ڪري نه سگهون، ڇو ته انسان جي فطرت اهڙي آهي جو سڄو مان نوانوي ماڻهن لاءِ پنهنجون برائون ختم ڪرڻ ناممڪن آهي، پر اسان يقيناً ايندڙ زماني لاءِ نون طريقن تي عمل ڪرڻ جي شروعات ڪري سگهون ٿا.“

”مان پڇڻ ٿو چاهيان ته ڇا اسان جي وچولي طبقي جي ماڻهن کي تڏهن افسوس ۽ ڏک نه ٿيندو آهي جڏهن هو ڪنهن رولاڪ کي اهو چوندو ٻڌندا آهن ته هن لاءِ جرمن قوم جو فرد هئڻ يا نه هئڻ تيستائين ڪا به اهميت نٿو رکي جيستائين هن وقت پيٽ ڀرڻ لاءِ ماني آهي؟ وچولي طبقي جا ماڻهو رولاڪ وٽان اهڙي ڳالهه ٻڌڻ تي هڪدم رڙ ڪري چوندا آهن ته هي رولاڪ قومي عزت جي جذبي کان محروم آهي، ۽ پوءِ وچولي طبقي جا ماڻهو پنهنجي جذبي جو اظهار ڪندا آهن.“

پر مان پڇان ٿو ته وچولي طبقي جي ماڻهن مان ڪيترا ماڻهو پنهنجو پاڻ کان پڇندا آهن ته هنن جو جذبو هن رولاڪ کان بهتر ڇو آهي؟ مان پڇان ٿو ته وچولي طبقي جي ماڻهن مان اهڙا ماڻهو ڪيترا آهن جيڪي پنهنجي قوم جي وطن ۽ پنهنجي قوم جي تهذيب ۽ تمدن جي عظمت جي صحيح ڄاڻ رکندڙ آهن؟ مان پڇان ٿو ته اهي ماڻهو ڪيترا آهن جيڪي ڄاڻن ٿا ته قوم ۽ قوم جي وطن جي عظمت محسوس ڪرڻ لاءِ قوم ۽ وطن جي تهذيب ۽ تمدن جي ڄاڻ رکڻ ضروري آهي؟“

”پوءِ مون اهو جلد سمجهي ورتو جنهن جي مون کي اڳ ڄاڻ نه هئي، ته سڀ کان پهرين قوم کي قومياڻڻ ضروري آهي، ته جيئن قوم جي فردن کي سڌارڻ لاءِ صحيح ماحول پيدا ٿئي، ڇو ته جڏهن قوم جو فرد پنهنجي قوم ۽ پنهنجي قوم جي وطن جي تهذيب ۽ تمدن ۽ سياسي تواريخ جي عظمت جي ڄاڻ رکندو تڏهن هن ۾ پنهنجي اندر قوم جو فرد هئڻ تي ايترو فخر پيدا ٿيندو جو هو قوم جو فرد سڏجڻ ۽ سڏائڻ جي قابل ٿيندو.“

”عوام اهڙي ڪنهن به ڳالهه کي قبول نه ڪندو آهي جيڪا اڏوري هجي ۽ جنهن مان ڪمزوري ظاهر ٿئي.“

”جيئن عورت جو ذهن عقل جي ڳالهه کان وڌيڪ جذباتي ڳالهه جلد قبول ڪندو آهي، ۽ جيئن عورت جو ذهن ڪنهن نفيس شخص تي پنهنجو حڪم هلائڻ کان پاڻ کي ڪنهن مضبوط مرد جي حڪم هيٺ رکڻ کي سولائي سان قبول ڪندو آهي، تيئن عوام به طاقتور حاڪم کي ڪمزور حاڪم تي ترجيح ڏيندو آهي.“

”عوام اهڙي ڳالهه کي دل سان قبول ڪندو آهي جنهن جي مقابلي ۾ ڪا به ڳالهه بيهي نه سگهي، نه مڪمل آزادي کي. عوام کي خبر نه پوندي آهي ته مڪمل آزادي جو استعمال ڪهڙو آهي ۽

مڪمل آزادي ڪيئن استعمال ڪجي، تنهنڪري مڪمل آزادي ۾ عوام جلد ائين محسوس ڪرڻ لڳندو آهي ته سندن سار لهڻ وارو ڪو به ڪونهي. عوام پنهنجي آزادي جي حقن سان هٿ چراند تي به، ۽ ڏهڪاءُ تي به، پنهنجي اهڙي بيعزتي محسوس نه ڪندو آهي جو بغاوت ڪري. جڏهن عوام کي سندن آزادي جي حقن سان ٿيل هٿ چراند ۽ ڏهڪاءُ محسوس ڪرڻ لاءِ چيو ويندو آهي، تڏهن عوام سمجهي نه سگهندو آهي ته آزادي جي حقن سان هٿ چراند ۽ ڏهڪاءُ ڇو خراب آهن. عوام کي فقط اگاهڙي قوت ۽ ان اگاهڙي قوت جون بيرحم ڳالهيون نظر اينديون آهن جن اڳيان هو آخر جهڪندو آهي.“

”ڪمزور فطرتن کي ٻڌي ڇڏڻ گهرجي ته هي اهڙو معاملو آهي جنهن ۾ جيئرو رهڻ ۽ جيئرو نه رهڻ جو فيصلو ڪرڻو آهي.“

”ڌڙڪو داب، جيڪو فيڪٽرين ۽ ڪارخانن ۾ مڻنگون ۽ احتجاج ڪري ڏنو ويندو آهي، سو تيسرائين هميشه ڪامياب ٿيندو رهندو جيستائين ان ڌڙڪي داب جي مقابلي ۾ به ساڳي قوت جو ڌڙڪو داب استعمال نه ڪيو ويندو.“

”مزدوريون جن اهي حرڪتون هيون جن ماڻهن ۾ عوامي راج کان نفرت پيدا ڪئي، جن ماڻهن ۾ لفظ عوامي راج کان بيزاري پيدا ڪئي، جن عوامي آزادي کي شرمسار ڪيو، ۽ جن انسانيت تي چٽرون ڪرڻ لاءِ ماڻهن کي ڌڙڪا ڏيڻ شروع ڪيا ته ”جيڪڏهن اوهان اسان سان شامل نه ٿيندا ته اسان اوهان جون ڪوپڙيون پڇي ڇڏينداسين.“

”اهي جيڪي هن تحريڪ ۾ نوان آهن، تن کي مان هر هر آگاه ڪرڻ ٿو چاهيان ته انهن جي چار ۾ نه ڦاسن جيڪي پنهنجو پاڻ کي ’خاموش ورڪر‘ چوندا آهن (جيڪي چوندا آهن ته ’اسان اندروني طرح ڪم پيا ڪريون‘) اهي نه فقط ڊڄتا آهن، پر بيڪار ۽ سست به آهن. اهو، جيڪو ڳالهه سمجهي ٿو، اڳتي خطرو به ڏسي

ٿو ۽ ڄاڻي به ٿو ته انهيءَ خطري جو علاج ڪهڙو آهي، تنهن تي فرض آهي ته ’اندروني طرح ڪم ڪرڻ‘ جو بهانو ڇڏي ان خطري خلاف اڻي کليل نموني ۾ ڪم ڪري جيڪڏهن هو ائين نٿو ڪري، ته هو بد بختيءَ جي حد تائين ڪمزور به آهي، فرض شناس به ڪونهي، ۽ يا ته ڊڄڻو آهي، يا سسپٽ آهي، يا قابليت ئي ڪانهيس. پر هنن ’اندروني طرح ڪم ڪندڙن‘ جو طريقو ئي اهڙو آهي ته جيئن هو اهو سڀ ڪي ڄاڻن ٿا جيڪي الله ڄاڻي ٿو. هنن ۾ ڪا لياقت ئي ڪانهي، پر تنهن هوندي به هو پنهنجي فريب سان سڄي دنيا کي بيوقوف بنائڻ جي ڪوشش ڪندا آهن. هي سست آهن، پر ڏيکاري اهڙي طرح ڏيندا آهن ته جيئن هو پنهنجي ’اندروني ڪم‘ سان وڏا وڏا ميدان پيا مارين. ٿورن لفظن ۾ چئبو ته هو ٺڳ آهن، سياسي منافع خور آهن، ۽ ديانت واري ڪم کان نفرت ڪندڙ آهن. ڪو به هڪڙو ڦڏئي، جيڪو ڪنهن ننڍڙي هوٽل ۾ اڻي بيهي پنهنجي خيالن جي اظهار ڪرڻ جي جرئت رکي ٿو، سو هڪ هزار ’اندروني ڪم ڪندڙ‘ ميسٽرن لڪل ٺڳن کان وڌيڪ اثرائتو آهي.“

هٽلر جي پارٽي جا 25 نقطا

- 1- اسان چاهيون ٿا ته، ’هر ڪنهن قوم کي پنهنجي مستقبل بابت پاڻ فيصلو ڪرڻ جو حق آهي‘ جي بنياد تي، سڀ جرمن گڏجي هڪ عظيم جرمن ديش ٺاهين.
- 2- اسان چاهيون ٿا ته جرمن قوم کي، ٻين قومن سان ڏيتي لپتي ۽ وهنوار ۾، برابري جا حق هجن، ۽ سينٽ جرمين ۽ ورسيلز وارا صلح ناما ختم ڪيا وڃن.
- 3- اسان چاهيون ٿا ته اسان جي قوم جي روزي ۽ روزگار لاءِ ۽ اسان جي قوم کي آباد ڪرڻ لاءِ اسان کي ڌرتيءَ تي پنهنجو ٽڪر هجي.

4- اسان جي جرمن ديش ۾ شهرت جا حق فقط جرمن قوم جي فردن کي هوندا. فقط جرمن قوم جا فرد جرمن قومي ملڪ جا ميمبر ٿي سگهندا، پوءِ ڪٿي هو ڪهڙي به مذهب ۾ يقين رکندڙ هجن.

5- جيڪو جرمن قوم مان نه هئڻ ڪري جرمن ديش جو شهري نه آهي، سو جرمن ديش ۾ فقط مهمان جي حيثيت سان رهندو، ۽ هن تي اهي قانون لڳندا جيڪي ڌارين لاءِ آهن.

6- جرمن ديش ۾ ووٽ ڏيڻ ۽ وٺڻ جو حق فقط جرمن قوم جي فردن کي هوندو. تنهن ڪري اسان گهر ٿا ڪريون ته جرمن ديش ۾، هر هڪ سرڪاري نوڪريءَ تي، پوءِ اها نوڪري ڪهڙي به قسم جي هجي، فقط جرمن قوم جي فردن کي مقرر ڪيو وڃي، ۽ هر ڪا سرڪاري نوڪري فقط جرمن قوم جي فردن کي ڏني وڃي.

جنهن طريقي سان پارليامينٽ وارا فقط سياسي پارٽي جي مفادن کي مدنظر رکي نوڪريون ورهائي رهيا آهن، ان طريقي کي اسان ننڍيون ٿا، ڇو ته هي اخلاق ۽ لياقت صفا ڪو نه ٿا ڏسن.

7- اسان چاهيون ٿا ته اسان جي حڪومت جرمن قوم جي هر هڪ فرد کي روزگار مهيا ڪري ڏئي. جيڪڏهن جرمن قوم جي هر هڪ فرد کي روزگار مهيا ڪري ڏيڻ لاءِ ڌارين کي ڪيڏو پوي، ته ڌارين کي جرمن ديش کان ٻاهر ڪڍيو وڃي.

8- ڌارين جو جرمن ديش ۾ داخل ٿيڻ بند ڪيو وڃي. اهي هڙيئي ڌاريا جيڪي 2 آگسٽ 1914ع کان وٺي جرمن ديش ۾ ايندا رهيا آهن، تن کي چيو وڃي ته هڪدم جرمن ديش مان هليا وڃن.

9- جرمن ديش ۾ جرمن قوم جي سڀوتن کي برابري جا حق هوندا.

10- جرمن ديش ۾ هر هڪ جرمن قومي سڀوت جو فرض هوندو ته پنهنجي جسم يا ذهن کي ڪم آڻي. ڪنهن به فرد جي ڪا به حرڪت قومي مفادن خلاف نه هئڻ گهرجي، پر هر هڪ فرد جي هر ڪا حرڪت قوم جي بهتري ۽ بهبودي لاءِ هئڻ گهرجي.

اسان تنهنڪريون چاهيون ٿا ته:-

11- اها ڪمائي ۽ اهي ڪمائيءَ جا ذريعا، جن ۾ محنت شامل نه آهي، ختم ڪيا وڃن.

وياج جي غلامي کان نجات

12- لڙائي ۾ وڏي جاني ۽ مالي قرباني ڏيڻي پوندي آهي، تنهن ڪري، لڙائيءَ ۾ ذاتي ملڪيت ٺاهڻ ۽ ذاتي ڪمائي وڌائڻ کي بيچڙو گناهه سمجهيو ويندو. تنهنڪري اسان چاهيون ٿا ته اهڙي ملڪيت ۽ ڪمائي، جيڪا لڙائيءَ جي آڌار تي ٺاهي وڃي، تنهن کي ختم ڪيو وڃي.

13- اسان چاهيون ٿا ته جيڪو ڪاروبار ڪمپنين جي نالن سان هلي رهيو آهي، تنهن کي قومي ملڪيت ۾ ورتو وڃي.

14- اسان چاهيون ٿا ته ٻڌي واپار يا ڪميشن مان حاصل ڪيل فائڊو انهن ۾ ورهايو وڃي جن ماڻهن اهو مال ٻڌي واپاري يا ڪميشن ايجنٽ وٽ آندو.

15- اسان چاهيون ٿا ته پوڙهن کي گذارڻ لاءِ گهڻو ڪجهه ڏنو وڃي.

16- اسان چاهيون ٿا ته اسان جي سماج ۾ وچولي طبقي کي همٿائي سنو طاقتور وچولو طبقو ٻڌا ڪيو وڃي، ۽ وڏن واپارين جي وڏين واپاري عمارتن ۾ وچولي طبقي جي واپارين کي مساوڙ تي آباد ڪيو وڃي، ۽ ننڍن واپارين کان ٿوري مساوڙ ورتي وڃي، ۽ انهن سان خاص رعايتون ڪيون وڃن جن جو ڪم حڪومت يا ضلعي حڪام يا ننڍڙن پاڙن کي کاڌي جون شيون پهچائڻ آهي.

17- اسان چاهيون ٿا ته اهڙا زرعي سڌارا آندا وڃن جيڪي قوم جي بهتري لاءِ هجن، قومي ڪمن لاءِ جيڪا زمين ورتي وڃي، تنهن جي قيمت نه ڏني وڃي. جيڪڏهن زمين جو مالڪ ڌاريو آهي يا زمين چڱي استعمال ۾ نه آڻيندڙ آهي. زمين تي ورتل قرض تان وياج ختم ڪيو وڃي، ۽ زمين جي خريدي ۽ وڪري واري واپار کي بند ڪيو وڃي.

18- انهن ماڻهن کي سخت سزائون ڏنيون وڃن جن جون حرڪتون قومي مفادن خلاف آهن. قوم جا ڏوهي، ڦورو، ۽ منافع خور ڦاسيءَ تي لٽڪايا وڃن، پوءِ ڪٿي هُو ڪهڙي به مذهب يا قوم جا هجن.

19- اسان چاهيون ٿا ته رومن قانوني نظام، جنهن جو مقصد ملڪيت وارن جي ملڪيت بچائڻ آهي، سو ختم ڪري جرمنيءَ ۾ اهڙو قانوني نظام قائم ڪجي، جنهن جو مقصد جرمن قومي مفادن جي حفاظت ڪرڻ هجي.

20- هر هڪ لياقت پرڻي ۽ محبتي جرمن لاءِ ترقي ڪرڻ ۽ وڌيڪ تعليم پرائڻ جا رستا کولڻ لاءِ تعليمي نظام کي نئين سر ٺاهيو وڃي. تعليم جو نصاب زندگي جي حقيقتن مطابق هجي. اسڪولي تعليم جو مقصد قومي حڪومت جو نصب العين سمجهائڻ هجي، ۽ ننڍڙن ٻارن ۾ سمجهه اچڻ تي ئي کين اهو سڀڪاريو وڃي. غريب ماڻهن جي لياقت واري ٻارن کي قومي حڪومت پاڻ پنهنجي خرچ تي پڙهائي، پوءِ ڪٿي اُهي مائٽ سماجي حيثيت ۾ ڪيئن به هجن ۽ سندن ڌنڌو ڪٿي ڪهڙو به هجي.

21- قومي حڪومت، قوم کي صحتمند بنائڻ لاءِ مائرن ۽ ننڍڙن بالڪن جي سار لهي، ٻارن جي محنت ڪرڻ تي بندش وجهي، جسماني عضون کي تندرست بنائڻ لاءِ آکاڙن ۽ راندين ۾ شرڪت لازمي ڪري، ۽ آکاڙن ۽ رانديگرن جي تنظيمن جي مدد ڪري.

22- پگهار دار فوج ختم ڪري قومي فوج ٺاهي وڃي.

23- سياسي ڪوڙ ڳالهائڻ ۽ سياسي ڪوڙ شايع ڪرڻ خلاف قانوني جنگ ڪئي وڃي، ۽ پريس کي قومي بنائڻ لاءِ:-

(الف) جرمن ٻوليءَ ۾ نڪرندڙ اخبارن جا ايڊيٽر ۽ ماتحت ايڊيٽر فقط جرمن قوم جا فرد هئڻ گهرجن.

(ب) ڌارين کي اخبارون ڪڍڻ لاءِ، پوءِ ڪٿي اُهي اخبارون جرمن ٻوليءَ ۾ هجن، حڪومت کان خاص اجازت وٺڻ ضروري هئڻ گهرجي.

(ب) ڌارين کي اخبارن ۽ اخباري ادارن ۾ پئسو سيٽائڻ کان منع هئڻ گهرجي. هن قانون جي انحرافي جي سزا اخبار جي ضبطي هئڻ گهرجي، ۽ هن ڌاري کي جرمن ديش کان ٻاهر ڪڍي ڇڏجي.

اهڙين اخبارن کيڏ جي اجازت ئي نه هئڻ گهرجي جن جو مقصد قومي مفاد نه هجي، فن ۽ ادب جي انهن رجحانن خلاف قانوني ڪارروائي ڪئي وڃي. جيڪي رجحان اسان جي قومي زندگي کي ناپاڪ ڪري سگهن ٿا، ۽ انهن ادارن تي بندش وڌي وڃي جيڪي اهڙي فن ۽ ادب جي همت افزائي ۽ پيپرائي ڪن ٿا.

24- مذهب جي مڪمل آزادي هئڻ گهرجي، پر ڪنهن به اهڙي مذهب جي نه جيڪو جرمن قوميت سان ٽڪرائي يا جرمن قوم جي دل آزاري ڪري. فقط قومي مفاد کي ذاتي مفاد تي ترجيح ڏيڻ واري اصول تي عمل ڪرڻ سان اسان روحاني طرح مضبوط ٿي سگهون ٿا.

25- مٿي ڄاڻايل ڳالهين حاصل ڪرڻ لاءِ قومي حڪومت جو مرڪزي طرح مضبوط هئڻ ضروري آهي. قومي اسيمبلي جي فيصلي کي ريتي نه سگهجي، ۽ هر هڪ طبقي ۽ ڌنڌي لاءِ ڌار ادارو هجي، جيڪو قومي حڪومت جي مرضي مطابق عمل ڪري.

اسان جي پارٽي جا اڳواڻ قسم ڪٿي چون ٿا ته هو تحريڪ کي ڪٿي سڌو اڳتي وڌندا، ۽ جيڪڏهن تحريڪ جي ڪاميابي لاءِ ضرورت پئي ته پنهنجي حياتيءَ تان به هٿ ڪڍندا.

نقطو

پنجابي ذهني سمجهڻ لاءِ فقط ايترو ڄاڻڻ ڪافي آهي ته پنجابي شادي ڪرڻ لاءِ پنجاب ويندو آهي ۽ مرڻ کانپوءِ پنهنجو لاش به پنجاب ڪٿائي ويندو آهي. پنجابي سنڌ جي زمين تي قبضو ڪري سگهي ٿو، سنڌ تي حڪومت به ڪري سگهي ٿو، پر سنڌي نٿو ٿي سگهي.

نواب مظفر ڌاريو آهي، ۽ ڪنهن به ڌاريي کي سنڌ جي جبل ۾ به رهڻ جو حق ڪونهي. نواب مظفر کي سنڌ جي حد کان ٻاهر هٽڻ گهرجي.

جيڪڏهن نواب مظفر سنڌي ٻولي سکي وٺي ۽ جيڪي هُو اڄ تائين اردو ۾ چوندو رهيو آهي سو سنڌي ٻولي ۾ چوڻ لڳي، ته ڇا نواب مظفر سنڌي سڏبو؟

جن ملن، فيڪٽرين، اسڪولن، ڪاليجن ۽ ادارن ۾ سنڌي پنجاه سيڪڙو کان وڌيڪ آهن، تن مان به ڌارين کي ڪڍي سنڌين کي آندو وڃي، ته جيئن هر هنڌ سنڌي سڙ سيڪڙو ٿين. اُهي فيڪٽريون، ملون، اسڪول، آفيسون، ڪاليج، ۽ ادارا بند ڪري ڇڏجن جن ۾ سنڌي پنجاه سيڪڙو کان گهٽ آهن، اهي فيڪٽريون ملون، اسڪول، ڪاليج، آفيسون ۽ ادارا وري تڏهن کولجن جڏهن سنڌين جي ايندڙ نسلن کي روزي ۽ روزگار لاءِ انهن جي ضرورت پوي.

سنڌ ۾ ڪا به فيڪٽري يا مل تيستائين نه لڳائي وڃي جيستائين سنڌين کي مزوري ۽ روزگار لاءِ به انهن جي ضرورت ڪانهي. ڪراچي ۽ حيدرآباد ۾ ڪو به نئون اسڪول يا ڪاليج تيستائين نه کوليو وڃي جيستائين سنڌين جي گهٽائي نه ٿي آهي.

هر ڪا قوم پنهنجي قوميت جون حدون پاڻ مقرر ڪندي آهي. هر ڪا قوم پنهنجي قوميت جون دائرو پاڻ مقرر ڪندي آهي. سنڌي قوم لاءِ سنڌي اهو آهي جنهن جي ذهني سنڌي آهي.

اهو ڌاريو، جيڪو سنڌي نٿو ڄاڻي، سو خطرناڪ آهي. پر اهو ڌاريو، جيڪو سنڌي ٻولي ڄاڻي ٿو، سو وڌيڪ خطرناڪ آهي، ڇو ته هُو سنڌي ٻوليءَ ۾ پنهنجي ڌاري ذهني جو پرچار ڪري سنڌين کي پاڻ ۾ ويڙهايو ڇڏي.

تواريخي ڳالهيون

ياد رکڻ گهرجي ته عربي ٻوليءَ ۾ ”چ“ جو اچار به ڪونهي ۽ ”چ“ جو اکر به ڪونهي، تنهن ڪري اهو ممڪن ئي ناهي ته عربي ٻوليءَ ۾ ڪو اهڙو ڪتاب هجي، جنهن جو نالو ”چچنامو“ هجي، هاڻ تارزن حضرات بنا ڪنهن سبب جي بحث ڪندا ته حليم غلط ٿو چوي، عربن جي خوشامد ۾ سنڌي تواريخ نويس راجا ڏاهر تي غليظ ۽ ڪنا بهتان هڻندا رهيا آهن. ثابتيءَ لاءِ هو غيبي ڪتاب ”چچنامي“ ڏانهن اشارو ڪندا آهن، جنهن جو وجود ئي ناممڪن آهي، مان ورجايان ٿو ته جنهن سنڌي محمد بن قاسم حملو ڪري آيو هو تنهنجو حاڪم گهراڻو بروهي هو، جيتوڻيڪ ماڻهن جي گهڻائي بلوچ نسل جي هئي.

ياد رکڻ گهرجي ته عربي ٻوليءَ ۾ ”گ“ جو اکر به ناهي ۽ اچار به ناهي ۽ تنهن ڪري عرب ماڻهو ”اگور“ کي الور لکندا هئا. اهو ”اگور“ راجا ڏاهر جي گادي جو هنڌ هو، جيڪو ڪراچيءَ کان گوادر ويندي رستي تي ايندو آهي. اها فقط چريائپ جي سوچ تي سگهي ٿي ته محمد بن قاسم واري منجنيق گوادر ويجهو جيوڻي وٽ بندر تي لٽي هجي ۽ سوين ڪوه ڪري سکر ضلعي ۾ الور پهتي هجي. انهن سنڌي تواريخ نويسن مون کي به توائي ڪري ڇڏيو هو ۽ پاڻ به سکر واري الور راجا ڏاهر جي راجڌاني سمجهڻ لڳو هوس. مان ته توائي ليکڪ رهيو آهيان، پر مون وٽ ڪوڙ ڪونهي. غلطي ته ڪو به ڪري سگهي ٿو. سنڌي پڙهندڙن کي سنڌي تواريخ نويسن هندستان ۽ سنڌ جي تواريخ ابتي پڙهائي، ايتري قدر جو سنڌي پڙهندڙن جي ذهنن تي اهڙي ڪٽ چڙهي وئي، جو ڪا به نئين سوچ قبول ڪرڻ لاءِ تيار نه آهن. هنن جڏهن

به ڪا تواريخ لکي ته ان جو نالو سدائين ”سنڌ جي مختصر تاريخ“ يا ”سنڌي ادب جي مختصر تاريخ“ رکندا رهيا آهن، تواريخ پڙهڻ ۽ سمجهڻ آرٽ آهي، جنهن کان هي ڪورا رهيا آهن. اوهان کي پڙهايو ويو ته هندستان جا اصولڪا رهاڪو اڻ آريا هئا. جيڪي اڻ سڌريل هئا جن کي آريا ماڻهن اچي سڌاريو، اها ڳالهه غلط آهي. هندستان جا اصولڪا رهاڪو اڻ آريا سڌريل ماڻهو هئا. جن وٽ بني باري واريون بينڪون هيون. اڻ سڌريل دراصل اهي آريا هئا. جيڪي اتر اولهه ۽ اولهه پاسي کان گهوڙن تي چڙهي هندستان ۾ داخل ٿيا. هي رولو قوم هئا ۽ هنن وٽ ڪو به گهر گهاٽ نه هو پر تمام گهڻو دير سان آيا. ضروري ڪونهي ته اهو خيال صحيح هجي ته هندو ڌرم جا چار ويد آريا ماڻهن سنڌو نديءَ جي ڪپ تي لکيا هئا. هندو ڌرمي ڪتاب ۽ ويد ايترا ته آڳاٽا آهن جو اهي فقط هندستان جي اصولڪن رهاڪن اڻ آريا جا ئي لکيل ٿي سگهن ٿا ۽ ائين بلڪل آهي، سوال هيءُ آهي ته سنسڪرت ٻولي هندستان مان نڪري اولهه ڏانهن وڌي ويئي هئي يا اولهه پاسي کان اچي هندستان ۾ داخل ٿي هئي؟ ورجايان ٿو ته آريا ماڻهو گهڻو دير سان آيا هئا.

ڏهه پندرهن هزار ورهه اڳ ايشيا ۾ ماڻهن جي وسندي فقط ڏاکڻي هندستان ۾ هئي، باقي سمورو هندستان خالي هو، جيڪي ماڻهو ڏاکڻي هندستان ۾ ويٺل هئا، سي آهستي آهستي هوريان هوريان اتر طرف وڌڻ لڳا. ڏهه هزار ورهيه اڳ تائين ماڻهو هندستان جي اڄوڪي ڪرناٽڪا رياست واري ايراضي ۾ داخل ٿيڻ لڳا. جتي ”هالار“ نالي جي آڳاٽي بينڪ اڄ به موجود آهي. انهيءَ هالار واري ايراضيءَ کان ماڻهو مختلف وهڪرن ۾ مختلف طرف ڦهلجڻ لڳا. ٻين وهڪرن سان پنهنجو واسطو ڪونهي، پر جيڪو وهڪرو هندستان جي اولاهين سامونڊي ڪناري سان هلندو آيو سو پاڻ لاءِ اهم آهي. ماڻهن جي قدرتي لڏپلاڻ ۽ سندن ڦهلجڻ وقت وڻندڙ سلسلو آهي. صديون به وٺيو وڃي ۽ هزارين سال به وٺيو وڃي. اهي هالاري ماڻهو جن جي واڌ هزارين ورهيه اڳ ڪرناٽڪا

جي هالار کان شروع ٿي هئي تن اهو هالا جوڙيو جيڪو سنڌ ۾ آهي، اڄ به سنڌ ۾ هالاري ميمڻ موجود آهن. مطلب ته جيڪي ماڻهو ڏهه پندرهن هزار ورهيه اڳ ڏکڻ هندوستان ۾ رهيل هئا. اهي وقت گذرڻ سان اتر ڏانهن واڌ ڪندا هليا، جيڪي ماڻهو ڪرناٽڪا ۾ داخل ٿيا، سي هالار مان لنگهندي گجرات ۽ ڪاٺيا واڙ تائين ڦهلجي ويا. جن مان هڪڙو وهڪرو سامونڊي ڪناري سان گڏ هلندي سورت وٽ لوئل ۾ پهتو، اهو لوئل واري اڳاٽي بينڪ موهن جي دڙي واري بينڪ کان تمام گهڻو اڳاٽي آهي. اهي ڏاکڻي هندستان جا ماڻهو هئا، جيڪي هزارين ورهين ۾ وڌندي سڄي هندستان ۾ پکڙجي ويا، ماڻهن جو جيڪو وهڪرو هالار کان لوئل پهتو، سو مارواڙ کان راجستان ۾ داخل ٿي ڦهلجڻ لڳو، جتان گهڻو پوءِ اڄوڪي سنڌ صوبي واري ايراضي ۾ داخل ٿيڻ لڳا، اهي سميجا، ڪوريجا، ڌاريجا، ناريجا ۽ جوڻيجا سڀئي راجستاني راجپوت ذاتيون آهن. هنن جي اصلوڪي ٻولي مارواڙي آهي، جنهن تان هي ورهين کان هت ڪنيو ويٺا آهن. انهن قومن جي جوانن کي جيڪڏهن خاطري گهرجي ته پنهنجن وڏن کان پڇن مون عبدالقادر جوڻيجو کان به پڇيو هو ۽ پنهنجن سميجا دوستن کان به پڇيو هو. هالار ۽ لوئل کان هليل ماڻهن جي هڪ شاخ سڌو اتر ڏانهن وئي، اها شاخ ڇو ته گجرات ۽ ڪاٺيا واڙ مان لنگهي هئي، تنهن ڪري ڪاٺياواڙي ثقافت ۾ شاهوڪار هئي، اها ئي شاخ هئي، جنهن ڪيئي صديون پوءِ موهن جي دڙي واري ثقافت جو بنياد رکيو، موهن جي دڙي جو نڪ نقشو اهو ساڳيو آهي، جيڪو لوئل واري بينڪ جو آهي. اهو غلط آهي ته موهن جي دڙي جو اثر لوئل تي هو، حقيقت اها آهي ته موهن جو دڙو لوئل ۽ ڪاٺيا واڙ جي اثر هيٺ هو، ثقافتي لحاظ کان موهن جو درو ڪاٺياواڙ جي ثقافت جي ماتحت هو، هاڻي ڪاٺيا واڙ ۾ هو، جنهن جون ٽڪيون موهن جي دڙي وٽ سڪي وانگي هلنديون هيون. اهو ياد رکڻ گهرجي ته موهن جي دڙي جو ڪو به واسطو يا تعلق انهيءَ اڳاٽي سنڌ سان نه هو، جنهن تي محمد بن قاسم ڪاه ڪري آيو هو، موهن جي دڙي

جي اسڪرپٽ جي ڇاپي سوراشتريه ۾ ملندي، آڳاٽي سنڌ جو به پنهنجو اسڪرپٽ هو، اهو ناممڪن آهي ته ايڏي وڏي حاڪميت وٽ لک پڙه لاءِ ڪو اسڪرپٽ ئي نه هجي.

جيئن ته مون موهن جو دڙو به نه ڏٺو آهي، تيئن مون گوادر به نه ڏٺو آهي، مان نٿو سمجهان ته مان اهي ٻئي هنڌ ڏسي سگهندس. جيئن عظيم چانديي مون کي يقين ڏياريو هو ته موهن جي دڙي بابت منهنجيون ڳالهيون درست آهن، تيئن مون کي جڳديش به يقين ڏياريو آهي ته گوادر واري ايراضي بابت منهنجي ڳالهين ۾ وزن آهي، منهنجو چوڻ آهي ته اها گوادر واري ايراضي هئي، جتي ديبل بندر هو جو اتي پهڙن جي اوٽ ۾ عربن جا باد بان ٻڌل ٻيڙا سولائيءَ سان لنگر انداز ٿي آرام سان بيهي سگهندا هئا. عربن جا بادبان ٻڌل سامونڊي ٻيڙا، جڏهن گوادر (جيوڻي) واري ايراضي ڇڏيندا هئا ته سڌو سورت ۾ لنگر انداز ٿيندا هئا. ڪراچي وغيره سان هنن جو واسطو نه هوندو هو، جو اتي هوائن جي زور کان بچڻ لاءِ ڪنهن به پهڙ جي اوٽ نه هئي. اهو زمانو بادبان ٻڌل سامونڊي ٻيڙن جو هو. آڳاٽي سنڌ جنهن تي محمد بن قاسم حملو ڪيو هو، سا هندو ڌرم سان وابسته (لاڳاپيل) هئي ۽ موهن جي دڙي جا ماڻهو ٻڌ مت جا پوڄاري هئا. منهنجو خيال آهي ته مان گهڻي ڪوٽ ڪري ويو آهيان. منهنجي مرضي آهي ته هاڻي مان ڪنهن بادشاهه جي ڳالهه ڪريان، ڪنهن زماني ۾ ڪنهن ملڪ تي ڪو بادشاهه حڪومت ڪندو هو. نالو ته بادشاهه جو هو پر حڪم دراصل سندس زال جو هلندو هو، جنهن کي ملڪ جي رعايا راڻي چوندي هئي، جنهن تان بادشاهه کي چڙ لڳندي هئي، پر ڪجهه نٿي سگهيو، جو راڻي سندس حقو پاڻي بند ڪري ڇڏي ها، في الحال اها آکاڻي ايتري ڪافي آهي. مرڻ وقت اوهان کي پلاٽو، ساڪريٽس، ڪارل مارڪس وغيره ياد نه ايندا ۽ نه وري هسٽري يا جاگرافي ياد ايندي، مرڻ وقت اوهان فقط ساهه جهلي انتظار ڪندا ته هاڻ ڇا ٿئي؟ جڏهن مان انهن تنهي مرحلن مان لنگهي پار ٿيندس ته منهنجي انهن ڪالمن ۾ جان اچي ويندي جو مان آسماني راز

سپيئي انهن ڪالمن ۾ لکي پڌائيندس ته مون سان ڪهري وڌن ٿي، الائجي ڇو ليکڪن جو خيال هوندو آهي ته سندن موت کي ڪا خاص اهميت هوندي ۽ هنن جي موت کي عام ماڻهن جي موت وانگي در گذر نه ڪيو ويندو. اها غلط فهمي ختم ٿيڻ گهرجي، موت وٽ وڏي ننڍي يا ليکڪ ۽ تيس مار خان جو تفاوت ناهي ڪندو، جڏهن موت جي ڳالهه ايندي آهي، مون کي عمر خيام ياد ايندو آهي. مون وٽ پنهنجي ڇپايل ڪتاب جي به ڪاپي ناهي. مون جڳديش ڪان گهري آهي، جيڪڏهن مون کي ملي وئي ته ان ڪتاب جو سنڌي ترجمو انهن ڪالمن ۾ ڏيندس. دراصل مون وٽ لکڻ لاءِ ڪجهه رهيو ناهي. تنهنڪري ماضي ۾ لکيل ڳالهيون ياد پيون اچن جڏهن مون ۾ نواڻ هئي. جيڪڏهن اهي ڪالم ڪنهن صاحب وٽ هجن ته مون تائين پهچائي. انگريزي جو پروفيسر منو هالاڻي زماني کان مون سان نه مليو آهي. مان نٿو سمجهان ته مون کيس ڏکيو آهي، مون کان جا وڏي غلطي ٿي وئي سا هي هئي ته مون پنهنجن انگريزي ڪتابن جون ڪاپيون ولي رام ولي تائين نه پهچايون هيون، منهنجا سپيئي ڪم آڏا ايتا هئا.

اهو سادو ماڻهو!

سنڌالاجي ۾ محمد قاسم ماڪا مون کي الائجي ڪهڙي ڳالهه تان ڊپايو هو، مون کي گهڻا دڙڪا ڏنائين جيڪڏهن مان جسماني طرح مٿل نه هجان ها ته شايد ڌڪ به هڻي ها، مون سمجهيو ته ماڪا مون کي ڊائريڪٽر مئڊم مهتاب راشديءَ جي چڻي تي ڊپايو آهي ۽ مون سڌو وڃي ميڊم کي چيو، ميڊم چيو ته سندس ڪو به واسطو انهيءَ ڳالهه سان نه هو، نتيجو ڇا ٿيو؟ نتيجو اهو ٿيو ته مان ميڊم مهتاب جي نظرن ۾ ڪري پيس. ائين مان پنهنجن افعالن سان اهي سڀئي وڻ ساڙيندو آيو آهيان. جن جي ڇانءَ ۾ مان اُس کان بچندو هوس. گهڻو پوءِ جڏهن مون کي ماڪا مليو تڏهن تمام سٺي نموني مليو ۽ مان خوش ٿي ويس، ڪم ته منهنجا آڏا ابتدا هئا پر مون ميڊم کي ڪلايو به گهڻو هو؛ ميڊم جيڪا مدد منهنجي ٻارن جي ڪئي، سا اسان کي اڃا تائين ياد آهي.

شيطان ۽ آدم وارو معاملو معمولي ڳالهه ناهي، حضرت آدم عليه السلام به الله تعاليٰ جو چيو نه مڃيو هو، پر هن پنهنجي غلطي محسوس ڪئي ۽ معافي گهري، شيطان جي انڪار ۾ تڪبر ۽ غرور هو. مون جيڪي غلط ڪم ڪيا، تن ۾ منهنجو غرور ۽ تڪبر شامل هو، مون کي منهنجو ڪو به اهڙو ڪم ياد نٿو اچي، جنهن ۾ منهنجي ٿرڙاڻپ شامل نه هجي. الله تعاليٰ جي حڪم تي سڀئي فرشتا حضرت آدم عليه السلام اڳيان سڄدي ۾ ڪري پيا سواءِ شيطان جي. آدم اڳيان نه جهڪڻ اهو ڏوهه آهي، جيڪو ابليس ڪيو. مون ڪافي ڪتاب پاڻ ڇپرايا، پر مون ڪنهن به ڪتاب لاءِ ڪو به ڊيپاڇو ڪنهن وڏي حيثيت واري کان نه

لکرايو. فقط هڪڙو ڪتاب جنهن جو نالو ياد نه آهي، تنهن لاءِ مون ميڊم مهتاب کان ديپاڇو لکرايو هو.

اهو ڀلا ڪيئن ٿو ٿي سگهي ته پنجاب صوبو ڪالاباغ ڊيم تان هٽ ڪڍي ويو هجي؟ منهنجو خيال آهي ته منهنجي نظربندي ڪئي وئي آهي، جيئن سنڌ صوبي کي ٿر آباد ڪرڻ جو فڪر آهي، تيئن پنجاب صوبي کي چولستان آباد ڪرڻ جو فڪر آهي، مان سياستدان ڪڏهن کان ٽيون آهيان، جو ڪالاباغ ڊيم جي ڳالهه پيو ڪريان؟ مون هڪڙو خواب ڏٺو آهي. مون ڏٺو آهي ته بياس ندي ڦري گهري راجستان کي آباد ڪندي ٿر کي آباد ڪري ننگرپارڪر مان لنگهندي سمنڊ ۾ وڃي چوڙ ڪندي. هن خواب جي تعبير اوهان ڏسندا، بياس نديءَ کي سنڌي تايخ نويس وياس لکندا هئا. اوهان ننگرپارڪر کي غور سان ڏسو، ڪنهن زماني ۾ اتان بياس ندي لنگهندي هئي. دراصل بياس نالو غلط آهي، حقيقي اصل اچار وياس آهي. منهنجون ڳالهيون آسماني ناهن. مون سنڌ جي تاريخ کي چڱي طرح اٽلايو پٽلايو آهي.

منهنجي هڪڙي دوست قمر سميجو جي بدلي ڪراچي کان حيدرآباد فقط ان ڪري ٿي هئي ته جيئن هو صاحب مون کي عمرو به ڪرائي، منهنجو علاج به ڪرائي، منهنجي دل جي آپريشن به ڪرائي، مون کي سڌي واٽ تي به بيهاري جڏهن هن اهي سڀئي ڪم ڪري ڇڏيا. تڏهن هن جي بدلي وري ڪراچي ٿي وئي. هن کي ڄاڻ ناهي ته مان سنڌي واٽ تان وري به ٽڙي ويو آهيان. منهنجو ڇا ٿيندو؟ ٻوٽيون ٺهنديون يا منهنجو قيمو ٿيندو؟ فقط رب ٿو ڄاڻي ته منهنجو ڇا ٿيندو. جيڪڏهن مون فارسي شاعر حافظ جي شاعري جو به ترجمو ڪيو هجي ها ته مان اڄ امن ۽ شانتي ۾ هجان ها. شاعريءَ ۾ فارسي شاعري جو جواب ناهي. شاهه لطيف جا شعر جي ٻڌڻا هجن ته سوجهري کان ٻڌو، هڪڙو هڪڙو لفظ مڪمل زيرن زبرن سان اچاريندو آهي. شاهه لطيف بابت منهنجو دماغ سوجهري نڪاڻي آندو آهي. ولي رام ولپ کان مون ڪنهن زماني ۾ پڇيو هو ته اهو ولپ ڇا آهي؟ هن صاحب چيو هو ته سندس وڏا به

پنهجن نالن سان ولپ لکندا هئا. گهڻو پوءِ جڏهن مون هندستان جي تاريخ پڙهندي ڪاٺياواڙ جي تاريخ پڙهي ته مون کي ڄاڻ پئي ته ولپ گهراڻو سوراڻي جي حاڪم گهراڻن ۾ وڏو نالو هو، پاڻ ڪاٺيا واڙ چوندا آهيون پر اصل نالو ان ايراضيءَ جو سوراڻي آهي، ولي رام جهڙو ٿڌو ۽ سمجهو ماڻهو مون ڪو ٻيو ناهي ڏٺو. ڪتابن جا ترجما ڪرڻ لاءِ بي انتها صبر ڪبي، ولي رام گهٽ ۾ گهٽ به پنجاهه سئو ڪتاب سنڌيءَ ۾ ترجمو ڪيا آهن. هندي تي سٺي مهارت اٿس پر مڃيندو ته مان پاڻ ٿورڙي هندي سکي ويو هوس، جا مون کان وسري وئي.

جڏهن ڪو بروهي ڳالهائيندڙ ملندو آهي ته مان شرمسار ٿيندو آهيان، جو مون کي بروهي ٻولي ڳالهائڻ نٿي اچي. ”ارغ ڪنيس“ معنيٰ ماني ڪاٺيندي ۽ ”ڪان بروهي“ معنيٰ مون کي بروهي نٿي اچي. ”مونو“ چئبو آهي پئسي کي ۽ ”باسونو دير“ چئبو آهي گرم پاڻي کي. بس ائين به چار لفظ سکي ويو آهيان. زمانو بدلجي ويندو آهي، دنيا بدلجي ويندي آهي، هي ڪالم لکندي لکندي مون کي ياد ڪرڻو پوندو آهي ته مان ڇا اڳي چيائڻ چڪو آهيان ته جيئن ورجاءُ نه ڪريان. پر ته به ورجاءُ ٿي ويندو آهي. جنهن کي عام طرح ميوزڪ جو سرگرم چئبو آهي، سو به بروهي اڪرن سان جڙيل آهي. اوهان ڪنهن به پوڙهي بروهيءَ کان پڇو ته ”ساري، گاما، پا، ڊا، تي سا“ جو مطلب ڇا آهي ته هو صاحب پهرين ته ڪنفيوزڊ ٿي ويندو، پر جڏهن اوهان چوندا ته ”ساري، گا، ما، پا، ني، ڊا، سا“ جو مطلب ڇا آهي ته هو صاحب اوهان کي ٻڌائيندو ته ان جو مطلب آهي ته ”منهنجا پيارا تون منهنجي پويان ائين چوندو اچ، جيئن مان پيون جوان“ ماڊرن بروهي جو رنگ ڍنگ ڪجهه بدليل آهي.

آمريڪي ڪتابي دنيا ۾ جيمس مڄنر جو نالو تمام وڏو آهي، اسي پنڄاسي ورهين جي ڄمار تائين باقائده تحقيقاتي قسم جا تاريخي ڪتاب لکندو رهيو. نوي ورهين جي عمر ۾ هن چار ڪتاب لکڻ جو پروگرام ٺاهيو، جنهن مان پهرين ڪتاب جو ديباچو

ڪجهه هن ريت آهي: ”اسان ٻار هئاسين جڏهن اسان جي گهرن ويجهو هڪڙو تمام گهڻو پراڻو صوف جو وڻ هو. جيڪو صوف ڏيڻ بند ڪري سڪي پوئو ٿي ويو هو. هڪڙي ڏينهن اسان ڏٺو ته هڪڙو پوڙهو انهيءَ پوئي وڻ ۾ پاڙ وٽ پراڻا ۽ زنگ کاڌل وڏا ڪوڪا پيو هڻي، اسان پڇيو ته هو ڇا پيو ڪري؟ هن جواب ڏنو ته مان هن وڻ ڏانهن نياپو پيو موڪليان. پوءِ انهيءَ سال اسان ڏٺو ته انهيءَ سڪل پوئو ٿيل وڻ تمام گهڻا سٺا ۽ مٺا صوف جهليا. مان پاڻ به پنجاسي ورهين جي ڄمار ۾ سڪل ۽ پوئو ٿيل صوف جي وڻ وانگي آهيان ۽ منهنجي جسم ۾ پڳل يا ڪسڪيل هڏن جي جاءِ تي ڌاتوئي اوزار لڳل آهن ۽ منهنجن ڏندن مان به ڪن جي جاءِ تي ڌاتوئي ڏند لڳل آهن، تنهن ڪري مان به پنهنجي عمر جي آخري حصي ۾ سٺا ڪتاب ڏيندس.“ اها مٿي لکيل ڳالهه جيمس مڃر جي آهي. مان جيمس مڃر نه آهيان ۽ نه مان ايترو گهڻو پوڙهو آهيان. مون کي فقط زماني جي گردش ماري اڀاهج ڪري ڇڏيو آهي، پر منهنجو خيال آهي ته مان شايد ڪجهه سٺو لکي وڃان.

هڪڙي ننڍڙي آکاڻي آهي، آسڪروائڊ جي، جيڪا ڪجهه شعر وانگي آهي، پاڪ صاف سٿري ڳالهه آهي، اها عجيب ڳالهه آهي، پاڪ صاف ۽ سٿري لکڻين باوجود به آسڪر وائڊ پنهنجي حياتي جي آخري دور ۾ ذليل ۽ خوار ٿي جيل ويو ۽ ستن سالن کانپوءِ جڏهن جيل مان نڪتو ته جيل جي در تي ڪو به ماڻهو ڪيس وٺڻ به نه آيو ۽ ها جيڪڏهن اوهان مارڪ نئٽ جي ڊگهي آکاڻي ”ڏ مستيريس اسٽرينجر“ نه پڙهي آهي ته پڙهي وٺو، اها آکاڻي به مان اوهان لاءِ ترجمو ڪندس.

قبوليت

اوهان اهو ماڻهو ڏٺو آهي، جيڪو گهڻن ئي ضدي ماڻهن جو مجموعو آهي؟ مون اهو ماڻهو ڏٺو آهي، اهو مان آهيان ۽ مان انهيءَ عذاب ۾ آهيان جيڪو ان ماڻهوءَ لاءِ مقرر ڪيو ويو آهي.

مان ضدي هوس، منهنجو دماغ خراب هو، جنهن کي هٿ چڻبو آهي، سو منهنجي رڳ رڳ ۾ سMAIL هو، پنهنجي ليکي مان وڏو داناءُ، عقلمند، فلسفي، سمجھو ۽ وڌليڪڪ هوس. اڄ مان ڄاڻان ٿو ته مان ٻنهي چس، ترڙو ۽ بيوقوف هوس. مون وٽ ته نالي ماتر به صبر نه هو، پاڻ لاءِ ته گڏهه فقط هڪڙو جانور آهي، پر اڄ مان انهيءَ صبر لاءِ واجهائين ٿو، جيڪو گڏهه جو ورثو آهي.

منهنجو ذهن غلط هو، ماڻهن جي واه واه منهنجو ذهن وڌيڪ خراب ڪيو، مان آبي کان نڪرندو ويس. جنهن کي مزاح جي رڳ چڻبو آهي، سا منحوسيت جي پهرين ۽ مڪمل نشاني آهي. اڄ مان سوچيان ٿو ته ڪاش مون وٽ مزاح جي رڳ نه هجي ها، ڪاش مون کي مزاح جي سمجھ نه هجي ها، ڪاش مان ڪندڙن هجان ها، ڪاش مان چوپڙيون به پڙهيل نه هجان ها، ڪاش مان ٺپ ڄاهل هجان ها، ڪاش مان ليڪڪ بدران موچي يا بهاريدار هجان ها ۽ ڪاش مان ذهن ۽ زبان هلائڻ بدران هٿ جو پورهيو ڪندڙ هجان ها.

جنهن کي عقل چڻبو آهي، سو اها چڙي ۽ چاقو آهي، جنهن سان پنهنجو ئي هٿ وڍبو آهي، مون پنهنجي عقل سان پنهنجو تن ۽ من وڌي ذرا ذرا ڪري ڇڏيو ۽ هاڻ مان مٿي کي هٿ ڏيو وينو آهيان، مون کي ته پينون فقير ٿيڻ جي واٽ به نٿي سجهي. جن پنهنجي مائرن ۽ پيئرن کي پيار ڏنو ۽ هنن جي عزت ڪئي، سي سوچي به نه

سگهندا ته مون پنهنجي ماءُ ۽ پيءُ کي ڪيترو عذاب ڏنو، مون پنهي جي بيعزتي ڪئي، جو مان ٿرڙو هوس ۽ سدائين آبي کان ٻاهر هوندو هوس. مون پنهي کي ڏک ڏنا، پنهنجن ڀائرن ۽ ڀيڻن لاءِ به مان عذاب هوس. ماڻهن ليکي مان مان وارو ليکڪ آهيان.

اوهان چوڌاري نظر ڦيرايو سڪيا سنهنجا فقط اهي آهن جن ماءُ پيءُ ۽ متن مائتن کي مان ڏنو، چو ته مان پنهنجي ليکي وڏي شيءِ هوس، تنهن ڪري مون وٽ انهن لاءِ وقت نه هو، جن کي پنهنجو چئبو آهي.

منهنجي اندر ۾ منهنجي هنيانءُ تي هڪڙو ڊپ وينل آهي، خوفناڪ ۽ هٿتيناڪ ڊپ اهڙو ڊپ جنهن جو اوهان اندازو به نٿا ڪري سگهو.

منهنجي گهر جي ڳالهين سان اوهان جو واسطو ناهي، جيڪڏهن منهنجو اولاد منهنجو هوندي به مون سان گڏ ناهي ته اها ڪا خاص حيرت جي ڳالهه ناهي، چو ته مان به ته پنهنجي پيءُ سان سندس موت وقت به گڏ نه هوس. پليٽائپ جي حد هوندي آهي، پر مان سڀئي ليکڪا لنگهي ويو هوس.

پر ڳالهه آهي دنيا ڌاريءَ جي، سنڌ يونيورسٽيءَ جي وائيس چانسلر سائين رشيد احمد شاهه ۽ رجسٽرار صالح راجڙ جو ڪو به ڏوهه نه هو، منهنجو دماغ خراب هو، منهنجا ڏينهن خراب هئا، منهنجو نصيب خراب هو، اڄ مان ڄاڻان ٿو ته هو ٻئي صاحب سنا هئا ۽ مان پنهنجي ڪل کان ٻاهر نڪري ويو هوس. ٿرڙائپ جي به حد هوندي آهي، پر مان ناز نخرن جو پاليل هوس. جنهن کي اک جو شرم يا حيا چئبو آهي، تنهن کان مان ڪورو هوس، نٿو تنهنجي فطرت ۾ ئي نه هئي. جڏهن مظهر الحق صديقي صاحب مون کي چيو ته مان سندس سينڪريٽري تيان تڏهن مون بيشرميءَ سان ائين انڪار ڪيو، جيئن مان ڪو گورنر هوس. اها ڳالهه تڏهن جي آهي، جڏهن هو صاحب پهريون ڀيرو وي سي ٿي آيو هو، اڄ جي مان پڇتايان ٿو ته اهو پڇتاءُ منهنجي ڪهڙي ڪم جو، منهنجو اندر ٿو ڦاٽي.

لکڻ ۽ ڇپجڻ ٻئي غلط ڪم آهن جو ليکڪ کي غلط فهمي ۽
 ۾ وجهيو ڇڏين ته هو ڪا تمام وڏي شيءِ آهي، پنهنجو نالو اخبار
 ۾ ڏسي مان سمجهندو هوس ته مان ڪو تمام وڏو ماڻهو آهيان،
 جڏهن مان سسپينڊ ٿيو هوس، تڏهن مون مسعود لوهار کان پڇيو
 هو ته منهنجو سسپينڊ ٿيڻ اخبار لاءِ نيوز ٿي سگهي ٿو؟ مسعود
 ان زماني ۾ هڪ سنڌي اخبار سان لاڳاپيل هو، هن چيو ته ”ها“ ۽
 پوءِ منهنجو دماغ خراب ٿيندو ويو.

اهي ۽ اهڙيون هزارين ڳالهيون منهنجي دل تي نانگن وانگي
 چڙهيل آهن. مون تمام گهڻيون زيادتيون ڪيون. لکان ان ڪري
 ٻيو ته جيئن ڪو ٻيو ليکڪ ڪنهن غلط فهمي ۽ ۾ نه پئي. منهنجو
 وس پڇي ته مان اهو قلم ئي توڙي ڇڏيان جنهن سان مون پهريون
 اکر لکيو هو.

پئسو

مون وٽ پئسو ڪونهي، ڇو ته مون ڪڏهن به پئسي جو قدر نه ڪيو، مون وٽ فقط منهنجيون لکڻيون هونديون هيون، جيڪي مان پاڻ پنهنجن پئسن سان ڇپائي ورهائي ڇڏيندو هوس. پئسا وٺڻ مون کي اوڀرو لڳندو هو، منهنجي دماغ جي خرابي هئي جو مان پاڻ کي پئسي کان مٿانهون سمجهندو هوس. هاڻ ٻڌايو ۾ مان ڄاڻان ٿو ته بچاءُ ۽ بقا جو پٺ بنياد پئسو آهي. بجلي جو بل ايندو آهي ته مان ڏکيو وڃان. جڏهن بل نه آندو آهي ته مان ڏکيو وڃان ته ڇو بل اڃا نه آيو آهي. بجليءَ جو ڪٽجي وڃڻ وڏي ۾ وڏي سزا آهي، مون اوندهه ڏني آهي. تنهن ڪري مان اوندهه کان ڊڄان ٿو. منهنجيون جنگهون ۽ اکيون جواب ڏيئي رهيون آهن. تنهن ڪري مون لاءِ پئسي جي اهميت وڌندي پئي وڃي. مان هيسجي ويو آهيان ۽ بي انتها ڊنل آهيان. جيڪي چوندا آهن ته پئسو هٿ جي مير آهي تن غربت ناهي ڏني، جيڪي چوندا آهن ته پئسو ته خراب عورتن وٽ به هوندو آهي، تن پئسو نه ڏنو آهي. مون وٽ ڪيئي ڀيرا پئسو آيو ۽ ڪافي مقدار ۾ آيو، پر مان بدافعالو هوس، منهنجي ذهن ۾ فقط لڪڻ ۽ ڇپائڻ جو فتور هو، هي اکر به مان ڇپجڻ لاءِ لکان ته پيو پر اوهان يقين ڪريو ته مان لڪڻ ۽ ڇپجڻ کان بي انتها ڊڄان ٿو، اصل شيءِ پئسو آهي. ڪارل مارڪس گهڻو پوءِ آيو هو، هن کان گهڻو اڳ، عيسوي سن جي شروعات کان به گهڻو اڳ، ڪنهن گريڪ چيو هو ته دنيا جو بنياد پيسي تي رکيل آهي.

اڄ سوجهري فون تي ٻڌايو ته هن کي منهنجو لکيل ڪتاب سنڌ، سنڌي ٻوليءَ ۽ سنڌي ساهت هٿ لڳو آهي، منهنجو ذهن

هڪدم هن ڳالهه ڏانهن ڪڍي ويو ته مون پنهنجي سڄي ماهوار پگهار اهو ڪتاب ڇپائڻ تي برباد ڪئي هئي. اهو ڪتاب ٻن حصن ۾ ڇپايل هو ۽ مون پنهنجون ٻه پگهارون انهن ٻن ڪتابن تي ضايع ڪيون هيون ۽ مون کي مليو ڇا؟ ان زماني ۾ ته مون کي ٺلهي واهه واهه به نه ملي هئي.

مان سمجهي ويو آهيان ته مون ۾ وڏون ڪهڙيون هيون، جو اڄ مان ٻنل ۽ هيسيل آهيان، هڪڙي وڏا اها هئي ته مون پئسو ضايع ڪيو ۽ ٻي وڏا اها هئي ته مون ڪڏهن به خيرات نه ڏني. شايد ئي ڪو هجي، جنهن کي مون ڪڏهن ڪو ٽڪو آڻو ڏنو هجي، وسڪي ۽ بيئر تي مون گهڻو پئسو وڃايو، پر جنهن منهنجو خانو خراب ڪيو، سو هو لڪڻ ۽ ڇپائڻ.

ليڪڪ فقط مان اڪيلو ئي نه هوس گهڻيئي هئا ۽ اڃا به آهن، جيڪي پئسن جي معاملي ۾ هوش ۾ رهندا هئا. مان ڪاوش ۾ لکندو هوس ته مون کي پئسا ملندا هئا، جيڪي مان ضايع ڪري ڇڏيندو هوس، پر ڪاوش واري معاملي ۾ مون کي پيسن کان وڌيڪ پنهنجي اهميت جٽائڻ جو شوق هوندو هو، مان ليڪڪ ته هوس، پر مان نالائق ليڪڪ هوس، اڄ مون وٽ فقط پئسن جو احساس آهي، ليڪڪ هجڻ جو قدر مون وٽ ٽڪي جو به ڪونهي. جڳديش رسالو ڪڍندو هو ته مون کي هزار رپيا مهينو ڏيڻ لڳو، مان کيس چونڊو آيس ته اهو رسالو گهڻا ڏينهن نه هلندو پڙ هو ضد تي هو، ٻن ٽن مهينن ۾ اهو رسالو بند ٿي ويو.

غريب، مسڪين، محتاج ۽ ضرورتمند کي جا اوهان خيرات ڏيو ٿا، سو اوهان الله جي راهه ۾ خرچ ڪريو ٿا، جيڪو اوهان کي ڏهوڻ ٿي ملندو، پر اها ڳالهه مون هاڻي سمجهي آهي. جڏهن سڀئي بسون روانيون ٿي ويون آهن، پئسي جي گهٽتائي ته آهي، پر مون وٽ ايمان جي گهٽتائي تمام گهڻي آهي. مان پهرئين نمبر جو ڊڄڻو آهيان، ظاهري طرح تمام گهڻو بڙ بڙيو آهيان. ڪنهن ٻئي جي عزت ڪرڻ مان سڪيو ئي نه هوس. مون وٽ هڪڙو لفظ هو، ”مان“، اڄ مان انهيءَ ”مان“ ۾ ئي قاتل آهيان.

مون ڪڏهن پنهنجي پيءُ جو چيو به نه مڃيو هو ته الله جو چيو مان ڇا مڃان ها، جن الله کي خوش رکيو، تن کي الله به خوش رکيو، مون کي منهنجي ڪنهن دوست ٻڌايو هو ته ”تون ماءُ کان پيسا وٺندو هئين، تنهن ڪري تون ڪمائڻ نه سگهين، جيڪڏهن تون پيءُ کان پئسا وٺندو هجين ها ته تون ڪمائڻ به سگهي ويو هجين ها،“ مان هاڻ ڄاڻان ٿو ته منهنجي دوست بلڪل سچ چيو هو، مان پڙهندڙن کي چوان ٿو ته جيڪڏهن پئسا گهرو ته پيءُ کان گهرو ته جيئن پئسا ڪمائڻ سگهي وٺو. مانءُ ته بنا حساب ڪتاب ڏيندي آهي، پر پيءُ حساب ڪتاب پڇندو آهي. ماءُ ته گشن پتن تي هلي ويندي آهي، پر پيءُ آڏي پڇا ڪندو آهي. پر منهنجو پيءُ ته چوندو هو ته پئسا ماءُ کان وٺ، سو مان ڇا پئي ڪري سگهيس!

مستقبل جو سوچي مان ڏکيو وڃان. سياڻي ڇا ٿيندو؟ جو سوچي مان دهليجو وڃان منهنجو وس پڇي ته مان سياڻي ٿيڻ ئي نه ڏيان، پر ايندڙ سياڻي جو دڳ بند ڪرڻ منهنجي وس ۾ ناهي، مان ڇا ٿو ڪري سگهان. مون ۾ ايمان جي گهٽتائي آهي.

ٽچو

* اوهان جو حق اهو ئي آهي، جيڪو اوهان کي ملي، جيڪو اوهان کي نه ملي، سو اوهان جو حق ناهي، منطق تمام سولي ۽ سنڌي آهي، اهو چوڻ ته اوهان کي حق نه مليو، هڪڙي بي معنيٰ سنڌ آهي، جي اوهان جو حق هجي ها ته اوهان کي ضرور مليو هجي ها. صاف ظاهر آهي ته اوهان جو حق نه هو جو اوهان کي نه مليو آهي اها آهي لاجڪ، جنهن کي سنڌي، اردو، فارسي ۽ ڪجهه ٻين ٻولين ۾ منطق چئبو آهي، جنهن کي لاجڪ جا بنيادي اصول به سمجه ۾ نٿا اچن تنهن سان ڳالهائڻ وقت ضايع ڪرڻ آهي.

* نظام جا ڪيئي قسم آهن، تعليمي نظام، پوليس جو نظام، روينيو جو نظام، صحت کاتي جو نظام، ٽپال جو نظام وغيره پر سڀ تي حاوي جيڪو نظام آهي، سو آهي رشوت جو نظام. اهو نظام اهڙو حاوي آهي، جو بنان ڪنهن کاتي يا ڊپارٽمينٽ جي پيو هلي. اوهان ڪو به نظام بند ڪري سگهو ٿا، اوهان هڙيئي نظام بند ڪري سگهو ٿا، پر اوهان جو رشوت نظام بند نٿا ڪري سگهو، جي اوهان رشوت جو نظام بند ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي يا ارادو ڏيکاريو ته اوهان کي ٿڌي ٻاهر ڪڍيو ويندو. صاف ظاهر آهي ته مان رشوت جي نظام جي پاسي آهيان، ان نظام جو بند ٿيڻ به ناممڪن آهي ۽ ان کي بند ڪرڻ به ناممڪن آهي، سو ان کي آرام سان هلڻ ڏيو.

* مون کي اها ڄاڻ نه هئي ته هر هڪ ماڻهوءَ لاءِ لازمي آهي ته هو ڪنهن لابي سان وابسته هجي. مان پاڻ ڪنهن به لابي سان وابسته نه رهيو آهيان ۽ اهو ئي سبب آهي جو مان مارجي ويس. مون کي هاڻ سمجه ۾ پيو اچي ته منهنجو پيءُ نذير صاحب ۽ آوان صاحب

جي لابي جو ماڻهو هو، جيڪي ايوب خان جي لابي جا ماڻهو هئا،
 ڄام صادق علي به انهيءَ لابي جو ماڻهو هو، مون پاڻ انهيءَ لابي
 جي هنج ۾ رهندي ان کي چيهو رسايو، اهي ڳالهائون مون کي هاڻ
 سمجه ۾ پيون اچن جڏهن منهنجي سڄي حياتي منهنجو ماضي
 بنجي وئي آهي. ڪالهه مشتاق قريشيءَ سان ڳالهائيندي ڄاڻ پيئي ته
 جيڪو جتي ويٺو آهي، سو ڪنهن لابيءَ ڪري ويٺو آهي. اهو
 مشتاق قريشي نوابشاهه ۾ رهندو آهي ۽ ڪاوش ۾ منهنجو مضمون
 / ليک ڏسندي ئي مون کي فون ڪندو آهي.

* ڪو زمانو هو، جڏهن وڏن کان سڪيو هو، گذريل ڏهن سالن
 کان مان ته ننڍن کان سڪندو رهيو آهيان، خاص ڪري پنهنجن ٻارن
 کان. منهنجو تجربو آهي ته پنهنجو پاڻ کي ڪا شي سمجهڻ ۽
 اصولن وغيره کي اهميت ڏيڻ انتهائي خطرناڪ آهي ۽ زندگي
 تباهه ڪريو ڇڏي. چڱي طرح پنهنجي زندگي خراب ڪري ۽ ٻارن
 کي ڏکي زندگيءَ ۾ پالي هاڻ مان ٽيليفون ڏانهن نهاري ٿو رهندو
 آهيان ته ڪڏهن ٿو ڪهڙو ٻار ڳالهائي مون سان.

* مان ته بيوقوف هوس، پر قدرت به ڪجهه ناانصافي ڪئي مون
 سان مان جيڪڏهن ذهني ۽ جسماني مريض نه هجان ها ته تفاوت فقط
 اهو ئي ٿئي ها ته مان ليکڪ نه هجان ها. اهي ذهني ۽ جسماني
 بيماريون آهن. جيڪي ماڻهو کي ليکڪ ٿيڻ ڏانهن گهليو وڃن.

* اڄ ڪنهن شاگرد مون کي ٻڌايو ته مان قوم جو سرمايو
 آهيان، ڪالهه ڪنهن استاد مون کي ٻڌايو هو ته مان قوم جو اثاڻو
 آهيان، اهو ڪهڙو چرچو آهي؟ اهو ڪهڙو تماشو آهي؟ مون لکڻ
 شروع ڪيو هو پنهنجو پاڻ کي خوش ڪرڻ لاءِ قوم جو يا ڪنهن
 ٻئي جو اثاڻو يا سرمايو بڻجڻ لاءِ نه. ٻي تهمت جا مون تي لڳندي
 آهي سا آهي ته مون سنڌ ۽ سنڌين جي خدمت ڪئي آهي. اها لفاظي
 مون کي سمجهه ۾ نه ايندي آهي.

* اڳي پيءُ پنهنجي پٽ لاءِ چونڌو هو ته هي بي اي يا بي ايس
 سي جي پهرئين يا ٻئي سال جو شاگرد آهي، پر اڄ پيءُ به پنهنجي
 پٽ لاءِ چئي ٿو ته هي فلاڻي شاگرد تنظيم جو فلاڻو عهديدار آهي،

ڪهڙي ڪلاس ۾ آهي ۽ ڇا ٿو پڙهي، سان واسطو نه پئي جو رهيو آهي، نه پٽ جو.

* غريب جو ٻار هجڻ ۾ فائدو هي آهي ته اوهان جي نظر سدائين پئسي ۽ پوستنگ تي هوندي، وڏي ماڻهو جو ٻار هجڻ ۾ نقصان هي آهي ته اوهان پئسي ۽ پوستنگ کي تڄ سمجهي پاڻ پنهنجي تباهي جو ڪارڻ ٿيندا. مثالن لاءِ مان هيڏي هوڏي نه نهاريندو آهيان. مان پاڻ هر ڳالهه جو زنده مثال آهيان.

* بلڪل هينئر تيرت آيو هو، فقط اهو پيڇڻ لاءِ ته، مون ڪو ڏچو لکيو آهي يا نه؟ منهنجو هر هڪ ليک هڪ ڏچو آهي، اهو اکر ڏچو سنڌي ڊڪشنري مان ذري گهٽ غائب ٿي ويو آهي ۽ پاڻ هر هڪ معاملي کي ڏڏي جي ليول تي جهليو وئون. اها ڳالهه غلط آهي، جا ڳالهه ڏچو آهي، تنهن کي ڏچي جي اهميت ڏيڻ گهرجي. مثال طور سرڪاري تعليمي نظام بابت سوچ هڪ عاليشان ڏچو آهي، اوهان منجهي پوندا ته ڪٿان شروع ڪري ڪٿي ختم ڪجي، محمود سومرو صاحب جڏهن سنڌ ٽيڪسٽ بوڪ بورڊ جو چيئرمين مقرر ٿيو هو ته هن صاحب مون کي چيو ته مان درسي ڪتابن کي بهتر ڪرڻ ۾ سندس مدد ڪريان. مون کيس چيو ته اها ڳالهه ذهن مان ڪڍي ڇڏي ته درسي ڪتابن ۾ سڌار آڻي سگهجن ٿا. مون کيس چيو ته اهو نظام تبديل نه ٿيندو ۽ توکي ئي تبديل ڪيو ويندو. هو صاحب نه مڙيو تنهن ڪري تبديل ٿي ويو.

ٻھراڙيون ۽ انگريزي اکر

دل جي بيماري هارٽ. اسپيشلسٽ ٻڌائيندو آهي، پر دل جي آپريشن هارٽ سرجن ڪندو آهي، ايئن ئي منهنجو ڪم آهي، نقص ٻڌائڻ پر انهن نقصن کي قبول ڪري ان تي عمل ڪرڻ سنڌي صورتخطي جي ٿارزن جو ڪم آهي.

سنڌي اکر ٽن طريقن سان لکي سگهجن ٿا، پهريون ته اهي عربي، فارسي ۽ گاڏڙ وارا اکر جيڪي انگريزن جي جوڙيل ڪاميٽي 1845 ۾ سنڌي ماڻهن کي ٺاهي ڏنا، ٻيو اهو ديوناگري وارو هندي سسٽم جيڪو هندستان ۾ صدين کان رائج رهيو، جنهن ۾ سنڌي اچارن لاءِ الڳ اکر ٽنڊيا (تنمبيا) ويا ۽ ٽيون آهي رومن اسڪرپٽ، جنهن ۾ انگريزي جي 26 اکرن مان سنڌي اچار پڻدا ڪرڻ جي ڪوشش کي باقائدي سان نظر انداز ڪيو ويو. هندستان ۾ هلندڙ ديوناگري اکرن مان سنڌي اکر مڪمل طرح غائب ٿي چڪا آهن ۽ اتي ديوناگري اکرن ۾ ڪو به سنڌي ليک وغيره نٿو ڇپجي، سنڌ صوبي ۾ هلندڙ عربي، فارسي ۽ گاڏڙ وارا اکر اهڙي حالت کي پهتا آهن جو بحث پيو هلي ته ان کي ڪيئن سڌارجي جوان جا پڙهندڙ ڏينهن ڏينهن گهٽبا پيا وڃن، اها معمولي حقيقت به سنڌ ۾ سنڌي پڙهندڙ قبول ڪرڻ لاءِ تيار ناهن.

مان سمجهي نٿو سگهان ته انب کي امب لکڻ سان يا ڪنب کي ڪنب لکڻ سان ڪهڙو نقصان ٿيندو؟ اهڙا سوين اکر آهن، جن ۾ ن خواصخواه ٽنڊيل آهي، پوءِ صورتخطي ڇو لکجي؟ ڇو ته ان کي صورتخطي لکجي؟ طوطي کي هرڪو توتو چونڊو آهي پر لکبو وري به طوطو آهي ڇو؟ قوفتي کي هرڪو ڪوفتو چونڊو آهي پر لکبو وري به خواصخواه قوفتو يا قفطو آهي، اهي اجايا چرچا آهن. ن ۽ ط سان.

اوهان جي گهر اڳيان يا ويجهو به اسڪول هجن، هڪڙو سنڌي ٻيو انگريزي، اوهان پنهنجا ٻار ڪهڙي اسڪول ۾ داخل ڪرڻ چاهيندا؟ ڳوٺن ۾ رهندڙ سکيا ماڻهون ۽ زميندار ڇو پنهنجا ٻار شهرن جي انگريزي ميڊيم اسڪولن ۾ داخل ڪرائيندا آهن؟ هڪڙا به ماستر هجن، هڪڙو سنڌي پڙهائيندڙ ۽ ٻيو انگريزي سيڪاريندڙ، اوهان پنهنجن ٻارن کي ڪهڙي ماستر کان تيوشن ڏياريندا؟ هڪڙو آهي ضد ۽ ٻيو آهي ڪوڙ، جن جي وچ ۾ اوهان گهڙيال جي پينڊيولم جيان اڳتي پوئتي پيا ٿيو.

اوهان ڇو ضد ڪندا آهيو ته ٻهراڙين ۾ سنڌي پرائمري اسڪول هجن، جڏهن هر هڪ سڪيو خاندان پنهنجا ٻار انگريزي پرائمري اسڪولن ۾ داخل ڪرڻ لاءِ شهرن ڏانهن موڪليندا آهن؟ ڇو نٿا ڳوٺن جي غريب ٻارن کي به انگريزي ميڊيم ۾ پڙهڻ جو موقعو ڏيو؟ ڳوٺن ۾ جيڪي ننڍڙا سنڌي ميڊيم اسڪول آهن، تن ۾ ڇو نٿا انگريزي پرائمري ڪلاس به شروع ڪرايو؟ اوهان کي ڄاڻ نٿي پئي ته اوهان ڪيئن ننڍڙن ڳوٺن جي ننڍڙن معصوم ٻارن جي مستقبل ۾ ترقيءَ کان روڪي رهيا آهيو. اوهان کي ۽ اوهان جي ٻارن کان سنڌي ڳالهائڻ ڪو به ڪسي نٿو سگهي. پر ٻارن جو مستقبل خاطري وارو ڪرڻ لاءِ کين انگريزي پرائمري اسڪول مهيا ڪريو. اوهان سنڌي ماسترن کان پڇو ته سندن ٻار ڇو انگريزي ميڊيم اسڪولن ۾ پڙهندا آهن؟ هن سوال جو جواب هنن وٽ ڪونهي.

مون ۾ هاڻ سگهه ناهي جو وڌيڪ لکي سگهان. مان 37 سالن جو هوس، جڏهن مون پنهنجو پهريون ڪتابڙو انگريزي ۾ لکيو هو ۽ مان 40 ورهين جو هوس جو مون پنهنجو پهريون سنڌي ڪتابڙو لکيو هو، عمر جي لحاظ کان مان تمام وڏو 75 سالن جو آهيان، پر تجربي جي لحاظ سان مان تمام ننڍڙو آهيان. جيڪي مون کي ڪرڻو هو، سو مون ڪري ڇڏيو، يا مون کان ٿي ويو. ڳالهائڻ ۾ جيڪو مون کي ڳالهائڻو هو، سو مون ڳالهائي ڇڏيو يا منهنجي واتان نڪري ويو ۽ لکڻ لاءِ جيڪي ڪجهه هوم، سو

گهڻي قدر پاڻمرادو لکجي ويو، هاڻ مون وٽ ڪجهه ناهي، سواءِ ماڻهن جي خراقات ٻڌڻ ۽ ڏسڻ جي. ”صديون“ اڳ ڊاڪٽر آر اي شاهه واري معاملي ۾ امر جليل بلڪل کليل لفظن ۾ شاهه صاحب کي سمجهايو هو ته حلير سان زيادتي نه ڪر. امر جو اهو مضمون اڄ به پڙهڻ جهڙو آهي. مون امر کي ”مهرباني“ جو خط به نه اماڻيو هو. ”امر مجھي ياد هي و ذره ذره تمھين ياد هو ڪه نه ياد هو.“ ان کان به ڪيئي صديون اڳ جڏهن امر جليل ريڊيو حيدرآباد ۾ آفيسر هو، تڏهن منهنجا مضمون بنان پڙهڻ يا غور سان ڏسڻ جي اوڪي ڪري ڇڏيندو هو، ڪمال جو اعتماد هو، هن جو مون ۾ ۽ هاڻ آهي ڪي تي اين. مون کي افسوس آهي ته مون پنهنجو ڪتاب SEEDS امر جليل ڏانهن نه اماڻيو. اسان حياتي ۾ شايد تي يا چار ڀيرا مليا آهيون ۽ هر ڀيري 5 يا 6 منٽ.

عمر خيام جي مٽيءَ مان ٺهيل ماڻهو

* مون ڪاوش ۾ گل محمد عمرائي جو لکيل ڪالم پڙهيو، جنهن جي پڇاڙي ۾ سندس اي ميل انڊريس يا موبائيل نمبر نه ڏسي مان منجهي پيس، مون لاءِ گل محمد صاحب ايترو ئي اهم آهي، جيترو ٻين سنڌي پڙهندڙن لاءِ هو غير اهم آهي. سنڌي پڙهندڙ ۽ سنڌي لکندڙ فطرتن غير سنڌي ليکڪن کان پري رهڻ لاءِ فقط اهو سبب ئي ڪافي سمجهندا آهن ته هو غير سنڌي آهن. مون انگريزي اکرن ۾ عمر خيام جون 235 رباعيون اردو ۾ ترجمو ڪيون ۽ فقط چار سئو ڪاپيون ڇپائي سگهيس. سنڌي ۾ ترجمو ڪرڻ اجايو هو، جو سنڌي پڙهندڙ انگريزي اکرن جو استعمال به قبول نه ڪن ها ۽ عمر خيام جو مقابلو شاهه عبداللطيف رح سان ڪري عمر خيام جون رباعيون پڙهڻ بنائي منهنجي محنت گتر ۾ ڦٽي ڪري ڇڏين ها. گل محمد عمرائي جو ڪالم مون سميت وڌ ۾ وڌ فقط پنجاهه ماڻهن پڙهيو هوندو ۽ اهي سڀئي عمرائي صاحب کي ذاتي طرح سڃاڻندڙ هوندا. سڄي سنڌ صوبي ۾ وڌ ۾ وڌ ڏهه سنڌي پڙهندڙ هوندا جن ان ڪالم ۾ ڪتب آندل لفظن ۽ سوچ کي سمجهيو هوندو. ڪئين ورهيه اڳ عمرائي صاحب سنڌ يونيورسٽيءَ جي انگريزي ڊپارٽمينٽ جي رسالي ايريل Arial ۾ منهنجيون لکڻيون ڇاپيندو هو Quotations ڪري. گذريل پنجن ڇهن ورهين ۾ عمر خيام جي معاملي ۾ مون کي جڳديش آهوجا، سندس بيمگر ۽ سنگيتا ۽ سندن خاندان ۾ مون وانگي ئي عمر خيام مليو آهي ۽ هاڻ گل محمد عمرائي صاحب مليو آهي. عمر خيام صوفي نه هو، هو سئون ستو فلاسافر هو، هن جون رباعيون هڪ مڪمل فلسفو آهي، جنهن ۾ هو ستو خالق سان ڳالهائي ٿو، هن سان ڳالهائي ٿو،

جيڪو اهڙو ڪنڀر آهي، جنهن نڪر ۽ ٿانءُ ٺاهيا ۽ ڊاهيا آهن ۽ جنهن نقصن وارا نڪر ۽ ٿانءُ به ٺاهيا آهن. گل محمد صاحب، پاڻ کي جلد ملڻ گهرجي جو مان جي هاڻ ڪٿ يا پٽ تي ڪريس ته اتي نه سگهندس منهنجو فون نمبر 2781193022 آهي.

* ڪجهه هفتا اڳ بي بي سي ورلڊ تان عمر خيام بابت وڏو پروگرام هليو هو ۽ رپيٽ به ڪيو ويو هو. يورپ جا وڏا ريسرچ اسڪالر عمر خيام جي مزار تي گڏ ٿيا هئا. عمر خيام ان زماني ۾ لکيو، جڏهن اڃا خلافت جي جهيڙي/ڦڙي جي ڪا به ڳالهه شروع نه ٿي هئي، پر هندستان ۾ (پاڪستان ۾ به) حڪيم عمر خيام جي نالي سان ئي عداوت رهي آهي، اٽڪل چاليهه ورهيه ٿيا جو منهنجي زال ايران ويڃڻ وقت مون کان پڇيو ته اتان مون لاءِ ڇا آڻي، مون جواب ڏنو ته، ”مون کي ڪجهه به نه ڪپي پر تون اتي عمر خيام جي قبر تي ضرور ويجهين ۽ اتي دعا گهرجن.“ هن موٽي اچي ٻڌايو ته هن اتي نماز به پڙهي ۽ دعا به گهري. هن اهو به ٻڌايو ته عمر خيام جي قبر تي ڪو به ماڻهو نه هو ۽ مان ان وقت به ڄاڻندو هوس ته وڏن ماڻهن جي چاڀلوسن جي چوڌاري چاڀلوس صفت گڏ ٿيندا ۽ رهندا آهن. جڏهن ته عمر خيام اهڙن ماڻهن مان نه هو ۽ مون کي فردوسي جي نالي کان ئي نفرت هئي، جنهن پنهنجي شاعري ٽڪن (پئسن) تي توري هئي. عمر خيام جو تعلق فقط مٽي سان هو ۽ انهيءَ ڪنڀر سان هو جيڪو مٽيءَ کي نهايت مهارت سان شڪلون ۽ شبيهون ڏيندي غلطيون به ڪري ويندو هو ۽ عمر خيام انتهائي سهڻن لفظن ۾ انهيءَ ڪنڀر جو ڌيان انهن غلطين ڏانهن ڇڪائيندو هو. عمر خيام فلاسافر هو ۽ هن جي فلسفي جو پڻ بنياد اهو ڪنڀر هو جيڪو مٽيءَ جا ٿانءُ ٺاهڻ ۽ جوڙڻ ۾ محو هو.

* عمر خيام جو رباعيون فقط انهن کي ئي ڄاڳاڻينديون، جن ۾ عمر خيام جي فلاسافي جا جزا هوندا. ڪاوش ۾ ئي مون پنجاهه کان مٿي اهڙا ڪالر لکيا، جن ۾ عمر خيام جو ذڪر هو، پر هڪڙو ته مان ننڍڙو ماڻهو هوس ۽ پيو ته اهي ماڻهو گهڻائيءَ ۾ رهيا آهن جن

کي مان فقط ان ڪري نٿو وٺاڻ جو مون هنن جي غربت ۽ هنن جا غربت وارا ڏينهن ڏنا هئا. عمر خيام کي درگذر فقط اهي ڪندا، جن هن جون 235 ربابيون نه پڙهيون آهن. جن علامه اقبال پڙهيو ئي ناهي، سي هن کي ڇا ڄاڻن! گل محمد صاحب سي ايس ايس ڪري ڊپٽي ڪمشنر به ٿيو ۽ ڪمشنر به ٿيو پر مان هن سان فقط هڪ ڀيرو مليس. جڏهن مون کي پنهنجي ٻار لاءِ ڄامشوري ۾ رهائش جو سرٽيفڪيٽ ٿي گئو، مهراڻ ۾ داخلا لاءِ بس.

* مان جو ڪاوش مان غير حاضر رهيس ته منهنجي اهميت جي ڄاڻ مان ڄاڻي ويس، فقط نوابشاهه مان مشتاق قريشي فون ڪري چوندو آيو ته ڪجهه لک. مئٽر امر سنڌو جي هڪڙي ڪالم ۾، جيڪو عزيز پلي بابت هو، مئٽر لکيو هو ته عمر خيام کي سنڌ صوبي ۾ جيترو حليم بروهي ٿو ڄاڻي، اوترو ڪو به ٻيو ماڻهو نٿو ڄاڻي. مان حيران ته ٿيس پر سمجهي ويس ته مئٽر به مون جهڙي/جيان عمر خيام جي ئي مٽيءَ جي ٺهيل آهي، عمر خيام جي مٽيءَ جو هڪ ذرو ئي ڪافي آهي. ماڻهو جي وجود کي لوڏي ڇڏڻ لاءِ. مان عمر خيام جون 235 ربابيون هڪ هفتي اندر سنڌيءَ ۾ ترجمو ڪري سگهان ٿو پر ڇاپيندو ڪير؟ جي ڇپجي به ويون ته پڙهندو ڪير؟ سنڌي لکندڙ ۽ سنڌي پڙهندڙ ته غير سنڌي شئي/لکت هرگز نه پڙهندا. سو. مئٽر، اوهان ۾ گڻ آهن، اهي گڻ ضايع نه ڪريو، جهڙو ڪالم اوهان عزيز پلي تي لکيو، اهڙا ڪالم لکندا ڪريو.

* حفيظ ڪنير مون کي پائيندو رهيو آهي. (يا مان غلط فهمي ۾ رهيو آهيان)، پر هو مون کان اڌ صدي ننڍو آهي. هن جا ڪالم مان ڪوشش ڪري پڙهندو رهيو آهيان. جا ڳالهه حفيظ نه سمجهي آهي، سا هي آهي ته ڪنهن ڪتاب جي ساراهه ڪرڻ لاءِ ضروري ناهي ته اهو ڪتاب پڙهجي، پر ڪنهن ڪتاب کي خراب يا غلط ثابت ڪرڻ لاءِ اهو ضروري آهي ته اهو ڪتاب پهرين چڱي طرح پڙهيو ويو هجي. منهنجن انگريزي ۾ ڇپيل مضمونن تي جن ماڻهن مون تي گنديون ۽ غلط تهمتون لڳايون، تن ماڻهن منهنجا

اهي ليڪ نه پڙهيا هئا، جو هنن جو انگريزي سان ڪو به واسطو نه هو. گل محمد عمر اڻي صاحب انگريزيءَ جو مالڪ آهي، سندس لکيل عمر خيام بابت ليڪ ٻيهر ۽ سئو ڀيرا پڙهجو، ان ۾ ايدورڊ سعيد جو به ذڪر آهي، ته فز جيرالڊ جو به ذڪر آهي ۽ پوءِ انهن ڄامڙن کي ڏسو، جن ايدورڊ سعيد، فز جيرالڊ جو نالو به نه ٻڌو آهي. مسعود لوهار جي لکيل ڪالم جو ڪمال دراصل ان ڪالم جو نالو آهي، جيڪو مسعود پنهنجي ان ڪالم کي ڏنو آهي ”ماماهو“، جي ان ڪالم جو نالو اهو نه هجي ها ته ان عاليشان ڪالم جي سهڻائي ۾ تمام گهڻو تفاوت پئجي ويو هجي ها.

مرڻ ۽ جيئڻ

منهنجي مرڻ تي فقط اهو هڪڙو ماڻهو خوش ٿيندو، جنهن کي يقين آهي ته هو پاڻ نه مرندي، اوهان جو خيال هوندو ته مان اها سهڻي سٺ لکي ويس، اها ست ساڍا ڇهه سئو ورهيه اڳ عمر خيام لکي ويو هو. منهنجا هٿ ڪجهه غور سان ڏسو، اهي منهنجا هٿ فقط ڪجهه گهرڻ لاءِ اڳتي وڌندا آهن. منهنجا کليل هٿ فقط پنڻ لاءِ ۽ ڪجهه گهرڻ لاءِ اڳتي وڌندا آهن، ڏيڻ وارو فقط الله آهي، پر الله جا رنگ نرالا آهن، جو هو ڏيندو آهي ته فقط بندن معرفت، منهنجي نالي وڌيل هٿ تي ڪو بندو ٿي ڪجهه رکندو آهي، اهو آهي ڪمال قدرت جو جيڪو مون اندي کي ايڪهتر ورهين جي عمر ۾ نظر آيو آهي.

اڪيون ته آهن اڪيون، ڪڏهن هيڏانهن ڪڏهن هوڏانهن اٿيو وڃن. ڪڏهن هيڏانهن ڪڏهن هوڏانهن ٿڙيو وڃن، ذهن سان به ساڳي ڪار آهي، ڪڏهن هيڏانهن ته ڪڏهن هوڏانهن ڪسڪيو وڃي. مون لاءِ چيو ويندو آهي ته مان بدنيت آهيان، سو ته مان آهيان، جي بدنيتي نه هجي ها ته اهو لفظ ”نيت“ ڊڪشنريءَ ۾ ئي نه هجي ها. مان بداخلاق به هوس ۽ آهيان ۽ بدنصيب به آهيان جي اهو لفظ ”بد“ نه هجي ها ته ”نصيب“ به نه هجي ها ۽ ”اخلاق“ به نه هجي ها، بحث ڪبو ته اها ڊگهي آکاڻي ٿي ويندي، جا اوهان کي هلاڪ ڪندي.

جڏهن عشق جي ضرورت نه هئي ته سوين عشق هئا، هن خطرناڪ ٻڍاڻي ۾ جڏهن عشق جي ضرورت آهي روح کي ته عشق جو نالو نظر نٿو اچي. هلڪي اميد آهي ته ڪٿان ڪا اچي هٿ جهلي چوندي ته ”هل“ ۽ مان هليو ويندس، مان موت جي ڳالهه پيو ڪريان. دنياڌاري پراڻي، ڳالهه ٿي وئي آهي.

ڪامياب ماڻهو اڃا آهڻ، سڄو تجربو ناڪام ماڻهن وٽ هوندو آهي. جي ڪا هونل هلائي آهي ته ڪنهن اهڙي ماڻهوءَ کان صلاحون وٺو جيڪو هونل هلائي ۾ ناڪام ٿيو هجي، جو هو بهتر ٿو ڄاڻي ته هونل جو ڌنڌو ڪهڙن سببن ڪري ناڪام ٿيندو آهي ۽ هو پاڻ ڇو هونل نه هلائي سگهيو هو. ساڳي ڳالهه سڀني ڌنڌن سان لاڳو آهي. چڱو خاصو پاپولر ليکڪ هجڻ باوجود به مان پيسي ۽ حيثيت ۾ ٻين ليکڪن کان تمام گهڻو پوئتي رهجي ويو آهيان. تنهن ڪري مان پاڻ کي ناڪام ليکڪن ۾ ڳڻيان ٿو، جيڪڏهن اوهن کي ڪامياب ليکڪ ٿيڻو آهي ته مون کان پڇو ته ڪامياب ليکڪ ٿيڻ لاءِ ڇا ڪجهه ڪرڻ گهرجي، ڇا ڪجهه نه ڪرڻ گهرجي. برنارڊ شا پنهنجين لکڻين اڳيان ڊگهيون تهמידون ڏيندو هو، سو مون هڪڙو ڪتاب لکي چيائو، جنهن جو نالو هو ”مسز شا وارو ڪيس“ اهو ڪتاب ٻنهي وڏي مشڪري هو. ڪجهه پروف جي غلطي ڪري اهو ڪتاب منهنجي ارواح تان لهي ويو. پڙهندڙن کي عرض آهي ته جيڪڏهن اوهان مان ڪنهن وٽ ان ڪتاب جي ڪاپي هجي ته مهرباني ڪري اها مون کي ڏئي ته مان ڪاوش ۾ ڇپايان.

غلام رسول ٽالپر اصل بدين جو، پر رهندڙ قاسم آباد جو، منهنجو دوست آهي، هن مون کي ٻڌايو ته ڪا پيتي ڦلوريندي هن کي منهنجو لکيل ڪو ليک هٿ اچي ويو، جيڪو ڪنهن اخبار مان ڪاٽيل هو، انهيءَ ليک ۾ مون سنڌي اکرن بابت لکيو هو ته ڪيئن ٺاهيا ويا آهن ۽ ڪيئن ٺاهڻ گهرجن. ٽالپر صاحب چيو ته اهو ليک ڳولهي مون کي ڏيندو، هاڻي ٽالپر صاحب ڏاڏو به ٿي ويو آهي پر اها اخباري ڪٽنگ مون کي اڃا نه ملي آهي.

ڪنهن زماني ۾ ڪاوش اخبار جي آفيس ۾ آئيڊيا هليو هو ته ڪاوش ۾ ڇپيل منهنجي مضمونن جو مجموعو ڪتابي صورت ۾ ڇاپيو وڃي. انهن مضمونن جي چونڊ به مان پاڻ ڪريان. پر ان زماني ۾ منهنجو ذهن هڪ جاءِ نه هو. جو منهنجا گهڻيئي ليک ڪنٽرورشل سمجهيا ويندا هئا. هاڻي محسوس ٿو ڪريان ته

جيڪڏهن قاضي صاحب چاهي ته اهڙو مجموعو ممڪن ٿي سگهي ٿو. انگريزي ۾ لکيل منهنجي هڪڙي لکت آهي، جنهن جو نالو آهي، ”ناڪ ناڪ ناڪ“، معنيٰ در تي کڙڪو، اها لکت منهنجي ڪتاب سيدس ۾ ڇپيل آهي، پر آهي ٽيپڪل سنڌي ماحول واري. مشڪل اها آهي ته سيدس جي ڪاپي به مون وٽ ناهي، ڪاپي هٿ ڪري ان لکت جو ترجمو هنن ڪالمن ۾ هلائيندس، فقط هڪڙو ڊگهو ڪالم ٿيندو.

ٻي هڪڙي لکت آهي، جنهن جو نالو آهي، ”ڪلڪا ڪلڪ“ ترجمي لائق آهي، هوريان هوريان منهنجي ڪوپڙيءَ ڪر ڪرڻ شروع ڪيو آهي. مون پنهنجو هڪڙو فرسٽ ڪلاس ڊرامو ٿي وي لاءِ سجاد شيخ هٿان عبدالڪريم بلوچ صاحب جي فرزند کي پهچايو هو. اهو ٿي وي پلي دفن ٿيل آهي ۽ سجاد شيخ ڪشمور ۾ بزي ٿي ويو آهي. مون جا به پنهنجي لکت ڪنهن پئي ڪي ڏني، سا رلي وئي، هي ليک جيڪڏهن سجاد پڙهي ته قصو سمجهي ويندو، مون وٽ نقل ناهي. رات بدر سميجو آيو هو، هوڪراچي کان پني عاقل پئي ويو ۽ رات پائيتي وٽ تڪيل هو، مون کي اهو سڄو وقت ياد ڏياريو ويو جڏهن هن ايم اي انگريزي جو امتحان پئي ڏنو ۽ پنهنجا ڪتاب پڙهڻ بدران منهنجي انگريزيءَ جي لپاڙ ٻڌندو هو، بدر اي ڪلاس تنقيد نگار آهي، پر لکي نٿو، انگريزي تي فرسٽ ڪلاس مهارت اٿس، سندس فيورٽ ليکڪ آسڪر وائيلڊ آهي، جيڪو منهنجو به فيورٽ آهي، اهي ڳالهيون مان اڃا به نه پيو ڪريان، آخر ڪجهه ته لکي ڪالم جو پيٽ پڙو آهي.

شيطان جو ڏوهه فقط ايترو هو ته هن الله تعاليٰ جي حڪم کان بغاوت ڪري انسان کي سجدو ڪرڻ کان انڪار ڪيو هو ۽ مان ڇا آهيان؟ مان به ته هر ڪنهن انسان کي ”نه، نهين ۽ نو“ چوندو آهيان، مان به ته هر ڪنهن ماڻهوءَ اڳيان آڪڙجي ۽ قونڊجي ويندو رهيو آهيان. شيطان کي الله تعاليٰ آسمان تان لاهي ڇڏيو ۽ مان ماڻهن جي نظرن ۾ ڪريو آهيان. اوهان ڏاها ٿيو ۽

پنهنجي زبان تي سنڌي واري ”نه“، اردو واري ”نهن“ ۽ انگريزي وارو ”نو“ ڪڏهن به نه آڻجڻ، انڪار ڪرڻ ۽ اهو به هٿ ۽ وڏي آڪڙ ۽ بيحيائيءَ سان وڏو نقصانڪار آهي، ڪنهن به ڳالهه تي انڪار ڪرڻ کان اڳ سٺو پيرا سوچيو ۽ پوءِ هيٺي آواز ۾ ئي سهي هائو ڪري ڇڏيندا ڪريو، مون کي منهنجونئين سر گذارڻ گذارڻ ڏيو ته مان اوهان کي ڏيڪاريان ته ڪامياب زندگي ڇا کي چئبو آهي، شيطان جي آسمان تان ڪرڻ واري ڳالهه ۾ منهنجي ۽ مون جهڙن هزارن ماڻهن جي ڪهاڻي لڪل آهي. في الحال مان پنهنجي دل فلم پڙوسن ۾ آغا جي چيل انهن لفظن سان وندرائيندو آهيان ته:

جب جب جو جو هونا هئي،
تب تب سو سو هوتا هئي!

ائڪٽنگ

سرڪاري تعليمي نظام دنيا سڄي ۾ اهڙو ئي هوندو آهي، جهڙو سنڌ ۾ رهيو آهي، ظاهر ۾ مولوي يا پادري صاحب پر اندر ۾ عام ماڻهو کان به ڪجهه وڌيڪ ڪريل. ڪنٽرولر امتحاني ڪاپيون ڇاڇ لاءِ استادن ۾ ورهائڻ وقت ڪاپين جو تعداد ايترو رپين ۾ ڳڻيندو جيڪي ڪاپيون چيڪ ڪندڙ استاد کي ملندا، پر ٻاهر بيٺل اسان جهڙا پوک اهو ئي سمجهندا ته اندر فرشتا سندن امتحاني ڪاپيون چيڪ پيا ڪن. سرڪاري تعليمي نظام دراصل سرڪار جي به مجبوري آهي ۽ اسان جي به مجبوري آهي. اهو نظام سرڪار جي مجبوري ان ڪري آهي، جو اهو ئي هڪڙو کاتو آهي، جنهن ۾ بنان روڪ ٽوڪ جي ڪنهن به ليول تي ڪنهن کي به ڀرتي ڪري سگهجي ٿو ۽ اهو نظام اسان جي مجبوري ان ڪري آهي، جو سستو به آهي ۽ ڦڏي جي گنجائش به آهي.

جنهن کي لياقت چوندا آهن، سو مون جهڙن بيوقوفن جو خواب آهي. حقيقت ۾ ائڪٽنگ آهي، جيڪا ڪم اچي ٿي، جيڪڏهن اوهان کي ائڪٽنگ اچي ٿي ته اوهان لاءِ ترقي جا هڙئي رستا کليل آهن، ڊگريون ۽ سرٽيفڪيٽ وغيره به ضروري آهن، جو اهي ائڪٽنگ ڪرڻ جو لائسنس به آهن ۽ انهن کانسواءِ اوهان کي ايڪٽنگ ڪرڻ نه ڏبي.

جيترا سٺا اوهان ائڪٽر هوندا، اوتري گهڻي اوهان ترقي ڪندا، پوءِ ڪٿي اوهان ڪنهن به اداري يا شعبي يا کاتي ۾ هجو. جيڪڏهن اوهان ڪلارڪ آهيو ته سٺي ائڪٽنگ ڪري آفيسر به ٿي سگهو ٿا، پروفيسر به ٿي سگهو ٿا، جيڪي وڻيو سو ٿي سگهو ٿا. اهو ذهن ۾ رکڻو ته لياقت جو رڳو دهل وڄائبو آهي ۽ اصل شيءِ

ائڪٽنگ آهي. خوشامد ۽ ڇمچاگيري به ائڪٽنگ جو حصو آهن ۽ انهن تائي ضروري آهن. جيڪڏهن اوهان کي خوشامد ۽ ڇمچاگيري ڪندي شرم ٿو اچي ته اوهان زندگيءَ ۾ ٻيڙي طرح ناڪام رهندا. ائڪٽنگ ڪرڻ جو مطلب اهو ناهي ته اوهان بي شرم آهيو، فلمون ڏسو ۽ ڏسو ته هيرو به اهڙي ائڪٽنگ ڪندو آهي، جنهن تي هونئن کيس شرم اچي.

سنڌ ۾ جيڪڏهن سڌارا آڻڻا آهن ته شروعات ڪٿان ڪجي؟ صاف ظاهر آهي ته شروعات تعليمي نظام کان ئي ڪرڻي پوندي. جڏهن پاڻ سرڪاري تعليمي نظام جي ڳالهه ٿا ڪريون تڏهن پاڻ کي ياد رکڻ گهرجي ته سرڪاري يونيورسٽيون به سرڪاري تعليمي نظام جو حصو آهن ۽ انهن کي پبلڪ سيڪٽر جون يونيورسٽيون چئبو آهي. پرائيوٽ سيڪٽر جي يونيورسٽين ۾ سرڪاري دخل اندازي اڻ سڌي نموني موجود ضرور آهي، پر اهو معاملو الڳ قسم جو آهي، هاڻ جيڪڏهن اوهان هن سڄي معاملي کي غور سان ڏسو ته اوهان ڄاڻي ويندا ته سنڌ ۾ تعليمي سڌارا ممڪن ئي ڪونهن، جيستائين وفاق طرفان سنڌ جي تعليمي نظام کي مڪمل آزادي نٿي ملي.

اڄڪلهه دنيا هڪ کليل ادارو آهي. جنهن رفتار سان سنڌ جا ماڻهو ڪئناڊا ۽ آسٽريليا وڃي ڊگريون وٺي اچي رهيا آهن، سا رفتار ٻڌائي ٿي ته سنڌ جي يونيورسٽين ۾ اها قوت ناهي، جيڪا انهن ٻاهرين ملڪن جي يونيورسٽين ۾ آهي. مان گهڻو ته واقف ناهيان ته اڄڪلهه ڪٿي ڇا ٿي رهيو آهي، پر ايترو ڏسي رهيو آهيان ته ٻاهران ڊگريون وٺي ايندڙ ماڻهو غير سرڪاري ادارن ۾ ڪم ڪرڻ وڌيڪ پسند ڪن ٿا. سرڪاري يونيورسٽين جا استادا به پنهنجو مدو ڪاٽي غير سرڪاري ادارن ۾ ڪم ڪرڻ کي ترجيح ڏيندا آهن.

انهيءَ ۾ ڪو به شڪ ناهي ته سنڌ ۾ تعليمي نظام جو معيار پاڪستان ٺهڻ کان وٺي ڪرندو ئي رهيو آهي، اهو هڪڙو سلسلو آهي، جيڪو رکجي نٿو. ڪنهن جو خانو خراب ڪنهن کيو، اهو آهي سوال جنهن جو جواب اوهان کي ڏيڻو آهي، سنڌ جي تعليم

کاتي يونيورسٽين جو خانو خراب ڪيو يا صوبي جي يونيورسٽي نظام سنڌ ۾ تعليم جو ٻيڙو ٻوڙيو؟ منهنجو مطلب آهي ته سوچي وٺو ته انهيءَ عالمگير تباهيءَ جو بنياد ڪٿي آهي؟ ڪنهن رکيو؟ ۽ ان کان چوٽڪارو ممڪن به آهي يا نه؟ منهنجو پنهنجو جواب آهي ته جنهن کي پاڻ چوٽڪارو سمجهنداسين، سو ڪو اهڙو وڏو ڏڇو هوندو، جيڪو اڃا به وڏي تباهي جو سبب هوندو.

سو في الحال سنڌ ۾ سڌارا آڻڻ جي ڳالهه وساري ڇڏيو، جيئن گاڏو هلي پيو، تيئن هلندو ئي رهندو، اوهان ڇا ڇا بدلائيندا؟ اگر بدلائيندا درسي ڪورس بدلائيندا، استاد بدلائيندا، اسڪول بدلائيندا، ماڻهن جي ذهنييت بدلائيندا؟ ڪا حد ئي. ناهي، جتي بدلائڻ جو سلسلو روڪي سگهجي. سو آخر علاج ڪهڙو آهي؟ ڪو به علاج ناهي، علاج ممڪن ئي ناهي.

هاڻيڊ پارڪ ۾ ڏهرڪي جي آصف علي ملڪ جو فرسٽ ڪلاس خط ڇپيو آهي، ساس بابت؛ هن پڇيو آهي ته سنڌي ادبي سنگت ڪهڙي سلسلي ۾ ايشيا جي سڀ کان وڏي ادبي تنظيم آهي، جڏهن سنڌيءَ ۾ نه ادب آهي، نه اديب؟ منهنجو خيال هو ته مان اڪيلو ئي آهيان ان خيال جو. اهو خط پڙهي مان محسوس ڪيو آهي ته سنڌي سوچ هاڻ تبديل ٿي رهي آهي.

اڄ تائين اها ڄاڻ نه پئجي سگهي آهي ته شيڪسپيئر جي ڄمڻ ۽ موت جون تاريخون ڪهڙيون هيون ۽ هو ڪٿي ڄائو هو؟ ڪتابن ۾ شيڪسپيئر بابت ڄا به ڄاڻ ڏنل آهي، تنهن بابت اسٽيفن ليڪاڪ لکيو آهي ته سڀئي ڄاڻن ٿا ته غلط آهي، پر مڙئي خانا پوري ڪرڻ لاءِ تاريخون به ڏيندا آهن ۽ سندس ڄمڻ جو هنڌ به ڏيندا آهن. اڌو اڌ دنيا گشتن پتن تي پئي هلي، ماڻهوءَ جو ڪم اهم آهي، ڄمڻ ۽ وفات جون تاريخون اهم ناهن.

هاڻي ڄاڻ ٿي پئي ته مان ڪيتري قدر غلط هوس ۽ مون ڪيتري غلط زندگي گذاري. اها منهنجي دل هئي، جنهن منهنجي ننڍپڻ کان ئي منهنجو مٿو رلائي ڇڏيو ۽ اڃا به مون کي ڪنهن پاسي ڇڪيو وڃي.

ليکڪ

• جيستائين اوهان هن کي ”تون مون کي وڻين ٿي“ نه چيو آهي، تيستائين هوءَ اوهان کي وڻندي رهندي. جنهن ڏينهن اوهان غلطي ڪري هن کي ”تون مون کي وڻين ٿي“ چيو، تنهن ڏينهن استوري ختم ٿيو وڃي. سبق حاصل: ”تون مون کي وڻين ٿي“ چوڻ کان پاسيرو رهڻ گهرجي.

• جيستائين اوهان هن کي ”تون هوشيار، سمجهو ۽ عقلمند“ نه چيو آهي، تيستائين هو اوهان کي وڻندو رهندو. جنهن ڏينهن اوهان هن کي چيو ته ”تون هوشيار، سمجهو ۽ عقلمند آهين“، تنهن ڏينهن کان هو پاڻ پنهنجي لاءِ نه گڏهه رهندو نه خچر! سبق حاصل: اوهان چو ٿا هن جو دماغ خراب ڪريو!

• وزڊم ۽ انتيليڊنس به الڳ شيون آهن ۽ هڪ ٻئي جي خلاف ۽ مخالف فطرتون آهن، وائيز ماڻهو ڪو به فيصلو ڏيڻ/ڪرڻ کان اڳ ڪجهه وقت وٺندو آهي، بلڪه ڪي ڏينهن به وٺي ويندو آهي، تنهن ڪري ورلي غلط ثابت ٿيندو آهي، انتيليڊنس ماڻهو هرڪنهن ڳالهه/مسئلي جو فيصلو منهن، بلڪه سيڪنڊن ۾ ڪندو آهي، تنهنڪري سندس جواب/فيصلو غلط هوندو آهي، جنهن تي هو پاڻ پڇتائيندو آهي ۽ پوءِ معافي/معافيون گهرندو وٺندو آهي.

• ليکڪ کي غور، فڪر، سمجهه ۽ خيال سان پڙهندا ڪريو، فريبي ۽ ٺڳ کي ٺيڪ طرح سمجهو، هو ڪوڙو آهي، هر هڪ ليکڪ جو هر هڪ ليک هڪ ڪوڙڪو آهي، ڪوريئڙي جو چار آهي، جنهن ۾ هو معصوم دليون ڦاسائيندو آهي، مان ليکڪ آهيان ۽ مان پنهنجو پاڻ کي سڃاڻان. مان ڄاڻان ٿو ته مان ڪنهن کي وڻي ويس ۽ جنهن کي وڻي ويس تنهنجو مٿو رلي ويو.

• ڪو به ليکڪ آسمان تان نه لٿو آهي، مان ليکڪ رهيو آهيان ۽ تنهن ڪري مان ليکڪ ڄا آندا، گجيون ۽ ڦڦڙ سڃاڻان، جنهن وٽ ڪا به لياقت نه هوندي آهي، سو پنهنجي جهالت ۽ اڻڄاڻائي ڍڪڻ لاءِ ليکڪ ٿيو وڃي. مان ڄاڻان ٿو ته جنهن کي هنر چئبو آهي، سو موچي وٽ به آهي ۽ بورچي وٽ به آهي، پر ليکڪ اهو آهي، جيڪو هنر کان ڪورو آهي. ليکڪ جي مرڻ تي ليکڪ جي ساراھ به ليکڪ ئي ڪندا آهن.

• اوهان چڱي طرح ياد ڪريو ۽ ٻڌايو ته اوهان ڪڏهن به ڪنهن وڏي ماڻهوءَ وٽ يا ڪنهن پهتل آفيسر جي هٿ ۾ ڪو ڪتاب ڏنو آهي؟ اوهان ڪڏهن ڪنهن ڪامياب انجنيئر ڊاڪٽر، سيڪريٽري، ڪمشنر يا حڪمران کي ڪو ڪتاب پڙهندي ڏنو آهي؟ نه بلڪل نه - پروفيسر الياس ابڙو صاحب مون کان پڇندو هو ته ”بروهي صاحب، هي ماڻهو ڪهاڻيون ۽ آکاڻيون ڇو لکندا آهن؟“ ۽ کيس يونيورسٽي جي چايلوس ماسٽرن کان تحفي ۾ مليل ڪتاب جيئن جو تيسئن هو مون کي ڏيئي چونڊو هو ته، ”انهن ۾ ورهائي ڇڏيو، جن وٽ ڪرڻ لاءِ ڪو ڪم ناهي.“ هو ڄاڻندو ته مان به ليکڪ هوس پر هو اهو به ڄاڻندو هو ته مان مختلف قسم جي ڪمن ۾ رڌل آهيان جن کي ليکڪ قسم جا ماڻهو زوريءَ آکاڻيون ۽ افسانا سمجهندا آهن. نوڪري لاءِ جا درخواست مان ابڙي صاحب کي ڏني هئي، تنهن ۾ به مون اهو نه لکيو هو ته مون ڪڏهن ڪا ڪهاڻي يا ڪو افسانو به لکيو آهي. مظهر صديقي صاحب کي منهنجا رومن (انگريزي) اکر ۽ هندستان جي تواريخ وارو ڪم پسند هئا. جي سنڌ يونيورسٽيءَ سان ردي قسم جا ماڻهو وابسته نه هجن ها ته صديقي صاحب يونيورسٽيءَ کي گهٽ ۾ گهٽ پنجاهه ورهيه اڳتي وٺي ويو هجي ها.

• زندگيءَ جا عجب ڏينهن گذري ويا، جيئن وهندڙ نهر مان ڪرندڙ پاڻي ۽ بيابان مان لنگهندڙ طوفان، پر ٻه ڏينهن اهڙا رهيا، جن جو مون کي ڪڏهن به افسوس نه رهيو، هڪڙو اهو ڏينهن جيڪو ڪالهه گذري ويو ۽ ٻيو اهو ڏينهن جيڪو سڀاڻي ايندو (عمر خيام).

• جڏهن حياتيءَ ۾ گند پرجي ويندو آهي، تڏهن ليڪڪ کي فقط سندس پنهنجي آتم ڪٿا لکڻ ۽ دنيا کي ٻڌائڻ ئي سڄهندو آهي. اها آتم ڪٿا بهانو هوندو آهي، انهيءَ جي توجهه پاڻ ڏي ڇڪڻ جو، جنهن ليڪڪ کي لکڻ تي مجبور ڪيو هوندو آهي، منهنجي ذاتي معاملي ۾ مشڪل اها آهي ته اهڙيون سوين آهن، جن جي توجهه مون کي پاڻ ڏانهن ڇڪائي آهي.

• هي منهنجي آتم ڪٿا منهنجي آخري ڪوشش آهي، ڪجهه لکڻ جي تنهن کانپوءِ مون لاءِ Deluge (مڪمل خاتمو) آهي. الاڻجي مان صحيح پيو لکان يان غلط! هونئن آتم ڪٿا سڀني ليڪڪن جي هڪ جهڙي هوندي آهي، جو سڀئي ليڪڪ پنهنجي زندگي ۾ ساڳيو ئي گند ڪندا آهن، ڪجهه وقت اڳ ڪنهن مون کان پڇيو هو ته ”تون جو لفظ گند استعمال ڪندو آهين، سو انهيءَ لفظ گند مان تنهنجو مطلب ڇا آهي؟“ مان ڳالهه هيٺ مٿي ڪري ويس، مان بيوقوف آهيان جو سمجهان ته هن لفظ ”گند“ جو مطلب نه سمجهيو هوندو!

• هي آتم ڪٿا انهن ٻن اکين جي ڪٿا آهي، جيڪي نظر جي عينڪ پويان رهنديون آهن ۽ جن ۾ جڏهن ٽهڪ جو هلڪو اثر ظاهر ٿيندو آهي ته منهنجي دنيا انهن ٻن اکين ۾ ئي ٻڏي ويندي آهي، اهو سڄو معاملو هڪڙي نيڙي ڍڪ جو آهي، اسٽرانامي، فزڪس، يا جاميٽري پڙهي اوهان ڪائنات جو وسيع دائرو ڏسي حيران ٿي ويندا. ڪائنات جو ڪنهن به طرف انت ڪونهي. ڪائنات ته وسيع آهي، پر ڪائنات کان وڌيڪ وسيع منهنجي دل جي اها دنيا آهي، جا هن جي وجود ۾ سمائيل آهي.

• مان اوهان کي هڪڙو راز ٿو ٻڌايان، جيڪو اوهان اڳيئي ڄاڻو ٿا. ڪنهن به ليڪڪ جي زندگي ۾ ڪا به عورت ڪا به اهميت نٿي رکي، ليڪڪ جيڪو لکندا آهن، جنهن کي پڙهندڙ اجاڻي اهميت ڏيندا آهن. ڪنهن گروهه کي گمان هو ته مان هنن مان فقط هڪڙيءَ کي سڃاڻان ۽ ٻين کي در گذر ڪريو ڇڏيان. اها حقيقت به هئي. پر ان گروهه کي ڄاڻ نه هئي ته مان اکين کان جڏو هوس ۽ فقط ڪنهن هڪڙيءَ کي پنهنجو سمجهي ٿي سگهيس. مون ڪوڙ ڳالهائيندي چيو ته مان ان گروهه مان هر هڪ کي سڃاڻان ۽ ڪي

نالاب وئي ويس. اوهان لاءِ مان ليڪڪ آهيان، جو اوهان هي ڪالم پڙهي آيا آهيو، منهنجي مرڻ کانپوءِ اوهان مان ئي ڪو لکندو ته حليم بروهي آسمان مان لتو هو، حيدرآباد ڪئنتومينٽ جي رڪارڊ مطابق منهنجو ننڍو ڀاءُ عبدالعليم (جمون) جيڪو هاڻ آمريڪا جو رهائڪو آهي، سو مون کان ٽي مهينا وڏو آهي، آمريڪا جي رڪارڊ ۾ هن جي ماءُ جو نالو غلام فاطمه ۽ منهنجي ماءُ جو نالو شهزادي لکيل آهي. جيتوڻيڪ اسان پنهني جي ماءُ اها ساڳئي هئي. جو امان جو چمر وقت نالو غلام فاطمه رکيو ويو هو ۽ شاديءَ کانپوءِ امان کي سندس ساهرن ۾ شهزادي سڏيو ويندو هو. جن کي اوهان ريسرچ اسڪالر سمجهندا آهيو تن جي لکڻين کان پري رهو، بلڪه پري پڄو، هنن کي مشڪرا سمجهو.

• انگريزيءَ ٻوليءَ جي شاعر لارڊ بائرن کي بخار/تپ هو، سو ڊاڪٽرن هن جي جسم مان رت ڇڪي ڪڍيو ته جيئن رت جي وهڪري جي تڪائي گهٽ ٿئي ۽ جسم جي گرمائش گهٽ ٿئي. ان زماني ۾ ميڊيڪل سائنس مطابق بخار جو سبب فقط رت جو جسم ۾ تڪو وهڻ هو، سو ڊاڪٽر مريض جو بخار گهٽائڻ لاءِ مريض جي جسم مان رت ڇڪي ڪڍندا هئا ته جيئن مريض آرام ڪري، بائرن جو بخار نه گهٽيو سو ڊاڪٽر هن جي جسم مان رت ڪڍندا رهيا. بائرن چوندو به رهيو ته هن جي جسم مان رت ڪڍڻ جو لڳاتار سلسلو هن کي موت تائين پهچائيندو. پر ڊاڪٽر مائي بابت هئا ۽ بائرن پنهنجن ئي خير خواه ڊاڪٽر هٿان رت ڏيندي مري ويو. بائرن جهڙا ماڻهو وڃائي ميڊيڪل سائنس اها ترقي ڪئي جنهن کي پاڻ اڄ ميڊيڪل سائنس چئون ٿا. آسڪر وائلب جهڙي ماڻهوءَ کي جيل اماڻي ۽ تباھ ڪري، پوءِ هم جنسيات کي قانوني حيثيت ڏني وئي، شرم اچڻ گهرجي، هنن کي جيڪي حاڪم ۽ حڪمران هئا، ٻڏي مرڻ گهرجي هنن کي، جن هيرن جهڙن سنتن کي ڪهي هنن جي لاشن تي معاشري جي ترقي جو ڍونگ رچايو آهي.

• مان سنت نه آهيان، فقط اندو رهيو آهيان، جيڪي ڪجهه مون اڄ تائين لکيو آهي، سو فقط هڪ اک سان لکيو آهي.

هائي ميرا دل!

• مان پنهنجي دل تي هٿ رکي چوان ٿو ته،

يه جو ظالم دل دهڙڪ رها هي يهان
اس ني اک دن منجهي ڊبونا ٿها!

• هڪڙي اردو/هندي فلم هئي، جنهن جو نالو هو ”هماري ياد آئي گي“، ڇا ته فرسٽ ڪلاس فلم هئي. تنهن ڪري نالو به نه ڪيائين ۽ مشهور به نه ٿي. الاڻجي ڪيئن اها فلم مون تي وي تي ٿي چار پيرا ڏني. مٿي ڏنل ٻه سٽون ان فلم جي هڪ گاني جون آهن. اهو گانو ئي مڪمل عشق آهي، ان جون پهريون سٽون آهن.

سوچتا هون يه ڪيا ڪيا مين ني
ڪيون يه سر درد لي ليا مين ني!

• اوهان اعتراض ته ڪندا، پر مان لکڻ بنا رهي نٿو سگهان،
دل مان نفرتون ڪڍي هڪ پيرو پڙهي ته ڏسو،

ڪون هي يه ڪهان سي آئي هي!
يه تو اپني نهين پرائي هي!
ڪيسي چنچل، شرير اور جهوٽي،
پهرهبي من ڪو ميري يه بهائي هي!
هاتھ مين هاتھ لي ليا مين ني!
ڪيون يه سر درد لي ليا مين ني!

• مٿي ڏنل سڀيئي سٽون فلم ۾ هيرو جون چيل آهن ۽
هيروئن ڇا ٿي چئي؟

ديکھ ڪريون وه مسڪرايا ڪيون!
 مسڪرايا تو پاس آيا ڪيون!
 ناڪ اتنا اور آپ اتنا سا،
 پهر بهي ميري نظرڪو بهايا ڪيون!
 جس ڪو اربين ڪيا ديا مين ني
 سوچتي هون يه ڪيا ڪيا مين ني!
 ڪيون يه سردرد لي ليا مين ني!

• هن گاني مان ٻه چار ستون مان ڪائي ويو آهيان جو مان
 ڄاڻان ٿو ته اوهان ۾ مون لاءِ سهڻا ناهي. مان اردو لکندس ته اوهان
 چوندا حلیم اردو وارن جو چمچو آهي. انگريزي لکندس ته چوندا ته
 انگريزن جو ايجنٽ آهي. انگريزي اڪرن جي ڳالهه ڪندس ته چوندا
 ته سنڌي الفابيٽ ٿو ڪاري ۽ هاڻي اوهان انهن چمچن کي ڏسو،
 جيڪي ويهه سال اڳ مون کي غلط ۽ پاڻ کي صحيح سمجهندا هئا
 ۽ هاڻ پاڻ انگريزي اکر ۽ لفظ استعمال ڪن ٿا. خدا جو شڪر آهي
 جو علي قاضي سنڌ سڌارڻ جي ڪوشش ۾ انگريزي لفظ لکيا
 آهن، جنهن نادانن کي سڌارڻ شروع ڪيو آهي. جن کي اڄ اردو
 کان نفرت آهي، تن جو اولاد اوهان ياد رکو هندي لکندو، هندي
 ڳالهائيندو ۽ انگريزي پڙهندو. اوهان ڏسو ٿا ته اوهان جا سياستدان
 اوهان کي ڪهڙي دڳ تي وٺي پيا هلن؟ اوهان جي سياستدانن جي
 اولاد کي سنڌي لکڻ ته ٺهيو ڳالهائڻ به نه ايندي آهي ۽ اوهان انهن
 جي اردو تقريرن تي تاڙيون وڄائيندا آهيو، مان ته سڀني ٻولين کي
 پنهنجو سمجهندو آهيان. اوهان وڙهندا هلو مختلف ماڻهن سان،
 مختلف ٻولين سان، مختلف صوبن سان، مختلف ملڪن سان،
 مختلف ماڻهن سان، مختلف لهجن سان، ڀتين سان، ديوارن سان،
 ڇو ته اهي ئي ته ڪم آهن، جيڪي اوهان جي اڪثر دانشورن،
 سياستدانن، ماسترن، پروفيسرن ۽ ليڊرن اوهان کي سونپيا آهن،
 ڪنهن اوهان کي چيو به آهي ته جيڪڏهن اوهان جا درسي ڪتاب
 اجايا آهن ته انگريزي، اردو، هندي، درسي ڪتاب پڙهو؟ ڪنهن
 اوهان کي چيو به آهي ته جيڪڏهن اوهان جا تعليمي ادارا اجايا آهن

ته گهرن ۾ ويهي پڙهو؟ ”هلو هلو پشاور هلو،“ ”هلو هلو،
 نشتر پارڪ هلو،“ ”هلو هلو نوابشاھ هلو،“ هيڏانهن هلو، هوڏانهن
 هلو، اهڙي قسم جا نعرا لکرائيندڙ ته پئسا ڏيئي لکرائيندا آهن، پر
 جيڪي اهي نعرا لکندا آهن، تن کي ڇا ٿي ويو آهي؟
 • منهنجو دماغ خراب ٿئي، تنهن کان اڳ مان هڪ ٻيو اردو
 شعر لکي وٺان.

چلو اک فيصلو باهر يه کرلين،
 کي هر مين فاصلہ کتنا رهي گا!

(ترجمو: اچو ته پاڻ فيصلو ڪري وٺون ته پاڻ بنهي جي وڃ ۾
 مفاصلو ڪيترو رهندو!)

• ”پنهنجو پاڻ سڃاڻ“ اهي لفظ ٽي هزار ورهيه اڳ ساڪريٽس
 چيا هئا، جنهن کي سڄي دنيا (مون سميت) وڏو عقلمند سمجهندي
 رهي آهي، مون ڪالهه ڪنهن ڪتاب ۾ لکيل ڏٺو ته گوڙتي چيو
 هو ته ”جيڪڏهن مون پاڻ کي سڃاتو هجي ها ته مان پڄي ويو
 هجان ها،“ مون پاڻ کي سڃاتو آهي ۽ مان پاڻ مان بيزار آهيان، پر
 جيڪڏهن مان پڄي به وڃان ته ڪيڏانهن پڄي وڃان؟ ڇا مون کي
 سڄي ٿي سا مون کي پنهنجي هنج ۾ لڪائيندي؟

• ياد رکو ته هي لفظ، منهنجا، حلیم بروهي جا، آهن ”جن وٽ
 لکڻ لاءِ ڪجهه نه هوندو آهي، سي شاعري ڪندا آهن ۽ جن کوپڙين
 ۾ ڪجهه نه هوندو آهي، سي ٻين جي مواد مان ستون ڪڍي انهيءَ
 جو مواد جو حوالو ڏيندا آهن“ ياد رکو ته هي لفظ منهنجا ناهن.

• ”منهنجي بنيادي غلطي هيءَ آهي ته مان هتي آهيان ۽ تون
 ڪنهن ٻئي هنڌ آهين!“ ياد رکو ته هي لفظ منهنجا پنهنجا آهن ”جا
 وٺي، سا وٺندڙ آهي“ ۽ هي به ياد رکو ته هي لفظ منهنجا آهن.
 ڪنهن به اهڙي شخص جا ماتحت نه ٿجو، جنهن جي غربت يا بچڙي
 حالت اوهان ننڍپڻ ۾ ڏني هئي، ڇو ته هاڻي هو اوهان جو صاحب
 آهي، تنهن ڪري پنهنجي غربت وارو ماضي اوهان جي ذهن مان
 ڪڍڻ ۽ ميسارڻ لاءِ اوهان کان اهڙي بچڙي نموني بدلا وٺندو جو
 اوهان اهو ئي سمجهندا رهندا ته اوهان جو پراڻو ننڍپڻ جو دوست/

واقف آهي. جيڪڏهن اوهان ڪڏهن خوشحال هئا ته انهن کان سدائين هميشه پري رهو ۽ رهجو جيڪي ان زماني ۾ بدحال هئا.“

• ”جيڪڏهن اوهان ڪا به هڪڙي ڳالهه تمام چڱي طرح سمجهي ڇڏي آهي ته اوهان سڀ ڪجهه سمجهي ڇڏيو آهي،“ اها سٺ هڪ جپانيءَ جي چيل ۽ لکيل آهي، مون کي فقط ايترو چوڻو آهي ته جيڪا مون کي سمجهه ۾ نٿي اچي، تنهن کي مان ڪيئن سمجهان! ۽ جيڪا مون کي نٿي سمجهي تنهن کي مان ڪيئن ۽ ڇا سمجهيان!

نه هنس دل جلون پر ٿو بادِ بهاري!
 اگر آڄ ميري تو ڪل تيري باري!
 بدلتا هي رهتا هي اڪثر زمانا،
 جلي دل ڪو اچها نهيڻ هي جلانا!
 ستارو يه پيغام ان ڪو سنانا،
 يه تنهائي اور فصل ڪل ڪا زمانا!

• هيءُ پٿر آهي، هڪڙي فلمي گاني جي جيڪو نورجهان ڪنهن زماني جي فلم خاندان ۾ ڳايو هو اهو ظاهري رنگ روپ آهي، جنهن تي پاڻ فيصلو ڪندا آهيون ۽ اهو طريقو صحيح آهي، ڪردار ۽ اخلاق کي پاڻ ڇا چئينداسين!“ آئڊيا آسڪروائڊ جو آهي، مون فقط وڌاءُ ڪيو آهي.

فَتنَ

جيڪو ماڻهو مهيني بن ۾ چار ڇهه مضمون لکندو هوندو سو ڪڏهن ڪو چڱيرڙو مضمون به لکي ويندو هوندو. دراصل ڪو به ماڻهو ڪوشش ڪري سٺو يا خراب مضمون نه لکندو آهي. مون 1967ع فيبروري کان لکڻ شروع ڪيو ۽ تمام گهڻو گند باقائدي گندي نموني لکي ڇپائي ورهائيندو هليس. ڊڪشنري ڏسڻ جي عادت نه هئي، صبر ٿڪي جو نه هو، ڪا ڄاڻ نه هئي ته ڪولن، سيمي ڪولن، هائفن، اسٽرڪ وغيره ڇا آهن، پر منهنجو دماغ ضرور خراب هو جو هر وقت ڪجهه نه ڪجهه لکندو ۽ ڇپائيندو رهندو هوس. ظاهر آهي ته ايترو جو گهڻو مون گند لکيو ان ۾ ڪجهه سٺو ۽ ڪجهه چڱو به لکجي ويو هوندو. اسٽرڪ جي ڄاڻ مونکي 1985ع ۾ پئي، جڏهن مون سنڌي ۽ هندي اکرن کي رومن (انگريزي) روپ ڏيئي ان ۾ نون غني جي اُچاريا اثر لاءِ اسٽرڪ ڪتب آندو. سنڌين کي پيو ڪو هوش هجي يا نه هجي، پر ايترو هوش هنن کي سدائين رهيو آهي ته حرام جو ٻولي ۽ اسڪرپٽ ۾ تفاوت سمجهن! مون شروع ۾ سنڌي اسڪرپٽ بدلائڻ جي ڪوشش ۾ پنهنجي محنت، وقت، پئسا برباد ڪيا، پر هريپري سنڌين پنهنجن پادرن ۾ هٿ وڌو ته حلیم سنڌي ٻولي پيو بدلائي! 1990ع ڌاري مان پنهنجي پگهار سنڌي اکرن کي رومن اکرن ۾ بدلائڻ جي ڪوشش کي عروج تي پهچائڻ تي خرچ ڪري سنڌي ٻوليءَ جي ڪمپائونڊرن جون گاريون، ڌڙڪا، چٿرون کائي سڪي ويس ته جيڪڏهن اسڪرپٽ ئي بدلائڻو آهي ته هندي (اردو) اسڪرپٽ کي رومن ۾ تبديل ڪريان؛ مون سنڌي اسڪرپٽ کي

رومن اسڪرپٽ ۾ تبديل ڪرڻ تان هميشه لاءِ هٿ ڪڍي ڇڏيو ۽ هندي (اردو) ۾ رومن اکر استعمال ڪري اهڙو عاليشان ڪم ڪري ويس جو مان پاڻ به حيران آهيان ته قدرت مون جهڙي گندي، غلط ڇپچوري، ٿرڙي، ۽ ڌڪاريل ماڻهوءَ تي به ايڏو ۽ ايترو گهڻو مهربان ٿي سگهي ٿي! ان زماني ۾ مان اڪيلو ٿان ٿان ڪندو وتندو هوس ۽ ٻڌندو ڪنهنجي به نه هوس. گهڻو پوءِ جڏهن مان ڪجهه ماڻهن کي ٻڌڻ لڳس، تڏهن مون هڪڙو ننڍڙو شعر ٻڌو، جنهن مون کي خوش ڪري ڇڏيو. اهو شعر هندي ۾ آهي، جنهن کي اوهان خوامخواه اردو چوندا آهيو ۽ اهو شعر مون انگريزي اکرن ۾ پنهنجي ڪتاب ”سيڊس“ ۾ به ڏنو آهي، جيڪو ڪتاب منهنجو لکيل هجڻ ڪري ظاهر آهي ته ڪنهن به ساڙ سڙي سنڌي نه پڙهيو هو، اهو شعر آهي ته

اُس کي دشمن هين هزار
آدمي اچها هوگا!
وهه بهي ميري هي طرح
اُس شهر ۾ تنها هوگا!
رومن ۾ مون لکيو آهي ته،

Us 'kay thushmum huay hazar

Athme utchha hoga!

Vo bhe mayre he tturuh

Is shahir may ttunha hoga!

۽ اوهانجن به ٺڌي اکرن ۾ لکيو ته
اُس کي دشمن هين هزار
آدمي اچا هوگا!

وهه بهي ميري طرح
اُس شهر ۾ تنها هوگا!

تمام ٿورڙا ماڻهو هئا، جيڪي منهنجا آرٽيڪلس ۽ ڪتابچا پڙهي منهنجا فن ٿيا (مون کي پسند ڪرڻ لڳا)، تمام گهڻا آهي

هئا، جيڪي مون کي پڙهڻ کانسواءِ مون کان نفرت ڪندا رهيا، جو هنن کي منهنجي ذاتي زندگي ۽ رويي مان نفرت هئي. جنهن ماحول ۾ هر ڪو ڪنهن نه ڪنهن ڌر (پارٽي) سان ٻڌل هجي، تنهن ۾ مون جهڙي نيوترل (غير جانبدار) ماڻهوءَ لاءِ سواءِ ڌڪار جي ڪجهه نه هو، مون کي ڪنهن ٻولي لاءِ ڌڪار هئي، نه ڪنهن قوم لاءِ نفرت هئي، نه ڪنهن مذهب يا ڌرم عقيدي لاءِ. اندر ۾ ساڙ يا بغض هو ۽ اهو منهنجو رويو انهن کي سمجهه ۾ نه ايندو هو، جيڪي ڪنهن نه ڪنهن پاسي لاڙو رکندا هئا. مون وڏا ماڻهو ۽ شاهوڪار ته گهڻيئي ڏٺا هئا، پر مون پاڻ ته غربت ڏٺي هئي ۽ نه مون کي غريبن يا غربت سان نفرت هئي، پروفيسرن، صاحبن، خانصاحبن، آفيسرن وغيره کان وڌيڪ مان پتيوالن، چوڪيدارن، ڪلارڪن ۽ منجهيل ماڻهن ۾ اٿندو ويهندو هوس، مان ڪڏهن به ڪنهن کان نه پڇندو هوس ته تون ڪهڙي نوڪري ۾ آهين ۽ تنهنجو نالو ڇا آهي، صاف ظاهر آهي ته تڙڙا استاد بهانا ڳوليندا هئا مون کي ذليل ۽ بي عزتو ڪرڻ لاءِ سو گهڻائي انهن جي هئي جن کي منهنجي لکائي، پڙهائي ۽ هر هڪ ٽاپڪ تي ڳالهائڻ کان چڙ هئي.

پر وڏو انبوهه منهنجن انهن فئشن جو هو، جن کي منهنجيون ڳالهيون وڻنديون هيون، منهنجي سوچ وڻندي هئي ۽ جتي به مان هوندو هوس، اُتي منهنجي چوڌاري گڏ ٿي ويندا هئا، يونيورسٽي ۾ عزيز پلي به انهن جو ئي دوست هو، جيڪي منهنجا به دوست هئا، جي ڪري اُهي سڀئي دوست يونيورسٽي ۾ مون کي ۽ عزيز پلي کي اسان جي انگريزي پائيندا هئا. عزيز ته انگريزي ڊپارٽمينٽ ۾ استاد هو ۽ مان ائڊمنسٽريشن ۾ ڪلارڪ ٽائيپ ويهندو هوس. پر عزيز کي منهنجي انگريزي وڻندي هئي ۽ هن کي منهنجا انگريزي ڪتابچا بر زبان ياد هوندا هئا. هو ڳالهائيندو فرسٽ ڪلاس انگريزي هو، پر لکي نه سگهندو هو جو هن کي ڳالهائڻ کان ئي فرسٽ نه ملندي هئي. مون کان جڏهن به پڇندو هو ته ڪيئن لکڻ شروع ڪريان ته مان سندس ۽ پنهنجن سڀني دوستن

اڳيان سنڌائين اهو ئي جواب ڏيندو هوسانس ته ٽي مهينا هڪڙو هٿ وات تي رک ۽ باٿ روم ۾ نه وڃ توکي مجبورن لکڻو ئي پوندو. سڀئي دوست کلندا هئا. عزيز جي وفات جي شايد ٽئين ڏينهن احد سومرو، جيڪو ڪراچي ۾ هاڻ چڱو خاصو وڪيل ٿي ويو آهي، سو مون وٽ آيو ۽ عزيز جون ڳالهيون ڪندي اوچتو مون کي چيائين ته ”دادا، توکي ياد آهي ته تون عزيز کي انگريزي لکڻ لاءِ ڪهڙو طريقو ٻڌائيندو هئين؟ اسان اڄ به عزيز پلي کي ڏنل انهيءَ صلاح تي کلندا آهيون. جو عزيز پاڻ به اها صلاح صحيح سمجهندو هو.“ اسان جن دوستن ڪراچي جي هڪ هوٽل ۾ هڪڙو فنڪشن ڪيو، جنهن ۾ عزيز پلي مون بابت زبردست نموني ڳالهايو ۽ مون پنهنجي واري تي گند ڪيو مان ڳالهائي نه سگهيو هوس. عزيز جو دوست هوندي به مان مطلبي ليڪڪ آهيان؛ دنيا ۽ يونيورسٽي عزيز پلي وڃايو ۽ مون پنهنجو هڪڙو زبردست فئن وڃايو. عزيز پلي کي ماريو ڪنهن؟ انهن جاهلن جي انگريزي، جن جو هن کي زبردست ڪري رکيو ويو هو. اوهان عزيز پلي جي انگريزي ۽ مزاج ياد ڪريو ۽ پوءِ انهن جاهلن جي انگريزي ۽ افعال ياد ڪريو، جن جا حڪم عزيز کي مڃڻا پوندا هئا. يونيورسٽيءَ عزيز لاءِ شراب کان سواءِ ڪو رستو ئي نه ڇڏيو هو. عزيز مڪمل بوتل هو. مان اڌ بوتل آهيان.

• پر منهنجا خاص فئن اهي آهن، جن منهنجو ڪو ڪتاب يا مضمون ڏٺو به ناهي ۽ جن جو پري جو به واسطو لکا پڙهي يا اخبارن ۽ ڪتابن سان. ناهي، پر مون کي پائيندا تمام گهڻو آهن. فئن انگريزي ۾ پکي/پنکي کي. به چئبو آهي ۽ پسند ڪندڙ کي به چئبو آهي. مان نٿو ڄاڻان ته سياڻي ڇا ٿيندو، پر منهنجو پروگرام آهي علامه اقبال جو شعر ”نيا شولا“ کي انگريزي اکرن ۾ لاهڻ جو.

تون ڪير؟

• ڳالهه هزار ٻن ورهن جي يا لکن ورهن جي هجي ته تاري به سگهجي ۽ وساري به سگهجي، پر ڳالهه آهي ان گهڙي جي جا ڪروڙين ورهيه اڳ اڄوڪي ڌرتي جي روپ ۾ ظاهر ٿي، اها مٽي هئي، جنهن کي ڌرتي چيو ويو ان ڌرتيءَ جيڪي ڪجهه جڻيو اهو مٽيءَ جو هو، جنهن ۾ پاڻ سڀئي ڍور، جانور، سڀ ڪجهه اچي ويو، ڌرتي به مٽيءَ جي هئي ۽ ان اندر يا ان مٿان جيڪي ڪجهه آهي سو به مٽيءَ جو آهي، پوءِ ائين چو آهي ته انهيءَ ساڳي مٽيءَ جي ڪنهن روپ ڏانهن پاڻ ڇڪيا وڃون؟ سڌو سوال آهي ته هوءَ جا پاڻ به مٽيءَ جي ٺهيل آهي، سامون کي ايترو گهڻو چو ٿي وڻي جو چاهيان ٿو ته اڄ ئي اسان ٻئي مٽي تي هڪ ٻئي ۾ گڏجي وڃون ۽ هڪٻئي ۾ گڏجي هڪ ٿي وڃون؟

• ڳالهه لکين ڪروڙين ورهين اڳ جي آهي، جڏهن سنڌ ۽ سنڌي ماڻهو ٺهيا، جن ۾ هڪڙو خاص طبقو پنهنجو پاڻ کي ليکڪ سڏائيندو هو ۽ ٻيو طبقو پاڻ کي شاعر سڏائيندو هو، اهي جيڪي لکين ڪروڙين ورهه گذري ويا ۽ اڃا هلن پيا، انهن ۾ هڪڙو معجزو ٿيندو رهيو آهي، اهي سڀئي لکين ڪروڙين ورهيه ڪنهن به سنڌيءَ کان پڇيو هو ته تو کي ڪهڙو اديب يا ليکڪ يا شاعر ٿو وڻي ته اهو سنڌي ماڻهو وانگي سڌو جواب ڏيندو هو ته ”شيخ اياز ۽ شاهه لطيف“ سنڌين جي اها عادت/ فطرت/ ترديدشن لکين ڪروڙين اربين ورهين کان هلندو اچي ۽ اڄ به قائم آهي، حرام جو ڪنهن ٽئين ماڻهو جو نالو وٺن، لکين ورهين کان منهنجي ذهن ۾ هڪڙو نالو آهي پر اهو نالو مان اڃا ريندس نه، ملندي ته ٻڌائيندو سانس.

• الاهي مذهب ته گهڻو پوءِ لٿا، مان ٿو ڄاڻڻ چاهيان ته ان کان اڳ ڇا هو، سواءِ مٽيءَ جي! منهنجي وڏن جا به وڏا ضرور مٽيءَ ۾ ئي وڃي مٽيءَ ٿي ويا هوندا. جيستائين روح جي تصور جنم ورتو، تيستائين ڇا هو؟ هو سڀئي ضرور مٽيءَ مان ئي جڙبا هوندا. الهامي ڪتاب ته تمام گهڻو پوءِ آيا، پر تنهن کان اڳ جيڪي ماڻهو (خاص ڪري سنڌي) آيا تن ۾ سواءِ مٽي جي ڇا هو؟ مان بهڪيو وڃان، تنهن ڪري هن ڏانهن موٽيو وڃان جا منهنجي جسماني روح جي آخري اسٽيشن آهي. مرڻ کانپوءِ مان پڇندس ته جيڪڏهن مون کي هن لاءِ تڙپائڻو ئي هو ته مون کي هن کان ڌار ڇو گهڙيو ويو! پر اوهان خيام پڙهيو هجي ته ڪجهه سمجهو به! جيڪڏهن مان ۽ هو ساڳيو جسر هجون ها ته پوءِ تڙپڻ ڇا لاءِ هجي ها؟

• پاڻ جواني ۾ عشق ڪري ٻڍاپي ۾ پڇتائيندا آهيون ته جيڪڏهن عشق ڪرڻو هو ته ٻڍاپي ۾ ڪريون ها. جواني ۾ ٻار جڻي وياسين، هر جا ڪاءِ، ملڪيت، دولت زال نالي ڪري ٻڍاپي ۾ افسوس ڪندا آهيون ته اهو بيوقوفيءَ جو ڪم اسان جوانيءَ جي جوش ۾ ڇو ڪيو. ٻڍاپي ۾ افسوس ڪندا آهيون ته جيڪڏهن جوانيءَ ۾ شادي ڪرڻ بدران ٻڍاپي ۾ شادي ڪئي هجي ها ته اها مائي هن وقت ڪم اچي ها. اها آهي مخلوق جي قسمت جا خالق جوڙي آهي ۽ پوءِ ان قسمت لاءِ خالق جا شڪر گذار به رهو!

• جيڪڏهن انسان ۾ عشق جو جذبو نه هجي ها ته انسان ۽ ريتي/واري/مٽي ۾ ڪو به تفاوت نه هجي ها. مان سائنسي نه پيو هلايان، ريتي جي ذرن ۾ هڪ ٻئي لاءِ ڪشش هوندي آهي، ساڳي ڪشش واري جي ذرن ۾ هڪٻئي لاءِ هوندي آهي، ساڳي ڪشش مٽيءَ جي ذرن جي هڪ ٻئي لاءِ هوندي آهي ۽ بلڪل اها ساڳي ڪشش عورت ۽ مرد جي جسمن ۾ هڪ ٻئي لاءِ هوندي آهي، پاڻ مٽي آهيون، ريتي آهيون، واري آهيون، ڇو ته پاڻ هلڪا آهيون، تنهن ڪري پاڻ کي مٽيءَ کان مٿانهون سمجهندا آهيون، اڙي! مان هن چوڪريءَ کان مٿاهون ڪيئن ٿو ٿي سگهان، جنهن کي مون 1947ع ۾ شڪارپور جي گورنمينٽ هاءِ اسڪول ۾ ڏٺو هو، جڏهن

هو ۽ مان اٽڪل اٿ يا نو ورهين جا هئاسين! هن ليکي مان مري ويو هوندس ۽ مون ليکي هو مري وئي هوندي پر مرنديو آهي ڪير؟ مٽي به ته جيئري رهندي آهي، هو ان زماني ۾ هندستان پئي وئي، الائجي ڪهڙي حال ۾ وئي، ڪهڙي حال ۾ رهي ۽ ڪهڙي حال ۾ هوندي!

• هي دنيا آهي، هن ۾ چنڊ تارا آهن، ته ويهي انهن کي ڏسون ۽ قدرت جا گڻ ڳايون، پر چنڊا، شانتِي، آسوري، ڪملا کي نه ڏسون، ته متان هنن کي اسان جي نظر نه لڳي وڃي! اهو چرچو ناهي ته پيو ڇا آهي؟ ڪٿي ڪپهه جهڙي برف آهي ته ڪٿي برف جهڙي ڪپهه آهي، پر ويندا هڙيئي ڪيڏانهن؟ مٽيءَ ۾ مٽي ٿي ويندا. فلسفي ڇا به چون، پر حقيقت اها آهي ته هيءَ ڪائنات مٽيءَ جي ٺهيل آهي ۽ ڪو وقت ايندو، جڏهن ڪٿي به ڪجهه نه هوندو سواءِ مٽيءَ جي اڏام جي! هي دنيا آهي جنهن ۾ هر هڪ ماڻهو زمين جي چئن فتن لاءِ بلڪل بي حياتيءَ سان بڻي جو نڙگهت ڪٽڻ لاءِ تيار آهي!

• رسمون، رواج، اهي سڀئي نخرا آهن، مٽيءَ کي بهروپ پارائڻ جا. انهن کي غور سان ڏسو، ڪو مري ويو ته ڇا؟ تون نه مرندين؟ ڪٿي ڪو ڄاڻو ته پوءِ ڇا؟ روز ڪيترا ٻار ٿا ڄمن ۽ مرن؟ سڀ ڪجهه مٽي ٿي ويندو. جيسين هن جي منهن ۽ جسم تي ماس آهي تيسين هو مون کي وٺي ٿي، پر جڏهن اهو ماس غائب ٿيڻ ۽ مٽيءَ جو روپ وٺڻ لڳو ته پوءِ ڇا ٿيندو؟ پاڻ سڀيئي پڳل ٿل اڏا ڦڏا هڏا ۽ هڏيون. آهيون، فقط پاڻ مڃون ٿا جو پاڻ ڇسا، هلڪا، آڪڙ، باز آهيون ۽ پنهنجي پنهنجي روح کي پين جي روحن تي فوقيت/حاوي ڪرڻ جي ڪوشش ۾ لڳل آهيون، برونو چيو هو ته سج بيٺل آهي ۽ ڌرتي پئي ڦري، ڪاپرنيڪس به ساڳي ڳالهه ڪئي، سو ان زماني جي سنڌين هنن جا گهر ٻار ٻچا ساڙي ڇڏيا. گڏيلو ٻچي ويو جو پوڙهو هو ۽ معافي گهري گهر ويهي رهيو، اڄ جو سنڌي به ان زماني جي سنڌي جهڙو آهي، سنڌي حقيقت هي قبول نه ڪندا مان سنڌي ۾ لکان پيو جو مون وٽ ڪمپيوٽر ناهي،

پر مان آهيان بروهي ۽ منهنجا تمام گهڻا وڏا ڏکڻ هندستان کان آيا هئا. (پل ته بروهي مون سان بحث ڪن). اهو فيصلو ٿيل ئي ڪونهي ته سنڌي ڇا ڪي چئبو آهي ۽ هليا آهن، هوئي سنڌين کي حق وٺي ڏيڻ! انڌو به چوندو ته آغا ۽ پٺاڻ افغانستان کان آيا هئا، پر پٺاڻن قسم جي سنڌين سان ڳالهائي ڪير؟

• سبق حاصل: زمانو ويجهو آهي، جڏهن جيڪي پاڻ کي پنهنجين ذاتين جي نالن بدران پاڻ کي ”هرو پرو“ سنڌي سڏائيندا آهن ۽ هاڻ اچي ڦاٿا آهن ته هي ڪير آهي، هو ڪير آهي ۽ هو ڪٿان آيو هو؟ سوال آهي ته تون پاڻ ۽ تنهنجا وڏا ڪٿان آيا هئا؟ ڪا به زمين اهڙي ڪند زمين نه هوندي آهي جا اوهان جهڙن ڪند ذهنن جي پرورش ڪري.

خاڪي!

• منهنجو ذاتي خيال آهي ته جڏهن به ڪنهن اخبار ۾ ڪا اهڙي خبر ڇپبي آهي ته فلاڻي راڳي جو چاچو يا مامو ايترن ۽ هيترن ورهين کان فلاڻي بيماري ۾ ورتل آهي، پر اخبارن ۾ اڀيلن، ٽيپلن، پريس ڪلب اڳيان بڪ هڙتالون ڪرڻ باوجود به ڪلچر کاتي جي عملدار هن کي ڪا به مالي امداد نه ڏني آهي، اها ڳالهه ۽ اهڙي قسم جون ٻيون ڳالهيون ته فلاڻو راڳيندڙ فلاڻو واجيندڙ، فلاڻو تبليجي، فلاڻي راڳي، فلاڻو هار مونير نواز فلاڻي واجيندڙ، فلاڻي راڳيندڙ، فلاڻي ناچو ورها ورهه پنهنجي فن جي خدمت ڪئي ۽ هاڻ جڏهن پوڙهو ٿي ويو آهي ته فلاڻي کاتي جو وزير يا وزيرياڻي پڇڻ به نه آيس ۽ رڳو ننڍڙا، انڌا منڊا آفيسر اچي کيس آسرا ڏيئي هليا ويندا آهن. سوال آهي ته جڏهن هي فنڪار جوان هئا ۽ پنهنجو فن ڏيکاري پاڻ به خوش ٿيندا هئا ۽ ماڻهن کي به خوش ڪندا هئا تڏهن هي فنڪار مستقبل جو ڇو نه سوچيندا هئا جو هاڻ پنڻ تي سندر پڌو. اٿئون؟ مشڪر فنڪار پنهنجي مشڪري ماڻهن کي ڏيکاري خوش ٿيندا هئا ته بس سندن مشڪريون قيامت تائين قائم رهنديون ۽ هو سدائين ائين خوشحال رهندا. اها هوندي آهي، سندن بڪواس واري سوچ، مون جهڙا سنڌي ۽ انگريزي ۾ مشڪريون لکندڙ به پوڙها ٿي ذهني ۽ پئسي جي معاملي ۾ ڌڙڙجي وينداسين. وڏن وڏن شاعرن جو به اهو ئي حال ٿيندو آهي، ڪهڙو ليکڪ آهي دنيا سڄي ۾ جيڪو ڪشتو کنيو پن تي پيو هلي ۽ بڪ هڙتالون پيو ڪري؟

• ڳالهه آهي سڌي جيڪڏهن غريب ٿي ويا آهيو ته غريب ٿي رهڻ سکو، جڏهن اوهان جي لاءِ موج هئي، تڏهن اوهان ماڻهن کي

پنهنجا ڏند ڏيکاري اوهان پاڻ به ڪافي خوش ٿيا. هاڻ اهو وقت ويو، هاڻ غريب، مسڪين ٿي رهو، دنيا جا رستا وڌا، ڊگها، آڏا، ڦڏا، پيچرن ۽ جهنگلي ڪتن سان ڀريل آهن. سرڪاري يتيم خانن جي وزيرن، وڏن عملدارن ۽ آفيسرن جي خوشامد ڪرڻ ۽ هنن اڳيان هٿ ڊگها ڪرڻ کان چڱو اٿو ته ڪنهن رستي يا پيچري جي ڪنهن ڪنڊ پاسي لپتي موت جو انتظار ڪريو، جيئن مان ڪندس، يا ٿورو ترسو ۽ ڏسو ته مان ڇا ٿو ڪريان ۽ ائين ڪجو جيئن مان ڪريان.

• اهي سڀئي سرڪاري کاتا گشتائي پٽائي آهن، انهن جي عملدارن ۽ وزيرن وٽ گش، آسرن ۽ ٻين اهڙين ڳالهين جا انبار آهن. اسپتال ۾ مريض ۽ ڊاڪٽر سان فوٽو چڪائي گهر ٿي ويندا. هڙتال ختم ڪرائڻ لاءِ چوندا ”فلاڻي جي خاطري ڪرائڻ تي هڙتال هفتي لاءِ ختم ڪئي وئي“، ائين چڻ هو وينائي فلاڻي جي انتظار ۾ هئا ته اهو اچي جوس پياري ته گهر وڃون. ڇا لکان، اهڙو ڪجهه ته نه لکان جو ماڳهين جيل هليو وڃان، جو ڏي پي او به هنن جا، سي سي او به هنن جا، فقط ڪن ۽ ڳڻا منهنجا آهن.

• تواريخ لکبي آهي ته بلڪل بي جان، بي مطلبي ۽ بي غرض ٿي لکبي آهي، جيڪي ڪجهه ”سنڌي محققن“ گذريل 60 ورهين ۾ اسٽيجن تان بيهي ”سنڌ“ ۽ ”سنڌين“ بابت چيو آهي، انهي سڄي کي ته ڇڏيو جيڪڏهن فقط ان جو انون يا ڏهوڻو حصو به سچ هجي ها ته هي ريڊيو موبائيل، ٽي وي، بندوق، رائيفل، ٽئڪ، توب، راڪيٽ، چپائي جون مشينون، پٽو، فائوٽين پين وغيره سڀئي ”سنڌين“ ٺاهيون هجن ها.

• مان دنيا تياڳيان پيو، مون کي هيءَ دنيا نٿي وڻي. منهنجا وڏا جي ڪڏهن گجرات مان ٿيندا، ”سنڌ“ ۾ داخل ٿيا هجن ها ته مان وڏي فخر سان چوان ها ته ”مان گجراتي آهيان، جنهن کي گجراتي ٻولي به نٿي اچي.“ مون کي هڪڙي بروهيءَ چيو هو ته ”هر اس بروهي سي بات نهي ڪري گا، جس ڪو اپنا بروهي زبان نهي آتا“ مان ڪاوڙيو نه هوس، خوش ٿيو هوس، مان ۽ اوهان ايندڙ زماني ۾ ان ”باغيت گجراتي“ جي شڪل ڏسداسين، جيڪو گجراتي نسل تان هٿ ڪڍي

هاڻ ”سنڌيءَ“ ۾ تاتنان ڪندي پنجاه ورهين ۾ نه ”سنڌي“ رهيو آهي نه گجراتي. مان دڙڪو ٿو ڏيان ته جيڪڏهن مون سان ڪيچل ڪئي اٿو ته مون وٽ اڃا جام بارود رکيو آهي.

• انگريزن جي جوڙيل سنڌ صوبي ۾ ڪيئي ٻوليون ڳالهايون وينديون هيون. ڪي ٻوليون گهٽجي ويون آهن، پر بلوچ چونڌا مڃين ته هو گهرن ۾ بلوچي يا سرائڪي ڳالهائيندا آهن؟ ڳالهه اها آهي ته ”سنڌ صوبي جي ايراضي ۾ رهندڙ اڪثر ماڻهن ۾ حقيقت ۽ سچ مچڻ جو مادو آهي ئي ڪو نه. مان مڃان ٿو ته مون کي بروهي ٻولي جي چئن ڇهن سئڻ کان وڌيڪ ڪجهه نٿو اچي ۽ صاف ظاهر آهي ته مان شرمسار به ٿيندو آهيان. بروهي اهڙا به آهن، جيڪي چار ڇهه ٻوليون ڳالهايو وڃن. مارواڙي اهڙا به آهن، جيڪي گجراتي سميت ڇهه اٺ ٻوليون ڳالهائين، پوءِ اوهان سان ڪهڙي ويدن آهي؟ انگريزي، اردو ۽ جنهن کي توهان سنڌي چئو ٿا سي ته عام آهن.

• مان الائجي ڪيڏانهن هليو ويس ۽ هي ”مادري ٻولي“ ڇا ٿيندي آهي؟ منهنجي ماءُ سومري هئي تنهن ڪري سندس ٻولي مارواڙي هئي، بابا ۽ ڏاڏا وغيره بروهي هئا، تنهن ڪري سندن ٻولي بروهي هئي، مان نسلن سومرو به آهيان ۽ بروهي به آهيان. اهو رڳو فيشن ٿي ويو آهي ته سنڌ صوبي جي ايراضي ۾ ته ”مادري ٻولي“ فلاڻي آهي، حقيقت ۾ اسان جون ٻوليون ”نسلي“ آهن. منهنجي ڏاڏي سرائڪي ڳالهائيندڙ بوهڙ بلوچ هئي. اوهان پاڻ پنهنجو حساب ڪريو ۽ سچ ڳالهائڻ ۾ عار نه ڪريو. اصلي نسل نسلي هوندو آهي، مادري نه، ۽ جيئن مان نسلن بروهي به آهيان ۽ سومرو به آهيان تيئن اوهان ۾ لکين هوندا، جن جا به به نسل هوندا، پر مڃندا، نه جو ”سنڌ صوبي واري ايراضي“ جو پاڻي پيتو اٿن.

• مان جڏهن مران ته اخبارن ۾ لکجو ته حليم مري ويو ۽ کيس فلاڻي هنڌ دفن ڪيو ويو، اها ”مٽيءَ ماءُ حوالي ڪيو ويو“ واري لفاظي ختم ڪريو. اڳي ماڻهو مرنڊو هو ته چيو ويندو هو ته سندس خاڪي جسم فلاڻي هنڌ مٽيءَ ماءُ حوالي ڪيو ويو، جسم خاڪي نه هوندو ته ڇا لوهه جو هوندو؟

مذاڪرات

• هڪڙو سنو ۽ ڪمائتو لفظ آهي ”مذاڪرات“. جتي ڌاڙيلن کي ماڻهو اغوا ڪري وڃن، اتي پوليس ۽ ڌاڙيلن جي واسطيدار ماڻهن جي وچ ۾ ”مذاڪرات“ ٿيندا آهن. ”مذاڪرات“ اڳتي هلي پوليس ۽ تڪ جي وڌن ماڻهن جي وچ ۾ به ٿيندا آهن. اڃا به اڳتي هلي اهي ”مذاڪرات“ پوليس جي لاڳاپيل آفيسرن ۽ سندن بالا آفيسرن ۾ به ٿيندا آهن ۽ ائين اهو مذاڪرات جو سلسلو هن خداداد ملڪ جي ٽاپ ماڻهن ۽ ٽاپ ادارن مان لنگهندي آمريڪا جي ايڊ، مدد، امداد وغيره ڪندي يونائيٽيڊ نيشنس جي مختلف شعبن ۽ ان جي ذيلي ادارن کي به پاڻ ڳهيو وڃي. ياد رکو ته جتي پئسن جو معاملو هجي، اتي ”مذاڪرات“ ان معاملي جو لازمي حصو آهي ۽ جتي به ”مذاڪرات“ جو لازمي حصو پئسا آهن پئسا ڪڍي ڇڏبا ته ”مذاڪرات“ ۾ ڊهي پوندا. پاڻ کي اهي ڳالهون نه سمجهڻ گهرجن ڇو ته اهڙين ڳالهين ۾ اهم ڪردار ادا ڪندڙ ماڻهن کي يقين آهي ته اسان عام پبلڪ جا ماڻهو اها سموري ڄاڻ هوندي به پنهنجو پاڻ کي بيوقوف ۽ پوک سمجهون ۽ انهن خانداني ۽ پيشور پئسن جي ڌرتي لپتي ڪندڙ ماڻهن کي سماج ۽ سوسائٽي جا انتهائي معزز شخص سمجهون. وڏيرا، پوتار، آفيسر ”مذاڪرات“ جا اهم جزا آهن.

• لکڻ لاءِ ته تمام وڏيون ۽ گهڻيون ڳالهون آهن، پر پهرين ننڍڙيون ڳالهون؛ اهو وساري ڇڏيو ته اوهان سنڌي آهيو ۽ هي سنڌ آهي، ياد فقط ايترو رکو ته جنهن جي چپ کي حرام جي پئسي جو ڌاڻو لڳل آهي، سو سواءِ پئسن جي حوس جي ۽ پئسن لاءِ هو انهن کي به پنهنجي خيال موجب بيوقوف سمجهندو، جيڪي سڀ

ڪجهه ڄاڻندي به هن کي پنهنجو سمجهي هن جو چيو مڃندا ۽ ظاهر نه ڪندا ته اسان تو کي سڃاڻون.

• هڪ سئو چوئيتاليهه قلم جي چڪر ۾ ڪي ڏهه ويهه ماڻهو ڪنهن ٿاڻي ۾ ٻڌجي آيا، صوبيدار هر هڪ کان سئو رپيا وٺي ڇڏيندو ويو، هڪڙي جوابدار صوبيدار کي چيو ته ”مان تنهنجو سڳو مامو آهيان، مان به ڇا سئو رپيا ڏيان؟“ صوبيدار چيس ته ”مامو هوندين ٿاڻي کان ٻاهر، هتي سئو رپيا ٽيبل تي رک، سو سندن صوبي ۾ پاڻ سڀئي آفيسرن جا ماما آهيون سندن آفيسن کان ٻاهر، سندن آفيسن ۾ سندن ماتحتن، وڏيرن ۽ پوتارن معرفت پئسا سندن ٽيبلن تي پهچائيندا آهيون.

• مون ڇهه ست ورهيه اخبار نه پڙهي، جو مان هوس ته بيمار، پر وهم ۾ هئس ته مان ڪتاب پيو لکان، مان خوش هئس. ٻن مهينن کان مون اخبار پڙهڻ شروع ڪئي آهي ۽ مان حيران ٿي ويو آهيان. هي ڪهڙا سکيا سهنجا آسودا زميندار، وڏيرا ۽ نيڪيدار آهن، جيڪي غريبن جي گهرن جي پاتين کي به هارپ يا مزدوري ڪرائڻ لاءِ وٺيو وڃن ۽ پوءِ پاڻ ئي حساب ڪتاب ڪري هنن تي وڏا قرض ڪڍي هنن کي پاڻ قابو ڪيو ڇڏين!.

• ۽ پوءِ هي به ڪي ماڻهو سڏبا، جيڪي غريب ۽ مسڪين، اوڏ، ڪولهي، پيل، ميگهوڙ ۽ ٻين اهڙين ذاتين جون نياڻيون کڻي، هنن جو مذهب مٽائي پاڻ کي غازي سمجهندا آهن! مون انڌي منڊي نموني ۾ ويهه ورهين کان به ڪجهه وڌيڪ وقت وڪالت ڪئي هئي، مان پاڻ کي حياءُ وارو ۽ غريب عورتن کي بي حياءُ سمجهندو هئس. ان زماني ۾ مان ڏسندو هئس ته غريب مزدور عورتن ۾ بي حياتي پڪيڙڻ ۾ پوليس جو وڏو هٿ هو. اهو زمانو منهنجي بيوقوفي جو هو، اڄ مان ڄاڻان ٿو ته پوليس بلڪل ائين ڏوهاري آهي جيئن ٻيا عام ماڻهو ڏوهاري آهن. انسان فطرتن بي حياءُ آهي ۽ فقط سماج کي بيوقوف ٺاهڻ لاءِ حياءُ جولدادو پائيندو آهي، ننڍي ماڻهو جي بي حياتي اوهان کي جلد نظر اچيو وڃي، پر وڏي ماڻهو جي بي حياتي ڏسڻ لاءِ اوهان کي مٿي ڪنهن اوچي

بلدنگ تي چڙهڻو پوندو. هي ليڪ پڙهي جيڪي مون کي فرشتو سمجهندا سي غلطي پيا ڪن. مان به ماڻهو ئي آهيان، نفسياتي عملن جي بي حساب وڌڻ جو مرڪب ۽ پوءِ وڏون وري، ڇا جون؟ اهي نفسياتي وڏون ئي ته آهن، جن جو انسان گهڙيل، جڙيل، نهيل آهي. دنيا جي عظيم سائڪولوجسٽ ”سي جي ڀنگ“ جي هڪ ست آهي ته ”مون کي ڪو به (ذهني طرح) سنئون ماڻهو ڏيکاريو، مان هن کي اوهان لاءِ (ذهني طرح) نيڪ ڪري ڏيندس“، جيڪڏهن انهيءَ ست جي معنيٰ اوهان کي سمجهه ۾ اچي ته نيڪ، جيڪڏهن نه ته مان اوهان جي ڪا به مدد نٿو ڪري سگهان، جيڪڏهن اوهان ڀنگ کي ناهي پڙهيو ته اوهان اڃا مڪمل نه ٿيا آهيو.

• ڪيئي ورهين کان سنڌ صوبي جي رهاڪن هڪڙو نئون فيشن ايجاد ڪيو آهي، اهو هي ته رستا روڪ ڪري بسن ۽ موٽرن مان هندن کي کنيو وڃن ۽ پوءِ پرچيون يا نياپا موڪليندا آهن ته هيترا يا ايترا پئسا ڏيو، انهن پئسن کي هو ڀنگ چوندا آهن. مسلمانن کي ته هونئن ئي ڪٽندا هئا، جو پاڻ به مسلمان ئي آهن، پر هندن کي ڪٽڻ جو حق هنن کي ڪنهن ڏنو آهي؟ ۽ هي ڪهيو به ڇڏين! ۽ اهو به پيسن لاءِ. اسلامي روايت مطابق مسلمان تي مسلمان جو خون حرام آهي، پر ڪٿي ۽ ڪهڙي ڪتاب ۾ لکيل آهي ته مسلمان تي غير مسلمان جو خون حلال آهي؟ اوهان وٽ چوري چڪاري ۽ قتل غارتگيري جي ڪا حد به آهي يا نه؟ منهنجن دوستن ۾ هندو به آهن، مسلمان به آهن، ڪنهن زماني ۾ هڪڙو جين مذهب/ڌرم جو به هو ۽ ڪي عيسائي به آهن. بلڪل صاف سڌي ڳالهه آهي ته مون کي منهنجا هندو دوست وڌيڪ وڻندا آهن، جو هو منهنجيون غلطيون ۽ خطائون فقط ان لاءِ وڏي خوشي سان معاف ڪري ڇڏيندا آهن جو هو ڏسندا آهن ته مان مسلمان هوندي به ساڻن نفرت نٿو ڪريان ۽ کين پايان ٿو. بلڪل سڌي ڳالهه آهي ته مهرباني ڪري ۽ خدا جي واسطي هندو ڌرم/مت جي ماڻهن کي جيئڻ ڏيو ۽ سک جو ساهه کڻڻ ڏيو ڪهڙو هندو آهي، جنهن اوهان تي هٿيار هلايو آهي، جو اوهان هندو دشمني تي لهي آيا آهيو؟

• مان 1936ع ۾ ڄائو هئس، جڏهن پاڪستان اڃا وجود ۾ نه آيو هو ۽ اهو سڄو ڏکڻ ايشيا هندستان هو، تنهن ڪري مان هندستاني ڄائو هئس، منهنجو پيءُ 1905ع ۾ ڄائو هو ۽ هندستاني هو، جو پاڪستان جو وجود ئي نه هو. هندو اهي هئا، جيڪي هندستان ۾ رهندا هئا، جيئن پاڪستاني آهي آهن، جيڪي پاڪستان ۾ رهندا آهن. عيسائين کي ته اسان گڏ مارين ٿا ڇوندا آهيون، هندو ته اسان کي اسلام عليڪر به ڇوندا آهن، پر پاڻ آخر ڇو هنن جي نمستي تي آبي کان ٻاهر نڪري وڃون؟ پنج وقت نماز پڙهڻ ڪافي ڪونهي. قرآن پاڪ جو ترجمو اردو، سنڌي يا انگريزي ۾ پڙهڻ ۽ سمجهڻ کانسواءِ اوهان کي اوهان جو دين مڪمل سمجهه ۾ نه ايندو.

• هزارين ورهين کان ڏکڻ ايشيا جو رت هندستاني رت آهي. پيرپاڳاري سائين صبغت الله شاهه بابت جيڪي ڪجهه اخبارن ۾ ڇپيو آهي، سو اڌورو نامڪمل آهي. پيرسائين پاڳاري جا جيترا مريد راجستان ۾ هئا اوترا سنڌ ۾ به آهن ۽ سائين جي مريدن جو هڪ وڏو تعداد هندو هو. مان سمجهي نٿو سگهان ته مون کي هندو ڇو وڻندا آهن ۽ اوهان ڇو هنن پويان هٿ ڌوئي پيا آهيو. مان اوهان کي صلاح ٿو ڏيان ته سائين وڏي پير صبغت الله شاهه پاڳاري بابت چڱي طرح ڄاڻ حاصل ڪريو. سپاڻي چندر بوس بابت به ڪجهه ڄاڻ وٺو. ان زماني جي تاريخ چڱي طرح پڙهو، مهراڻ اخبار جا جيڪي اسپيشل اشوز سائين وڏي واري تحريڪ بابت ڇپيا هئا، سي به پڙهو ۽ سڄي معاملي کي سمجهڻ جي ڪوشش ڪريو، مهراڻ جي ايڊيٽر سردار علي شاهه جا سڀئي مضمون انهيءَ تحريڪ بابت اهم آهن.

اربين ورهيه اڳ!

• ڪيئي لکين ورهيه اڳ جڏهن اڄوڪي سنڌ اڃا بلڪل نئين ٺهي هئي. تڏهن ان ۾ جيڪي ڪجهه هو، سو اڳيئي لکين ورهيه قديم ۽ عظيم هو. انهن عظيم ۽ قديم شين ۾ اهو سڀ ڪجهه اچي ويو، جن ۾ پاڻ ڳڻپ وقت ڍور، ڍڳا، اٺ، گابا، ماڻهو، سنڌي ٻولي (سنسڪرت ۽ آريه ٻولين سميت)، موهن جو دڙو، ڍڳي گاڏي، سنڌالاجي، بلڊنگون، کوه، مٽ، ۽ ٻيون هزارين لکين شيون. هوائي جهازن ۽ راکيٽن سميت ڳڻيندا آهيون. جيڪي ڪجهه اڄ هن کائنات ۾ آهي، سو سڀ ڪجهه ان سنڌ ۾ اڳيئي لکين ورهين کان موجود هو، جيڪا سنڌ ڪيئي لکين ورهيه اڳ بلڪل نئين ٺهي هئي، مان لفظ ”لکين ورهيه“ غلطيءَ سان استعمال ڪندو آيو آهيان، اصل لفظ ”ڪروڙين ورهيه“ آهي، ڇو ته پوئين ڪتابن ۾ به لکيل آهي ته جنهن کي سنڌ ٿا چئو، سا ڪروڙين ورهيه اڳ ٺهي هئي، سنڌي ٻولي ته اڃا به ڪيئي ڪروڙين سال اڳ تيار ٿي چڪي هئي ۽ سنڌي ماڻهو ڪيئي ڪروڙ ورهيه اڳ ئي سڄي کائنات ۾ هر هڪ گرهه ۽ سڀاري تي پنهنجي موجودگي ثابت ڪري چڪا هئا.

• ها، سو انهيءَ زماني ۾ (ڪيئي ڪروڙين ورهيه اڳ) سنڌ ۾ جيڪي ماڻهو هئا تن وٽ هڪڙا خاص قسم جا الڳ ماڻهو هئا، جن کي دانشور، عقلمند، عقل جو پندار، ڏاها، عالم، علامه، عاقل وغيره قسم جي شيءِ سمجهيو ويندو هو، انهيءَ خاص قسم جي ماڻهن کي اهڙو مان ڏنو ويندو هو، ماڻهن جي ان خاص گروهه کي الائجي چو اهو خيال نه آيو ته پهرين فرشتا ٺهيا يا پهرين سنڌ ٺهي؟ جيڪڏهن اهو خيال انهن ماڻهن جي گروهه کي ڪيئي ڪروڙ

ورهيہ اڳ اچي ويو هجي ها ته هي گروهه ان زماني ۾ باقائدي ثابت ڪري چڪو هجي ها ته پهرين سنڌ ٺهي هئي، جنهن ۾ رهندڙ سنڌي سائنسدانن پنهنجي سائنسي علم سان باقي سڀ ڪجهه ٺاهيو. مان هن ليک ۾ زمان ماضي پيو استعمال ڪريان، پر اهو گروهه ڪيئي ڪروڙ ورهين کان اڃا تائين باقائده هلندو اچي. ڪتي به هليا وڃو، جتي ڏه ماڻهو گڏ هجن يا جتي ڪا هلڙ بازي يا گوڙ گهمسان هجي، اتي ڊانس يا اسٽيج تي اهو ئي گروهه برآجمان ويندو نظر ايندو ۽ سڀيئي جڻا ساڳي ٻولي ۾ بلڪل ساڳين لفظن ۾ اهو ئي چئي رهيا هوندا ته ”عظيم آهي، قديم آهي.“ ڪمال هي آهي ته اهو سڄو گروهه ۽ ان جو هر هڪ فرد ڪروڙين ورهين کان ساڳي شڪل، ساڳي صورت، ساڳين افعالن ۽ ساڳين عادتن جو آهي، هنن سڀني جا ڪن به هڪ ٻئي جهڙا آهن ۽ هنن جا نڪ به هڪ ٻئي جي نڪ جهڙا آهن، لفاظي به هنن سڀني جي ساڳي آهي، هڪ ٻئي کي محترم ۽ جناب ۽ علم جو سرچشمو جهڙن خطابن کانسواءِ متوجهه ڪرڻ هنن لاءِ ناممڪن آهي. مان هتي فارسي اکر ”جناب“ جي حقيقي فارسي معنيٰ سمجهائيندو هلان، لفظ جناب ۾ جيڪڏهن اوهان ”ج“ جي مٿان زبر ڏني ته ان لفظ جي معنيٰ ٿيندي محترم پر جيڪڏهن اوهان ”ج“ جي مٿان پيش جو نشان ڏنو ته ان جناب جو مطلب ٿيو پئي گڏهه، سو جناب جو مطلب آهي محترم ۽ جناب جو مطلب آهي گڏهه، سو اوهان ٽيڪ طرح ياد ڪريو ته اوهان جي انهيءَ مخصوص گروهه جي ماڻهن گهڻا پيرا جناب (محترم) چيو آهي ۽ گهڻا پيرا هڪ ٻئي کي اسٽيج يا ڊانس تي ئي جناب (گڏهه) چيو آهي، منهنجي فارسي تي اوهان کي اعتبار نه اچي ته ڪنهن فارسي ڏان کان فون ڪري پڇي وٺو، مان بيوقوفي ته ڪندو آهيان پر غلطي نه ڪندو آهيان.

* هاڻ سو لکين ڪروڙين بلڪه اربين ورهيه اڳ جڏهن اڃان ڪجهه نه هو سواءِ منهنجي ۽ منهنجي انهيءَ محبوبا جي، جنهن سان گڏ ويهي ڪائنات جي اڌوري ٺهيل رستي جي ڪناري پڳل ٽٽل پونگي ۾ ڪنهن ڦاٽل فراسيءَ جي ٽڪر تي ويهي پي رهيا

هئاسين، تڏهن سنڌين جي انهيءَ گروهه جي ڪجهه ڀاتين سنسڪرت کي سنڌيءَ جي ماءُ بڻايو ۽ ڪجهه چئن سنڌيءَ کي سنسڪرت جي ماءُ بڻايو، ماڻهن جي انهيءَ گروهه مان ڪنهن هڪڙي کي به اها ڄاڻ ناهي ته دنيا ۾ ڪل ٻوليون ڪيتريون ۽ ڪهڙيون آهن ۽ انهن ٻولين مان هر هڪ ٻولي ڪيتريون ٻوليون پيدا ڪيون ۽ اهي ڪٿي ۽ ڪهڙي ملڪ ۾ آهن ۽ جتي ناهن رهيون، اتي ڪيئن هوريان هوريان ختم ٿي ويون. اوهان جي انهيءَ مخصوص گروهه جي ڪنهن هڪڙي ڀاتي کي به ڄاڻ نه هوندي ته حضرت عيسيٰ عليه السلام جي گهر ۾، خاندان ۾ ڇا ٻولي ڳالهائيندي ويندي هئي، تنهن جو نالو ڇا هو ۽ ان جو لهجو ڪهڙو هو؟

• اربين ڪروڙين ورهين کان اهو ٺڳن جو گروهه دنيا جي تباهيءَ پويان پيل آهي، ميرن وٽ ته گندرف سان ڀرجندڙ چار ڇهه بندوقون هيون ۽ اوهان جي انهن تارزنن هوش محمد کي جرنيل بنائي ڇڏيو، بنا سيڪنڊ ليفٽيننٽ ۽ ليفٽننٽ يا ميجر ٿيڻ جي. دنيا جي تباهيءَ جا سبب اوهان جي انهيءَ ارب ورهيه پراڻي ماڻهن جي سوچ آهي. لکڻ لاءِ ته اڃا به گهڻو ڪجهه آهي، پر هاڻ نه مون ڏوهه ايترا ڪيا آهن، جن جي معافي جو سوال ئي ناهي، سو مان ياد ان کي ڪندو آهيان جا منهنجو آخري پيالو آهي، اهو پيالو مون کي پري ڏي، تار، ڪنارن تائين هي جنم ته ويو نڪري، ٻئي جنم ۾ پاڻ گڏ هوندا سين. تون نٿي ڄاڻين مان اٺن سالن جو هوس، تڏهن کان مان تو کي پائيندو هوس، مذهب مون نه ويڙهايا هئا، ملڪ مون نه ٽوڙيا هئا.

• محترم مئٽرم سحر مون کان پڇيو ته مان انگريزي ۾ ڇو نٿو لکان ۽ هاڻ ڇو ٿو سنڌي ۾ لکان، مان چئي نه سگهيس ته مون وٽ ڪمپيوٽر ناهي، منهنجو دماغ خيالن سان تمام گهڻو ڀريل آهي، دنيا کي فقط چئن انگريزي سٽن سان ئي لوڏي سگهان ٿو، ٻيو مون کي اچي ڇا ٿو؟ حياتيءَ جا ڪي چيپٽر پاڻيهي بند ڪرڻا پوندا آهن.

• مون کي جيڪي منهنجي ذهن ۾ ايندو سو مان لکندس، پر مان ٿرڙو نه آهيان، مون وٽ آهي ڇا جنهن تي آڪڙ ڪريان؟ مان به سنڌ وانگي آهيان، صدين کان پنهنجي ختم ٿيڻ جو انتظار پيو ڪريان، پر ختم نٿو ٿيان. مون هڪڙي مائي ڳولهي لڌي آهي، جنهن کي تمام گهڻا ٻار آهن، ايندڙ جنم ۾ مان هن سان شادي ڪندس. اوهان ڏسجو.

هتان هتان

• ”جنهن وٽ ڄاڻ ناهي، تنهن وٽ خيالن جا انبار هوندا آهن ۽ جنهن وٽ ڄاڻ آهي، تنهن وٽ ٿورڙا سوال هوندا آهن،“ اهي لفظ هڪڙي چياني جا آهن،

• مان ايترو ننڍو ناهيان جو سڀ ڪجهه ڄاڻان“ اهي لفظ جي ايم بيري جا آهن،

• بادشاهه چيو ”مان تو کان هڪڙو سوال ٿو پڇان تون جواب ڏي“
وزير چيو، ”سوال پڇو،“

بادشاهه چيو: ”مون سوال پڇي ڇڏيو،“

وزير چيو: ”مون جواب ڏيئي ڇڏيو،“

بادشاهه چيو ”مون ڪجهه نه پڇيو،“

وزير چيو ”مون ڪو به جواب نه ڏنو،“

(نوٽ: هن ننڍڙي ڳالهه کي درگذر نه ڪريو، ان ۾ عقل آهي، سمجهه آهي، فهم آهي ۽ سوچ آهي، انهن لاءِ جن وٽ ذهن آهي ۽ جن جو لکڻ پڙهڻ سنڌي ٻوليءَ تائين محدود ڪونهي، اها آکاڻي مون ترجمو ڪئي آهي، هڪڙي ننڍڙي ڪتاب تان).

• ”جي تو پڇيو ته ميوزڪ ڇا آهي ته تون ڪڏهن به نه ڄاڻي سگهندين ته ميوزڪ ڇا آهي“ (لئي آرم اسٽرانگ).

• ٻار ته ٻار هو، سو درٻارين جي وچ ۾ چئي ڏنائين ته ”اڙي! بادشاهه کي ته ڪپڙا به پاتل ناهن! (اها آکاڻي پاڻ ننڍي هوندي پڙهي هئي، پر پاڻ کي اڃا تائين به سمجهه ۾ نه آيو آهي ته دنيا جا سڀئي حڪمران لاهي پاڻي بنا ڪپڙن جي پيا هلن! يا شايد پاڻ ان ٻار وانگي بي ڊپا نه آهيون، تمام گهڻي لفاظي ۾ وڏا ڪوڙ ڳالهائڻ گشا هئڻ، ڪوڙا واعدا ڪرڻ اگهاڙپ ناهي ته ٻيو ڇا آهي؟)

- هڪڙو ننڍڙو ڪتاب آهي، جنهن جو نالو آهي زين (ZEN) هي سڄو مضمون ان تي جڙيل آهي،
- ڏهر ورهه گهڻن جهنگن ۾ گولهيڻدا رهياسين ۽ اڄ ڏيند جي ڪناري تي تهڪ پيا ڏيون!
- هيءُ سهڻو پوپٽ مٽيءَ جي ننڍڙي ڌڙي تي آرام سان ويهي ٿو، پر ماڻهو پنهنجي ئي ڪيل گند تي ماڻ سان نٿو ويهي.
- ”مون کي حيرت ٿيندي آهي، انهن ماڻهن تي جيڪي ڄاڻ چاهيندا آهن ته ڪائنات ڪيئن آهي ۽ ڇا آهي؟ جڏهن هنن کي پاڻ پنهنجن (شهرن جي) گهٽين جي به چڱي طرح ڄاڻ ناهي ۽ انهن ۾ ئي منجهيو پون،“ (وودي اٽلن).
- ”جي تون پنهنجو پاڻ کان آزاد آهين ته ٻيو تو کي ڇا ڪبي؟“ (آئنسٽين)
- ”پنهنجو وات بند رکي هڪڙو لفظ ته اڇاريو!“
- ”ڪنهن به ماڻهو جو وات ايترو وڏو ناهي جو هو سڀ ڪجهه چئي ڇڏي.“
- ”اوهان پاڻيءَ تي تري سگهو ٿا؟ نه ته پوءِ ڪڪ اوهان کان بهتر آهي، اوهان هوا ۾ اڏامي سگهو ٿا؟ نه؟ ته پوءِ پکي اوهان کان بهتر آهي.“
- ”ڪمپيوٽر اجايا آهن، اهي اوهان کي فقط جواب ڏيندا آهن“ (پئيلوپڪاسو)
- ”جڏهن عام ماڻهو کي ڄاڻ ملي ٿي ته هو سمجهو ٿيو وڃي ۽ جڏهن سمجهو ماڻهو کي ڄاڻ ملي ٿي ته هو عام ماڻهو ٿيو پئي.“
- ”عام ماڻهو کي عقل ملي ٿو ته هو عقلمند ٿيو وڃي ۽ عقلمند کي سمجهه اچي ٿي ته هو عام ماڻهو ٿيو پئي.“
- (نوٽ: هن ترجمي ۾ مان ڪافي گند ڪري آيو آهيان معافي)
- ”ماڻهو بحث ڪندا آهن، قدرت ڪم ڪندي آهي،“ (وولٽيئر)
- ”هي وڻي ٿي ڇو ته وڻندڙ آهي؟“ (؟)
- ”جي اوهان گهڻي کي گهڻائي هڪ ڪندا ته هڪ کي گهڻائي ڇا ڪندا؟“ (؟)

- ”خوابن جي معنيٰ بابت پاڻ حيران ٿيندا آهيون، ڇاڪاڻ ته جيڪي ڏسندا آهيون ان بابت پاڻ حيران نه ٿيندا آهيون.“
- ”پنهنجي ذهن جي گهوڙي کي لغام ڏي،“ (ڊائيو جينز)
- ”مون وٽ ڪجهه ناهي چوڻ لاءِ اها منهنجي شاعري آهي“ (جان ڪيچ)
- ”استاد ته در کوليندا، داخل ته اوهان پاڻ ٿيندا.“ (؟)
- ”پوڙهن جي قدمن جي نشانن تي نه هلو، اهو حاصل ڪريو جيڪي هنن حاصل ڪيو.“ (بئشو)
- ”جيڪڏهن ڪو غريب تنهنجي در تي اچي ته تون هن کي ڇا ڏيندي؟“ ”ڪجهه نه، هڪ ٻئي سان هن کي ڪجهه نه ڪپي.“ (زين موندو)
- ”ڳالهائڻ ۽ خاموشي ٻئي هڪ ٻئي سان زيادتيون آهن،“ (؟)
- ”هوا جو رنگ ڪهڙو آهي؟“ (؟)
- ”اک کان وڌيڪ ضروري هٿ آهي.“ (؟)
- ”جا وٺي تنهنجو مقابلو ان سان ڪريو ڇا نه وٺي اها آهي ذهني بيماري.“ (؟)
- هندستان تي هندستان نالو پوءِ پيو جڏهن ايليگزينڊر آيو، تنهن کان اڳ هندستان جو نالو ڇا هو؟ ۽ هندستان ۾ پهرين هندو آيا هئا يا مسلمان؟ هندن کي مسلمان ڪنهن ڪيو؟ يا هندو مسلمانن جي اچڻ کان اڳيئي مسلمان هئا؟ مهاڀارت هو؟ جيڪڏهن افغانستان مهاڀارت جو حصو نه هو ته ان کان اڳ افغانستان جو نالو ڇا هو؟ جيڪي ڪالهم مسلمان ٿيا آهن سي هاڻ پاڻ تي ماڻهو ڪلائڻ لڳا آهن.

ليڪ

• جيڪڏهن اوهان وٽ دل آهي ته اوهان ليڪ آهيو، قلم کڻو ۽ لکڻ شروع ڪريو، هيڏانهن هوڏانهن نه نهاريو ڪنهن ڪهاڻي جي پلاٽ لاءِ جيڪڏهن اوهان وٽ دل آهي ته ڪهاڻيون ۽ افسانہ اوهان جي دل ۾ ستيل آهن. جيڪڏهن اوهان وٽ دل آهي ته اوهان پروفيشنل ليڪ نٿا ٿي سگهو. جيڪڏهن اوهان وٽ دل به آهي ۽ اوهان لکو به ٿا ته اوهان بس فقط ليڪ آهيو، سادا سودا ليڪ، اهڙا ليڪ جن کي ليڪ سمجهڻ ئي غلطي آهي، پروفيشنل ليڪ آهي آهن، جيڪي ليڪ لکندا آهن. مصمون لکندا آهن، تجزيا لکندا آهن، بحث مباحثا لکندا آهن. ايڊيٽوريل ۽ ڊيپاچا لکندا آهن، سڀ ڪجهه لکندا آهن، جيڪي مون گهريو سو مون کي لکي ڏيندا آهن، جيڪي اوهان چين سو اوهان کي لکي ڏيندا آهن، جيڪي هنن جي صاحب کي ڪپي سو به لکي ڏيندا آهن، جيڪي دنيا کي ڪپي سو به لکي ويندا آهن. مطلب ته هي هو اهو سڀ ڪجهه لکي ويندا آهن، جيڪو تون ۽ مان فقط ان ڪري نٿا لکي سگهون جو مون وٽ به ۽ تو وٽ به دل آهي، ڇو ته پاڻ وٽ دل آهي، تنهن ڪري پاڻ پروفيشنل ليڪ نٿا ٿي سگهون، ڇو ته پاڻ وٽ دل آهي، تنهن ڪري پاڻ فقط ٿرڊ ڪلاس ليڪ ٿي سگهون ٿا، پروفيشنل هرگز نه.

• پر پاڻ کي ڄاڻ ڪيئن پئي ته پاڻ وٽ دل آهي به يا نه! ڪي آهن، جيڪي پنهنجن آنڊن ۽ گجين کي پنهنجي دل سمجهي تمام گهڻو ڪجهه تڏهن لکي ويندا آهن. جڏهن کين ڪاٺڻ لاءِ گهڻو ڪجهه ملندو آهي. جن وٽ دل آهي، سي فقط بک تي ئي سنو لکي سگهندا آهن. دنيا جي عظيم ليڪن مان هڪ سعادت حسن منٽو

به هو، جيڪو بڪايل رهندو هو، هن کي شراب جي بڪ هئي، آسڪروائيلڊ کي جنسياتي بڪ هئي سو هن جيڪي ڪجهه لکيو، تنهن ۾ غضب جي سهڻاڻپ هئي، دل وارن ليکڪن جي نالن جي قطار ڊگهي ته آهي، پر پروفیشنل ليکڪن جي نالن جي قطار اڳيان تڇ آهي.

• منهنجو خيال آهي ته مون وٽ دل آهي، يا الائجي مان پنهنجن ڦڙن کي دل سمجهي ڪڏهن الف سان ته ڪڏهن ب سان لڳائيندو رهيو آهيان! مون ضرور گند ڪيو هوندو جو گند ڪرڻ منهنجي فطرت جو اٿوت انگ آهي، مان جڏهن فرسٽ (مان) ۽ سيڪنڊ (تون) پرسن ۾ لکندو آهيان ته سٺو لکندو آهيان جو منهنجي دل کي مڪمل آزادي مليل هوندي آهي. ٿرڊ پرسن ۾ لکڻ عذاب آهي، ٿرڊ پرسن جو مطلب آهي هو ۽ هو.

• هڪڙي عجيب ڳالهه آهي جا ڪجهه حيران ڪندڙ آهي، جيڪي به دل وارا ليکڪ آهن، تن بڪايل هوندي به پنهنجن عقيدن بابت ڪجهه نه ڪجهه اهڙو ضرور لکيو آهي، جنهن ۾ سهڻاڻپ جو پندار موجود آهي، اهو ڪمال آهي، ڇو ته دل وارا ته بڪايل هوندا آهن ۽ هنن ۾ بڪ يا شراب جي يا جنسياتي هوندي آهي، پوءِ آسڪر وائيلڊ عيسائيت بابت اهڙو سهڻو ڪيئن لکيو، مارڪ ٽئين جي فقط هڪڙي آکاڻي دمستريس اسٽرينجر (The Mysterious Stranger) پڙهي ڏسو، جنهن بابت مان نٿو ڄاڻان ته هن کي ڇا جي بڪ هئي، پر هن کي ضرور ڪا بڪ هئي نه ته هو اها آکاڻي نه لکي سگهي ها.

• لڪائي لڪائي به آخر مان اڃا ڪيترو لڪائيندس! باقي منهنجي زندگي جو بچيو، ڪيترو حصو آهي جو مان اڃان به پاڻ کي اوهان اڳيان معزز، بزرگ، اشراف، آسمان مان لٿل، فرشتو ثابت ڪندو اڃان. پوڙها ماڻهو سچ تمام گهٽ ڳالهائيندا آهن ۽ پاڻ بابت فقط ڪوڙ، دوکي ۽ فريب سان دنيا کي پينلائيندا آهن، اوهان مون کي غور سان ٻڌي وٺو، مان جي دنيا ڇڏي هليو ويس ته ڪو ٻيو نه ايندو، نه رهندو جيڪو اوهان کي انساني فطرت چيري ڦاڙي ان جا آندبا ڪڍي اوهان کي ڏيکاري. سٺ ستر ورهين جي

عمر ۾ اوچتو ماڻهو کي احساس ٿيندو آهي ته گهڻو ڪجهه هو هن زندگيءَ ۾ جيڪو هن کان رهجي ويو، مرد کي اهي عورتون ياد اينديون آهن جن کي هن پنهنجي شرافت سان ”فتح“ ڪري پاڻ کي فرشتو ثابت ڪيو. عورتن کي ساڳي طرح آهي، مرد ياد ايندا آهن جيڪي هنن کان پري رهيا. مرد ۽ عورت جو اهو صاف سترو، ماضي ته ويو لڙهي پر هاڻ ڇا رهيو؟ هاڻ حوس وارو زمانو به نه رهيو جو ڪو گند ڪري، سو هاڻ ڇا! هاڻ دل رهي آهي، پوڙهن وٽ. جنهن دل کي ڪڏهن ڪا وڻيو وڃي ته ڪڏهن ڪا ٻي وڻيو وڃي، پر پرائيڪٽنگ ائين ڪندا، جيئن هنن کي احساس ٿي ناهي ته ڪا کين وڻي به ٿي!

• شايد ئي ڪا عورت هجي جا مون کي وڻي هجي ۽ جنهن کي مون اهو نه چيو هجي ته ”تون مون کي وڻين ٿي“ ۽ شايد ئي ڪا عورت هجي جنهن سان مون بدتميزي يا هٿ چراند ڪئي هجي سبب اهو نه هو ته منهنجو اندر صاف هو، سبب اهو هو جو مان ڊڄڻو هوس، مون کي معاشري ۽ ماحول کان ڊپ لڳندو هو. اوهان منهنجي انهن ڳالهين کي منهنجيون ڳالهيون نه سمجهو، اهي ڳالهيون انهن جون به آهن، جيڪي منهنجي عمر جا يا مون کان ڪجهه ننڍا يا وڏا آهن.

• جيڪڏهن اوهان وٽ دل آهي ته اوهان اڳيئي ليڪڪ آهيو، ذهني تڪائي هوشيار ۽ سمجهه اوهان جي لکڻين ۾ ظاهر هوندي. هڪڙي عورت مون کي چوندي هئي ته ”اوهان هوشيار آهيو، انتيليڊنٽ آهيو. گهڻو پڙهيل آهيو، سمجهو آهيو“ مطلب ته منهنجي تمام گهڻي ساراه ڪندي ئي ۽ مون کي وڻندي به هئي ۽ مان سندس تمام گهڻي عزت ڪندو هوس. هڪڙي ڏينهن جڏهن هن منهنجي ساراه پئي ڪئي ته مون ڪائونس پڇيو ته ”اوهان جو منهنجي ذهن جي ايتري گهڻي ساراه ڪندا آهيو ته بدلي ۾ مان اوهان لاءِ ۽ اوهان جي ساراه لاءِ ڪهڙا لفظ استعمال ڪريان ۽ ڇا چوان ته اوهان ڇا آهيو؟“ اهو مون پاڻ پنهنجن پيرن تي ڪهاڙو هنيو. هو مون کي هاڻ اڳي کان به وڌيڪ وڻي ٿي، پر رستا ڌار ٿي ويا آهن.

• هر هڪ پوڙهي جي ماضي ۽ حال ۾ اهڙيون سوين آکاڻيون آهن، جيڪي اصل ۾ حقيقتون آهن. پروفيشنل ليکڪ نالا بدلائيندا آهن، سڀيتنگ بدلائيندا آهن، شهر ۽ ملڪ ئي بدلائي ڇڏيندا آهن. مان پروفيشنل نه آهيان، ڇو ته مان اڪيون به وڃايان پيو ۽ شايد اهو ڪم جلد ئي وڃي، تنهن ڪري مون وٽ وقت ٿورو آهي، اوهان شايد حيران ٿيو ته هن حالت ۾ منهنجي اندر جي نظر ۾ ڪا آهي، جنهن جي انتظار ۾ شايد ڪجهه وقت وڌيڪ جيان. مان ٻڌايان ته هن وقت مون کي ڇا ڪپي؟ فقط هڪ ٻه ڍڪ وسڪي جا.

• پهروين پيرو آهي، جو منهنجو واسطو ڪنهن اهڙيءَ سان پيو آهي، جا پاڻ به منجهي پئي آهي ۽ مون کي به منجهائي ڇڏيو اٿس، اڄ خيال آيو آهي ته عمر خيام شاعر وغيره نه هو، هو مڪمل عقيدو هو، مڪمل مت هو، فقط مٽي ئي آهي، جنهن جي روپ ۾ اسان هڪ ٻئي سان ملنداسين. جڏهن اسان ٺهيل مٽي جا آهيون ته اسان هڪ ٻئي کان الڳ/ ڌار ڇو رهون؟ جيڪڏهن مان مٽيءَ جو ٺهيل آهيان ته مون کي مٽيءَ سان ئي پيار هجڻ گهرجي، هوءَ به مٽيءَ جي ٺهيل آهي ۽ مان به مٽيءَ جو ٺهيل آهيان ته پوءِ اسان ۾ وڌي ڇو هجي؟

پنهنجو اچڻ!

• جيڪي ڪجهه سنڌ صوبي ۾ رهندڙ سنڌي ماڻهن پنهنجين ذاتين جي باري ۾ لکيو آهي، سو اوهان غور سان پڙهو، هڪ ڀيرو نه، بلڪ هزار ڀيرا ۽ اوهان محسوس ڪندا ته اوهان جي ذهن ۾ نئين سنڌ صوبي جي هڪ عاليشان ”مختصر تواريخ“ ٺهي ويندي، اهڙي عاليشان جيڪا قابل اعتبار ۽ قابل اعتماد هوندي. اڳي مان اندو هوس تنهن ڪري سنڌي اخبارون نه پڙهندو هوس ۽ اڳي مان ٻوڙو هوس تنهن ڪري سنڌي ماڻهن جو ڳالهائڻ نه ٻڌندو هوس. ٽي چار مهينا ٿيا آهن، جو مون کي اخبارن مان ڄاڻ پئي آهي ته هر هڪ سنڌي پنهنجو پاڻ ۾ هڪ ”مختصر تواريخ“ آهي جو هنن مان هر هڪ ڄاڻي ٿو ته سندس وڏا ۽ انهن جا به وڏا ۽ انهن وڏن جا به وڏا سنڌ ۾ ڪٿان آيا هئا، سنڌين جي انهيءَ جوڙيل سندن ذاتين جي ”مختصر تواريخ“ جي اوهان چاهيو ته فقط هڪ سٽ ۾ لکي سگهو ٿا ۽ اها جاذوئي سٽ آهي ته ”سنڌ صوبي ۾ رهندڙ موجود سڀئي سنڌي يا غير سنڌي ذاتيون سنڌي صوبي ۾ عربستان مان آيون آهن، سنڌ صوبي ۾ رهندڙ ڪا هڪڙي به سنڌي يا غير سنڌي ذات دنيا جي ڪنهن به ٻئي ملڪ مان نه آئي آهي، هر هڪ ذات سعودي عرب ۽ عربستان ۾ لائين ۾ بيٺل هئي، سنڌ صوبي ۾ داخل ٿيڻ لاءِ ته جيئن اڳئين لائين سنڌ ۾ داخل ٿئي ته پوءِ هو به داخل ٿئي.“ اها مون ڪئي آهي ”تمهيد“ جنهن کي اوهان ”ديپاڇو“ يا ”ٻه اکر“ به چئي سگهو ٿا، هاڻ ٿو ٻڌايان ته مان سنڌ ۾ رهندڙ سنڌي ماڻهن جي پڙهڻجي زباني سندن ذاتين جي ”مختصر تواريخ“ جا پڙهي، هو پاڻ به خوش ٿيندا ۽ اوهان به گدگد ٿيندا.

• اوهان هندن جو ڌرمي ڪتاب ارت شاستر پڙهيو آهي؟
 ضرور پڙهيو هوندو. جو اوهان پڙهاڪو مشهور آهيو. مون ان جون
 ٻه چار پٿراز پڙهيون هيون پهرين ڪجهه نه هو، چوڌاري دونھائيل
 هو، ڪو به رنگ نه هو، ڪجهه اهڙي نموني جي شروعات هئي،
 انهن پيراز جي جيڪي مون پڙهيون. اهو ڪتاب منهنجو دوست
 مير مظفر ٽالپر ڪئنڊا کڻي ويو، پر اها هڪ سٺ مون لاءِ اوهان
 لاءِ ۽ سنڌ جي مختصر تواريخ لاءِ ڪافي آهي، سنڌ ۾ ڪجهه نه هو،
 بلڪل خالي هئي، نه ڪو پڪي هو، نه ڪو جانور هو، نه ڪو ماڻهو،
 نه ڪو جيت هو، مطلب ته ڪجهه نه هو، ڇو؟ ڇو ته دنيا سڄي ۾
 جيڪي به ماڻهو جيت پڪي هئا، سي سڀئي عربستان ۾ گڏ ٿيل
 هئا ۽ لائينون لڳائي رهيا هئا سنڌ ۾ داخل ٿيڻ لاءِ سو سنڌ بلڪل
 خالي هئي. ڳالهه ته ڊگهي ٿي ويندي، پر لکڻ به ضروري آهي جو
 آخر مان به ته ليکڪ آهيان. دنيا ۾ جيڪي به سنڌي هئا سي سڀئي
 عربستان ۾ گڏ ٿي بس فقط سنڌ ۾ داخل ٿيڻ لاءِ آتا هئا. ڪمال
 هي به آهي ته عربستان ۾ عرب به نه هئا، جيڪي انهن گڏ ٿيل
 سنڌين کي سمجهائين ته عربي ۾ گ ٺاهي تنهن ڪري ذات منگي
 نيڪ طرح لکو، عربي ۾ ڙ به ناهي، سو اٻڙو به خيال سان لکو ۽
 عربي ۾ چ به ناهي، سو چچ نامي جي ڳالهه متان ڪريو. پر اهي
 ڳالهيون اجايون آهن، ڇو ته سنڌين مطابق دنيا ۾ سڀ کان پهرين
 ٻولي سنڌي ٺهي هئي، جا عربستان ۾ گڏ ٿيل سنڌي پاڻ ۾
 ڳالهائيندا هئا ۽ ان وقت تائين عربي، بلوچي، بروهي، پشتو،
 گجراتي، مارواڙي وغيره ايجاد نه ٿيون هيون، ڇو ته اڃان سنڌ جا
 محقق سنڌ ۾ نه پهتا هئا.

• هي ته هئا دنيا، جهان ۽ ڪائنات جي ماضي، حال ۽ مستقبل
 جا سنڌي جيڪي عربستان ۾ گڏ ٿيل ان گهڙيءَ جو انتظار ڪري
 رهيا هئا ته عربستان جا دروازا کُلن ته سڄي دنيا ۾ پکڙجي وڃن ۽
 علم، ادب، ٻولي، سائنس، آسمان، چنڊ، تارن ۽ ڪائنات تي
 تحقيقات ڪري وڌا سائنسي ڪتاب لکن. ان زماني ۾ ڏکڻ ايشيا
 بلڪل اهڙو پوڻو هو، جنهن ۾ نه ڪو ماڻهو هو، نه ڪو ڇيڻو هو،

نہ ڪو پڪر هو، نہ ڪا رڍ هئي، مطلب ته بلڪل خالي هو. اوچتو جو عربستان جا دڳ کولي قدرت سنڌين کي چيو ته ”سڄي هندستان بلڪه دنيا ۾ پڪڙجي وڃو ۽ سائنس کي ترقي وٺايو، سو هڙئي سنڌي هندستان ۾ پڪڙجي ويا. اهو معجزو هو جو جن کي عربي ٻولي جي هڪ ست جي معنيٰ به نہ ايندي هئي سي عربي ڪتابن جا سنڌي ۾ ترجما ائين پڙهي ويا جيئن انهن ترجمن ۾ ڪا خامي يا نقص جو سوال ئي نہ هو، بس بس ثابت ٿي ويو ته سڄي هندستان بلڪه ڪائنات ۾ سڀ کان پهرين سنڌي ماڻهو ڄاڻجي ويا، اهي سڀئي ماڻهو عرب نسل سڏائڻ لڳا آهن ۽ پوءِ به چوندا آهن ته ”اسان سنڌي آهيون.“ چئو ته عرب آهيون ۽ هتان نڪرو ٻاهر يا چئو ته سنڌي آهيون. مان سمجهي نٿو سگهان ته اوهان کي سڄ ڳالهائڻ ۽ سڄ مڃڻ ڇو نہ ٿو اچي؟ منهنجو پيءُ بروهي هو منهنجي ماءُ سومري هئي. منهنجو نانو عبدالله خان سومرو خيرپور ناٿن شاهه کان اچي حيدرآباد ۾ الهندي ڪڇي ۾ سيٽل ٿيو هو. جنهن کي اڄ گاڏي کاتو چوندا آهن. ڪنهن زماني ۾ حيدرآباد ۾ سنڌ هوٽل کان وڏي هوٽل سنڌ زميندار هئي جيڪا منهنجي وڏي مامي محمد حُسن جي هئي، منهنجو پيو مامو الله ڏنو سومرو هوٽل فاران جو مالڪ هو، هاڻ سندس پٽ اختر آهي، جيڪو منهنجو ماروٽ آهي. سنڌي سفرناما لکندڙ الطاف شيخ منهنجي ماروٽ جو پٽ آهي، سو مان آهيان بروهي ۽ امان هئي سومري، جيڪڏهن اوهان جي ماءُ پيءُ مان ڪو هڪڙو سومرو ۽ ٻيو بروهي آهي ته بيشڪ مون سان بحث ڪريو، نہ ته پنهنجو وات رکي بند.

• پوءِ هندستان ۾ اهي هندو ڪٿان آيا، جن تي هر هفتي هر ڏهاڙي افغانستان مان ڪڏهن ڪو خلجي، ڪڏهن ڪو غزني، ته ڪڏهن ڪو غزنوي حملو ڪري ايندو هو؟ انهن سنڌين ان زماني ۾ عربستان ۾ ڇا پئي ڪيو؟ ڪهڙن بروهين آسمان ۾ اسپتنگ ڇڏيا آهن جو بروهي اڄ به فخر ڪن؟ ڪهڙن چنڊ تي ماڻهو لاتا آهن، ڪهڙن نيوتن جي لاز آف موشنس ۾ هڪڙو به واڌارو ڪيو آهي جو آبي کان ٻاهر نڪرندا وڃن؟ چار اکر سنڌيءَ جا لکي ۽

پڙهي پاڻ کي آسماني مخلوق سمجهڻ اوهان کي انهن چمچن
 سيڪاريو آهي جيڪي اسٽيج تي چڙهي ائين ڳالهائيندا آهن جيئن
 ڄاڻ هوجو پيٽر ۽ مارس تي پهتا؟ پهرين ٻه چار بوليون ڄاڻو، پوءِ
 ڏسو ته جيڪي ترجما پڙهندا آهيون، سي سڌا آهن يا آڏا ايتا آهن.
 جنهن پني تي مان پيو لڳان ۽ جيڪي پنا اوهان خراب ڪندا آهيون،
 سي ڇا اوهان ٺاهيا هئا؟ اوهان کي اچي ڇا ٿو ۽ اوهان ڪيو ڇا
 آهي جو پدرم بادشاهه بود چئي پراوا پنا به خراب پيا ڪريو؟ مون
 کي پاڻ کان گهٽ يا پنهنجي برابر نه سمجهجو، منهنجا افعال بيچڙا
 آهن، پر مون جيڪي ڪم ڪري ڇڏيا آهن، سي اوهان کي مات
 ڪرائڻ لاءِ ڪافي آهن.

• هندستان جو رهاڪو هندو نه سڏبو ته ڇا افغان سڏبو؟ عربستان
 جو رهاڪو عرب نه سڏبو ته ڇا بنگالي سڏبو؟ توهان کي ڇو دشمني
 آهي نالن سان، نائن سان، عادتن سان، ذهنيتن سان، متن سان، قومن
 سان، مذهبن سان، پيار محبت سان؟ مان مسلمان آهيان، پر مان ڪنهن
 به غير مسلمان کي زبردستي مسلمان نه ڪندس؟

فائدو؟

• اوهان ڪڏهن ڪنهن انگريز جي وائان اهو ٻڌو آهي ته انگريزي جي ترقي لاءِ ضروري آهي ته صحيح ۽ درست انگريزي ڳالهائجي ۽ لکجي؟ اوهان ڪڏهن ڪنهن اهڙي انگريز جو ڪو اهڙو ليک پڙهيو يا ڏٺو آهي ته صحيح ۽ درست انگريزي ڳالهائڻ سان انگريزي ٻولي ترقي ڪندي؟ نه هر گز نه ته پوءِ انگريزي ڇو دنيا ۾ وڌندي پئي وڃي؟ اردو وارن به گهڻي زماني کان اهو چوڻ چڙي ڏنو آهي ته صاف ۽ سٺي اردو ڳالهائڻ سان اردو ترقي ڪندي ۽ اوهان ڏسو به پيا ته اردو ڳالهائيندڙ به وڌندا ٿا وڃن. اوهان کي ڪڏهن ڪنهن can not کي can't لکڻ کان يا چوڻ کان منع ڪيو آهي؟ اوهان کي ڪنهن انگريز جهليو آهي ته you کي موبائيل يا انٽرنيٽ تي u نه لکو؟ هيئن ڪرڻ سان ٻولي ترقي ڪندي ۽ هونئن ڪرڻ سان ٻولي گهٽجي ويندي وارو نڪو فقط انهن سنڌين کنيو آهي، جن وٽ يا ته لکڻ لاءِ ڪا ڳالهه ئي ناهي، يا لکڻ لاءِ فقط اهڙيون ڳالهيون آهن، جن جي دنيا ۾ ڪا اهميت ناهي.

• اوهان وٽ وڻ لاءِ وڏا وڏا نالا آهن، ڊاڪٽر فلاڻو، ڊاڪٽر ٽيرٿو، ڊاڪٽر ميٽيرٿو. اوهان وٽ ٻڌائڻ لاءِ وڏا وڏا ادارا آهن. فلاڻي يونيورسٽي، ٽيرٿي يونيورسٽي، ميٽيرٿي يونيورسٽي، فلاڻو بورڊ، ٽيرٿو بورڊ، ميٽيرٿو بورڊ، پر هنن کان پڇو ته هنن ڪو اهڙو ڪم به ڪڏهن ڪيو آهي جنهن دنيا جي ٻين ماڻهن کي سنڌي سکڻ تي مجبور ڪيو هجي؟ اهي ماڻهو ۽ اهي ادارا اوهان کي پنهنجي ڄاڻي ڄم کان اهي ساڳيون ڳالهيون، ساڳيا مضمون ساڳيون نمريون، ساڳي ڪوٽ ڏيندا آيا آهن، جيڪي فقط سنڌي پڙهندڙ ئي ڄاڻي ڄم کان پڙهندا آيا آهن.

• مان اوهان کان هڪڙو بلڪل سڌوسوال ٿو پڇان، جنهن جو جواب اوهان ڏيئي ته ڏيکاريو، سوال آهي ته اهي اوهان ۽ مان، جن کي فقط سنڌي ٻولي ئي لکڻ پڙهڻ اچي ٿي، تن کي اچي ڇا ٿو؟ هنن جي ڄاڻ جو دائرو فقط انهن بلڪل اجاين ۽ غلط سلط ڳالهين تائين محدود آهي جيڪي سندن مٿي ڄاڻايل ڊاڪٽرن ۽ ادارن هنن کي سرڪاري ۽ غير سرڪاري خرچ تي چيائي سندن مغز ۾ پريا آهن ۽ جن اديبن کي هي پڌائيندا آهن، تن هنن کي ڏٺو ڇا آهي، سواءِ عشقيه ڪهاڻين، افسانن ۽ ”سوچيان پيو“ شاعري، ڪجهه خوام خواهه قسم جي ڊگهين آکاڻين جي، جن کي هي فخر سان ”سنڌي ناول“ چوندا آهن. ترجمن جي نالي ۾ جيترو ڪوڙ اوهان جي انهن ادارن اوهان کي ذهن نشين ڪرايو آهي تنهنجو ڪاٿو ئي ناهي. سنڌي ادبي بورڊ وارن برتن جو سنڌ بابت انگريزيءَ ۾ لکيل هڪڙو ڪتاب منهنجي پيڻيوي محمد حنيف صديقيءَ کي سنڌيءَ ۾ ترجمو ڪرڻ لاءِ ڏنو هو، تمام گهڻن ورهين جي ڳالهه آهي، تنهن ڪري ان ڪتاب جو نالو وغيره مون کي ياد ناهي. حنيف هڪڙي ڏينهن مون کي برتن جي ان ڪتاب جا ٽي چار صفحا ڏيکاري چيو ته هي پڙهه انهن صفحن ۾ برتن لکيو هو ته سنڌي ماڻهو جيڪي ٻيا ڪن تن جو نقل ڪندا آهن. انگريزن کي ڏسي انهن ۾ سرخرو ٿيڻ لاءِ شلوار قميص تي ٽاءِ ٻڌندا آهن. مان حيران ٿي ويس. مون حنيف کان پڇيو ته هو هنن اکرن جو ترجمو ڪيئن ڪندو؟ حنيف چيو ته کيس چيو ويو آهي ته اهي اکر ۽ لفظ ڪاٺي وڃ. مون حنيف کي چيو ته هو اهو ڪتاب ترجمو ڪرڻ تان هٿ ڪڍي وڃي پر حنيف چيو ته جيڪڏهن مان انڪار ڪندس ته گهڻا ئي ويٺا آهن اهو ڪم ڪرڻ لاءِ سو مان ڇو پنج هزار رپيا وڃايان. هنن کي ڪپي ڪوڙ، سو مان هنن کي ڏيان پيو فقط آهي لفظ غائب ڪري. اها ڳالهه تڏهن جي آهي، جڏهن مون اڃا لکڻ وغيره شروع نه ڪيو هو، نه ته مان ان زماني ۾ ئي بورڊ کي خوار ڪري ڇڏيان ها. مون شايد ڏهن ورهين کانپوءِ سنڌيءَ ۾ لکڻ شروع ڪيو پر منهنجي توجهه فقط مشڪريون لکڻ ڏانهن هئي.

دېگ مان فقط چار ڇهه چانور چکبا آهن، سو اوهان سمجهي وڃو ته انگريزي ڪتابن جي ترجمن جي نالي ۾ اوهان جي ذهنن ۾ ڪيترو ڪوڙ ۽ ڪيترا گشا پريا ويندا آهن. پر هڪڙي ڳالهه تمام سهڻي آهي، اها هيءُ ته جن کي فقط سنڌي لکڻ پڙهڻ ايندي آهي، سي انگريزي ڪتابن جا ترجما به نه پڙهندا آهن.

• جن سنڌين جي دنيا فقط سنڌي لکڻ پڙهڻ تائين محدود رهي آهي، سي صبح شام، ڏينهن رات، آڏي مانجهي، فقط اهو ئي راڳ ڳائيندا آهن ته سنڌي ٻولي دنيا جي بلڪل آڳاٽي ٻولي آهي، بي انتها شاهوڪار آهي، تمام گهڻي قيمتي آهي، هن عالیشان محقق پيدا ڪيا آهن ۽ هن کي قومي ٻولي جو درجو ڏنو وڃي. مان پڇان ٿو ته اردو کي جو قومي درجو ڏنل آهي، تنهن اردو کي ڪهڙو فائدو ڏنو آهي! سڄو پاڪستان انگريزيءَ تي پيو هلي ۽ انگريزيءَ ڏانهن پيو گهلجي. جيڪڏهن سنڌي قومي ٻولي ٿي به وئي ته سنڌي پڙهندڙ ۽ ڳالهائيندڙ فقط اهي ئي هوندا ۽ رهندا، جيڪي اڄ آهن. ڌارين جو مٿو خراب ٿيو آهي ڇا، جو انگريزيءَ جا 26 اکر ڇڏي اردو جا 36 اکر ڇڏي سنڌي جا 56 اکر ياد به ڪن ۽ پوءِ اهي ۽ اهڙا اچار به ڳالهائڻ سکن جيڪي فقط سنڌي ڳالهائي سگهن ٿا. ساڪريٽس، پلٽو، ارسٽائل پي ايڇ ڊي قسم جا ڊاڪٽر نه هئا، جو هنن وٽ ان زماني ۾ مولانا قاسمي جهڙو رحمدل گائيڊ نه هو، جيڪو ڊاڪٽوريٽ جا ڊپلوما ورهائيندو هلي. اها ڳالهه مان گريس جي پيو ڪريان، پر اڄ گريڪ ٻوليءَ جي اهميت ڇا آهي؟ اها ساڳي جا سنڌ جا ماڻهو پنهنجي ٻولي جي ٻڌائيندا آهن. عظيم آهي ۽ قديم آهي ۽ اڄوڪي تڪڙي ترقي ڪندڙ دنيا ۾ ڪنهن به ڪم جي ناهي، سواءِ افسانا ۽ ڪهاڻيون لکڻ جي.

• ۽ اوهان کي ڪهڙي برهمڻ، ڪتري، يا وئش ٻڌايو آهي ته جنهن ٻوليءَ کي اوهان اڄ سنڌ صوبي ۾ سنڌي ٿا چئو، سا سچ پچ اها ئي ٻولي آهي، جنهن کي ٽي چار هزار ورهيه اڳ ڏاکڻي، پنجاب، قلات، سڄي بلوچستان ۾ بلڪل سمنڊ تائين سنڌي چيو ويندو هو! جيڪڏهن اڄوڪي سنڌ صوبي ۾ اوهان ڪو هڪڙو به

اهڙو ماڻهو ڏيکاريو، جيڪو پاڻ کي سنڌي چواڻيندو هجي ۽ قسم کڻي چئي وڃي، ته هن جا پٽ ڏاڏا ۽ تڙ ڏاڏا به اها ئي سنڌي ڳالهائيندا هئا، جنهن کي اڄ اوهان سنڌي بولي ۽ اها به قديم سمجهي ويٺا آهيو. تمام گهٽ ماڻهو هوندا آهن، جن جي ذهني سائنسي حقيقتون قبول ڪندي آهي. عبدالقادر جوڻيجي منهنجيون ڳالهيون ٻڌي چيو هو ته سندس ڳوٺ ۾ سندس مائٽن ۾ اڃا به ڪي ماڻهو آهن، جيڪي مارواڙي ڳالهائيندا آهن. کوجن، بورين ۽ سيلتن جي بولي گجراتي آهي، جو هي گجرات، مان ٿيندا آيا هئا. پر جيڪڏهن ڪو کوجو ضد ڪري پنهنجي پيٽ گذران خاطر چئي ته نه فقط هو پاڻ سنڌي آهي، پر سنڌي بوليءَ کي چڻيو ئي هن پاڻ آهي ته اهڙي شخص کي پاڻ ڇا ٿا ڪري سگهون؟

• ڳالهه در اصل مون کي ڪا بهي لکڻي هئي، مون کي لکڻو هو ته سنڌ صوبي ۾ چئن قسمن جا ماڻهو آهن، برهمڻ، ڪتري، وٽس ۽ شودر پر مان الائجي ڪيڏانهن هليو ويس. ساري، پاڻيهي سڌو ٿي ويندس.

هء ميرا دل - II

• جيڪو ليڪڪ ڦڙبائي ٿو هڻي ته هن ڪڏهن به ڪو عشق نه ڪيو آهي ۽ سدائين پاڻ کي پنهنجي زال تائين محدود رکيو اٿس، تنهن مشڪري کي سدائين اها غلط فهمي رهي آهي ته سڄي دنيا جون عورتون هن سان عشق ڪنديون رهيون آهن، پر هو پاڻ انهن عورتن کي لغت نه ڏيندو رهيو آهي. هي مشڪرو جڏهن مرنڊو آهي تڏهن هن جي شڪل تي ”افسوس“ لکيل هوندو آهي. هي انهن مان هوندا آهن، جيڪي ”رهجي ويل“ هوندا آهن، مرڻ گهڙي هنن کي اهي سڀيئي ياد اينديون آهن. جيڪي هنن کان فقط ان ڪري ”رهجي“ ويون جو هي انهن عورتن کي پنهنجي ”شرافت“ سان مرغوب (convinced) ڪندا رهيا هئا. مان انهن بيوقوفن مان نه هوس ۽ نه مرڻ گهڙي تائين هوندس. اهو به ڪو ليڪڪ ٿي سگهي ٿو، جنهن ڪڏهن ڪو عشق ئي نه ڪيو هجي!

• مون کي ته جڏهن به ڪا وڻي ته مون ان کي ڪنهن نه ڪنهن نموني بلڪل صاف لفظن ۾ چئي ڇڏيو ته ”مون سان مشڪل هيءُ آهي ته تون مون کي وڻين ٿي،“ ڇو ته مان حرامي قسم جو ماڻهو نه هوس، تنهن ڪري مون لپاٽ ته ڪڏهن به نه کاڌي، پر مون سدائين هڪڙو پيو ڪم به ڪيو، جنهن کي به چير ته ”تون مون کي وڻين ٿي“، تنهن ڏانهن نه ڪڏهن مون وري ٺهاريو نه ڪڏهن هن جي ويجهو وڃڻ جي ڪوشش ڪيم، ورهين کانپوءِ جڏهن ملياسين ته دوستن وانگي ملياسين. اڄ مان غريب آهيان، سڀاڻي مان وڌيڪ غريب هوندس، پرين مان پينو هوندس، پر دل جي معاملي ۾ مان مرڻ گهڙي تائين شاهوڪار هوندس.

• مان دل جي ڳالهه ڇو پيو ڪريان؟ مون کي دراصل علي قاضي منجهايو آهي، جيڪي اڃا ماڻهوءَ ئي نه ٿيا آهن، تن کي

قاضي صاحب ستريل سنڌي ٺاهڻ جي ڪوشش پيو ڪري. جيترا ڏينهن مان سنڌ، سنڌيءَ ۽ سنڌين بابت لکندو رهيس، منهنجي سر (مغز) تي ڪا شيءِ سوار رهي، جنهن مون کي جيئڻ نه پئي ڏنو، پر مان هن کان ڊڄندو هوس ته متان هو سچ پچ خدا پرست هجي ۽ مون کي مٿي پرست سمجهي نظرن ۾ ڪيرائي ڇڏي. اڄ مون پنهنجي ئي هڪڙي ڪتاب ۾ غالب جو شعر، رومن فونيتڪس ۾ لکيل پڙهيو.

هان وه نهين خدا پرست، ڄاڻو وه بي وفا سهي،
جس ڪو هون دين و دل عزيز، اس کي گلي مين ڄاڻين ڪيون!

• هن شعر جو مطلب هو ته مان هن تان هٿ ڪڍي ڇڏيان، پر مون هن کي چيو ته ”تون مون کي وڻين ٿي“ ۽ هن موت ڏني ته ”مون کي به تون!“ اهو ڪمال هو، مون کان هند، سنڌ، پاڪستان وغيره سڀيئي ويا وسري، ٻه چار سئو ورهه اڳ مون ڪنهن کي چيو هو ته ”هي سڄو عرصو تون مون کي وڻندي رهي آهين“ ۽ هن خوشيءَ ۽ حيرت واري لهجي ۾ چيو هو ”سچ پچ!“ پوءِ اسان شايد هڪ ڀيرو رستي تي ملياسين پنج منٽ، دل وارو معاملو ٿيو ختم، هاڻ سنڌي پروفيسرن جي نقطه نظر کان بيڪار ڳالهيون.

• ڪاپر نيڪس چيو هو ته سچ بيٺو آهي ۽ ڌرتي ان چوڌاري پئي ڦري، هن جو گهر ساڙي ڇڏيائون ۽ هن جا ٻار ٻچا ساڙي هن کي باهه ڏيئي ڇڏيائون. هو سنڌ جي ڪنهن يونيورسٽيءَ جي سنڌي يا فزڪس ڊپارٽمينٽ جو هيڊ نه هو، ورهين کانپوءِ گڏيلو فقط ايترو چيو ته ”ڪا پر نيڪس سچ چيو هو ته ڌرتي سچ جي چوڌاري ڦري پئي پر گڏيلو ڇو ته وڏو ماڻهو به هو ۽ مون وانگي 80 ورهين جو به هو، تنهن ڪري هن کي چيائون ته ماڻهن سامهون معافي گهر، هن معافي گهري (وڏو ماڻهو ۽ پوڙهو ماڻهو پاڙي هوندا آهن) ۽ هن کي معاف ڪيو ويو، ڪمال جي ڳالهه هيءُ آهي ته اڄ تائين بي دماغ ليکڪ اهو ئي لکندا آيا آهن ته اهو گڏيلو هو، جنهن ثابت ڪيو هو ته سچ بيٺو آهي ۽ ڌرتي ڦري پئي. سنڌ ۾ اهو رواج عام آهي، ڊڪشنرين ۽ لغاتن ۾ جيڪي هزارين ۽ لکين اکر ۽ لفظ گڏ

ڪيل آهن سي اوهان ڇا ٿا ڀانيو، انهن مشڪرن پروفيسرن پاڻ سڄي سنڌ جا ڳوٺ ڇاڻي گڏ ڪيا آهن؟ سڄي محنت غريبن ۽ مسڪينن کان يا مفت ۾ ڪرائي يا تعليم کاتي جي مختلف شعبن ۾ ملازم ماسترن کان ڪرائي متن ۽ ڊلن ۾ لفظ گڏ ڪري ڊڪشنريون ۽ لغاتون ٺهنديون آهن، جن تي نالو وري هن وڏي صاحب جو هوندو آهي، جيڪو آل پاڪستان ليول جو گورنر هوندو آهي، مون کي به هڪڙي وائيس چانسلر هڪڙي ڊڪشنري لاءِ اکر گڏ ڪرڻ لاءِ چيو هو ۽ مان 18000 لفظ گڏ ڪري ويس ۽ جڏهن مان لڄائي سمجهي ويس ته مون نپ جواب ڏيئي اهي سلپون ڏيڻ لڳا هئا، وي تي تڪي هوا ۾ اڏائي ڇڏيون ۽ جيڪي ڪجهه بچيون، سي بيڪار دوستن جي چئي تي سنڌ سيڪريٽريٽ جي هڪڙي سيڪريٽري کي دان ڪري ڇڏيون، جيڪي هن شايد ڪنهن ڊڪشنريءَ ۾ ڇپايون هيون.

• مون ٻڌو آهي ته ڊپارٽمينٽ آف جيوالاجي جو نالو بدلائي ڊپارٽمينٽ آف پيوئر جيوالاجي رکيو ويو آهي. صاف ظاهر آهي ته اتان جي استادن جي ذهني ترقي ڪئي هوندي ۽ ڄاڻي ويا هوندا ته ٽيڪٽانڪ جيوالاجي ڇا آهي. ڪنهن زماني ۾ مان هنن وٽ ٽيڪٽانڪ جيوالاجي بابت ننڍڙي ليڪچر لاءِ ويو هوس، جو مون ڪجهه سمجهڻ ٿي چاهيو، ڊاڪٽر رئيس صاحب چيئرمين هو، هن فرسٽ ڪلاس ڇانهن پياري، ٻين استادن چولا ۽ پڪوڙا کارايا ۽ ٽيڪٽانڪ جيوالاجي مون سينٽرل لائبريري ۾ اچي پڙهي، جتي منهنجي پوسٽنگ هئي.

ايجاد

• مان ڄاڻان ٿو ته مان ڪيترو غلط ماڻهو آهيان، بلڪل ائين جيئن اوهان ڄاڻو ٿا ته اوهان ڪيترا غلط ماڻهو آهيو، پر ڪا هئي جنهن کي وهر ٿي پيو ته مان چڱو ماڻهو آهيان ۽ جي مان چاهيان ته اڃا به وڌيڪ چڱو ماڻهو ٿي سگهان ٿو. سمجهايو به مانس ته مان اڳي ئي ڪافي چڱو آهيان ۽ مون ۾ وڌيڪ چڱائي جي نه گنجائش آهي نه چاهت، پر هو نه مڙي چيائين ته ”ڳالهه اها ناهي ته تون ڪيترو چڱو آهين، اصل ڳالهه اها آهي ته تون ڪيترو چڱو ٿيڻ ٿو چاهين.“ مان کيس سمجهائي نه سگهيس ته مون ۾ ڇا ٿوري گهڻي چڱائي اڳي ئي هئي، تنهن مان اڳ ئي مان بيزار هوس. هن کي ڪيئن سمجهايان ها ته هن پاڻ کي منهنجي نظرن سان ڏسڻ بدران شايد آئيني جي نظرن سان ڏٺو هو، اهو ڄاڻڻ ۽ سمجهڻ بنا ته آئينو ڪوڙ به ڳالهائيندو آهي.

• هن نه ڪٿيو ته مون ۾ وڏون ڪهڙيون آهن، نقص ڪيترا آهن ۽ ڪيترو وقت ڇٽاءُ ڪندس، چيائين ته ”سپيئي شاهوڪار يا اقتدار وارا ماڻهو لياقتن وارا يا پڙهيل يا وڻندڙ يا شڪل صورت جا چڱا نه هوندا آهن، تون جيڪڏهن چاهين ته پاڻ کي لکن ۾ ٿوري سگهين ٿو.“ مون ڏانهن نهاريو، هن مون کي ڪن ۾ به نه ٿوريو هو، ”تون چڱو ٿيڻ جي ڪوشش ڪر“ هن ورجايو.

• ”تو وٽ آهي ڇا سواءِ انهيءَ به فوت زمين جي جنهن تي تون بيٺو آهين ۽ انهن خوابن جي ته تون ڪو وڏو ماڻهو ٿيندين!“ اها طنز هئي، جيڪا مون کي وڻي ڇو ته هن ڪئي هئي ۽ مون تي ڪئي هئي.

• ”جيڪڏهن تو وٽ ڪو مقصد ئي ناهي ۽ جيڪڏهن آهي به ته ان لاءِ تو ۾ اتساهه ناهي، ڪو به جذبو ناهي ته جيڪي ڪجهه

تون حاصل ڪندين اهو تون ڪهڙي کاتي ۾ وجهندي؟“ مون وٽ جواب هو ته ”تنهنجي کاتي ۾“ پر اهو جواب مون ڏنو ڪو نه هو. تنهنجي ايجاد هئي. سائنسدان جي سڄي ڪمائي بڪ سميت سندس ايجاد ۾ ٿي ويندي آهي.

• ”هيڏانهن هوڏانهن ڏس ڪيئن عام، سادا ۽ ڪند ڏهن ماڻهو ڪمن ڪارن ۾ رڌل آهن، دنيا کي اهڙن ماڻهن جي ضرورت آهي ۽ تون پاڻ کي ڏس جو عقلمند ۽ اڪابر ٿيڻ جي شوق ۾ اهڙو محو آهين جو نه ڪنهن ڪم جو رهيو آهين نه ڪنهن ڪاج جو! تنهنجي هٿ ۾ قلم هوندو آهي يا ڪتاب تو ڪنهن وڏي ماڻهوءَ وٽ سندس هٿ ۾ ڪو ڪتاب يا رسالو ڏنو آهي؟ ڪنهن وڏي آفيسر جي هٿ ۾ تو ڪو قلم يا ڪتاب ڏنو آهي؟“ هو تنهنجي ماءُ نه هئي، پيڻ به نه هئي، هو تنهنجي ڪجهه نه هوندي به تنهنجي سڀ ڪجهه هئي، بس مون کي وڻندي هئي. ”ڪامياب ماڻهو خبر اٿئي ڇا ڪندا آهن؟“ هو چوندي پئي هلي ”هو پئسا گڏ ڪندا آهن، بئنڪن ۾ پيل پئسا ڳڻيندا آهن، هنن ۾ جيڪي بيوقوف هوندا آهن، سي ڪنهن هڪڙي بئنڪ ۾ پئسا رکندا آهن ۽ جيڪي عقلمند آهن، سي مختلف بئنڪن ۾ پئسا ورهائي رکندا آهن.“ اهو سڀ ڪجهه مان ڄاڻندو هوس، پر مان پنهنجي فطرت کان مجبور هوس.

• ”تون فطرتن باغي آهين.“ جيئن هو منهنجا خيال پڙهي وئي، ”تنهنجي فطرت ۾ بغاوت آهي، هر ڪنهن ڳالهه کان بغاوت، هر ڪنهن خيال کان بغاوت، هر ڪنهن ماڻهوءَ سان بغاوت، جيڪي آهي، تنهن سان بغاوت، جيڪي اڃا تيو ناهي، تنهن سان بغاوت، جيڪو ڪتاب تنهنجي هٿ ۾ آهي، تنهن سان بغاوت، قلم جيڪو تنهنجي هٿ ۾ آهي، تنهن سان بغاوت، اهڙي بغاوتي فطرت ڪنهن وڏي سوچ جي ضمانت به ثابت ٿيندي آهي، پر تو هن وقت تائين ڪيڏي ڇا آهي، جنهن کي تنهنجي مستقبل ۾ ڪنهن سوچ جي نشاني سمجهجي؟“

• ”جن به ڪجهه ڪيو، انهن پهرين معاشرن ۽ ماحول کان بغاوت ڪئي، هر هڪ نئين خيال ۽ نئين ايجاد جي پيڙهه ۽ بنياد ۾

ڪا بغاوت لڪل هوندي آهي، بغاوت تنهنجي رڳ رڳ ۾ سمايل آهي، تنهنجي اندر ۾ ڪو نئون خيال آهي، جيڪو تو کي جيئڻ نٿو ڏئي. تون وڙهيو پئين هر هڪ سان، هر ڪتاب سان، هر خيال سان هوائن سان به طوفانن سان به. تون جو مون سان ڪڏهن نئين ٿو ته ڪڏهن وڙهين ٿو، اهو ثابت ٿو ڪري ته تنهنجي اندر ۾ ڪو نئون خيال جنم وٺي رهيو آهي، تنهنجي اندر ۾ ڪا نئين ايجاد آهي، جيڪا ظاهري روپ ۾ اچڻ لاءِ توکي آرام سان جيئڻ نٿي ڏئي، سو تون ڇا ايجاد ڪندين؟ مان تون مان بيزار آهيان پر توکي ڇڏي به نٿي سگهان، سو تون مون کي ٻڌاء ته تنهنجي من ۾، ذهن ۾، فطرت ۾ بيچيني ڇاجي آهي؟“ هوءَ پاڻ پنهنجو خيال هڻي، هو پاڻ ئي ته منهنجي ايجاد هڻي، هوءَ پاڻ ئي ته منهنجي فطرت جو وڳوڙ هڻي، پر جيڪڏهن هوءَ سمجهي به نٿي، ڄاڻي به نٿي ته مان ڇا ڪريان سواءِ بغاوت ڪرڻ جي!

• ”نئون خيال ڪانئين ڳالهه يا ڪا نئين ايجاد جي ڪوجنا ڪندي ناڪام ٿي، برباد ٿي وڃڻ يا مري وڃڻ بهتر ۽ هزار ڀيرا بهتر آهي، ڪنهن ٻئي جي ڪم کي عاليشان ۽ ڪامياب طريقي سان نقل ڪرڻ کان. مان ڄاڻان ٿي ته تو ۾ لياقت آهي، تنهنجي لياقت تنهنجو فقط خيال يا وهم ڪونهي، مان ڏسان ٿي ۽ ڄاڻان ٿي ته تو کان گهڻو وڌيڪ سکيا سنهنجا ۽ پڙهيل ماڻهو به اهو ئي ڪم ڪرڻ جي ڪوشش ڪندا آهن، جيڪو ڪم تو ايجاد ڪيو يا جنهن ڪم جو پايو تو رکيو، پر تنهنجي اها لياقت تنهنجي يا منهنجي ڪهڙي ڪم جي جيڪڏهن تو ۾ ان پنهنجي لياقت لاءِ اتساهه ناهي ۽ تون هر هڪ پنهنجو ڪيل ڪم اڌ ۾ اڏورو ڇڏيو ڏين؟“ منهنجي اندر ۾ طوفان هو، جيڪو اڀامي رهيو هو، ڪيئن ٿي سمجهائي سگهيو سانس ته مان ڇا ڄاڻان ته لياقت ڇا ٿيندي آهي ۽ مون ۾ آهي به ته ڇا جي ۽ ڪهڙي آهي؟

• جا هوشيار ۽ سمجهه هن ليک ۾ ظاهر آهي، سا مون يا اوهان جهڙي فرد ۾ ممڪن ڪانهي. مان نقل ڪندو آهيان ته اعلان ڪندو آهيان ته اهو نقل آهي، ترجمي کي مان ترجمو چوندو آهيان،

مان سنڌ يونيورسٽيءَ جو استاد نه آهيان جنهن جو ذهن فقط
هيڏانهن هوڏانهن پيو پٽڪي ته ٻيا ڪهڙا ڪم پيا ڪن ته جيئن
پاڻ به اهو ئي ڪم ڪري. هي ليک هڪڙي عجيب قسم جي
ڪتاب جي ڪجهه پٿراز تي جوڙيل آهي. سڄو ڪريڊٽ مان نه
لهان، نوي سيڪڙو ڪريڊٽ اها مائي به لهي جنهن جو ڪو وجود
ئي ڪونهي.

هولي!

• 10-3-09 تي هولي جو ڏينهن هو ۽ مون کي منهنجو ننڍپڻ ياد پيو اچي. جڏهن اسان سائيڪل ۾ هوا ڀرڻ واري پمپ ۾ رنگ ڀري بنگلي جي ڪمپائونڊ ۾ ڌوڀي، مالهي، بهاريدار، چوڪيدار ۽ ڪجهه ٻين جي ٻارن سان رنگ هڻڻ واري راند ۾ رات دير تائين جاڳندا هئاسين. مون کي بابو، بنسي، گنگا، ڀريو ۽ راڌا جا نالا ياد آهن، جيڪي ڌوڀيءَ جا ٻار هئا، پر ٻين جا نالا ياد ناهن، اها يادگيري تڏهن جي آهي جڏهن مان اڃا ستن يا اٺن سالن جو هوس، پاڪستان اڃا ٺهڻ وارو هو، بابا ڪراچي ۾ رنچوڙ لائين ۾ انسپيڪٽر هو ۽ اسان کي مليل بنگلي جي پويان ٻن بنگلن ۾ مارتن ۽ گرانٽ رهندا هئا. جيڪي شايد سارجنٽ هئا ۽ پاسي واري بنگلي ۾ هڪڙو هندو انسپيڪٽر رهندو هو. مارتن جي پٽ جو نالو چارلس هو. جنهن کي اسان چارلي چوڻدا هئاسين ۽ گرانٽ جي پٽ کي اسان گرانٽ ئي چوندا هئاسون. سال گذري ويا آهن، پر اهي رنگا رنگي ڏينهن مون کي اڄ به هانت ڪندا آهن.

• اڄ مان پڇان تو ته جيڪڏهن پنجاب ۽ ڪوئيٽا ۾ بسنت ملهائي سگهجي ٿو ۽ لغڙ اڏائي سگهنجن ٿا، جيتوڻيڪ بسنت جو ڪو به واسطو مذهب يا عقيدتي سان نٿو هجي، ته سنڌ ۾ بلڪل ساڳي آزادي سان هولي ملهائڻ تي ڇو ڪنهن کي اعتراض هجي؟ هولي به بلڪل ڪلچرل ۽ ثقافتي شيءِ آهي، جيئن بسنت آهي. جن جي مغز ۾ قتلور يا نقص هوندو آهي، سي هر هڪ ڳالهه يا تقريب ۾ ڪو سبب ڳولهي يا گهڙي وٺندا آهن، بسنت ملهائڻ لاءِ به هنن وٽ پنج سئو سبب، هٽيلا ۽ بهانا آهن. هولي ملهائڻ لاءِ به مون وٽ

هڪڙو لوهه جهڙو سالد سبب آهي ۽ اهو سبب اهو آهي ته هي هندستان جي ثقافت جو حصو آهي.

• آکاڻيون ٺاهڻ ۽ قصا گهڙڻ ٻاراڻو ڪم آهي، جنهن کي ڪجهه ظاهري معزز ۽ نموني باز بزرگ مذهبن ۾ سڻائڻ جي ڪوشش ڪن ٿا ۽ ضد تي آهن ته اهي قصا ڪهاڻيون مذهبن ۽ عقيدن جو حصو آهن.

• چوڻ لاءِ چئبو آهي ته هندستان جو ڪو به مذهب ڪونهي. چوڻ لاءِ چئبو آهي ته هندستان سيڪيولر ملڪ آهي، جنهن جو مطلب آهي ته جنهن کي جيڪو وڻي سو مذهب اختيار ڪري يا نه ڪري ۽ جنهن کي جيڪا وڻي سا سڀيتا/ڪلچر/ثقافت قبول ڪري بنيادي حقيقت اها آهي ته هندستان قديمي طرح دراوڙ هو ۽ دراوڙن وٽ مذهبي يا عقيدي قسم جي ائبسٽرئڪٽ شين بدران نوس ثقافت/سڀيتا/ ڪلچر هو، جيڪو هندستان جي سڀني لوڪن جي رڳ رڳ ۾ سمايل هو ۽ جنهن جي مجموعي کي هو ڌرم چوندا هئا ۽ اڄ تائين به ان کي ڌرم ئي چوندا آهن.

• انساني فطرت جي بناوٽ ڪجهه اهڙي آهي، جو ان ۾ پهرين ڪانڪريٽ (نوس) جي پرک ايندي آهي ۽ پوءِ گهڻو پوءِ ائبسٽريڪٽ (خيالي) جي پرک ايندي آهي، انسان پهرين ٻه ٻڪريون ۽ چار رڍون ته سمجهي ويو هو پر ٻه ۽ چار ڇا آهن، گهڻو پوءِ سمجهيو هو. دراوڙي هندستان وٽ سڀيتا/ڪلچر/ثقافت واريون ڪانڪريٽ ڳالهليون هيون، ان وقت هنن جي ذهنن ۾ اهڙين ڳالهين جي پيدا ٿيڻ جو سوال ئي پيدا نه پئي ٿيو جيڪي هزارين ورهيه پوءِ مذهبن ۽ عقيدن ۾ ائبسٽريڪٽ صورت ۾ پيدا ٿيون. هولي به دراوڙي هندستان جي سڀيتا آهي، جيڪا سڀئي ملهائي سگهن ٿا. لغت اڏائڻ سان جي روزو نٿو ٿئي ته رنگ لڳائڻ سان به نه ٿيندو، لغت اڏائڻ ۽ هڪ ٻئي جا لغت ڪاٽا ڪرڻ جيڪڏهن جائز آهي ته رنگ پاڻ کي لڳائڻ ۽ ٻين کي لڳائڻ به جائز آهي. جيڪي ڪجهه هندوستان جي ماڻهن وٽ هو ۽ اهي اها آهي ۽ هئي، سڀيتا، ثقافت، ڪلچر، جنهن جو پالڻ ڪرڻ کي هو ڌرما چوندا آهن.

• هندستان جي رهاڪن کي مسلمانن جو مذهب سمجھ ۾ ئي نه آيو هو، اهو ئي سمجهندا رهيا ته اها مسلمانن جي سڀيتا آهي، جنهن کي مسلمان پنهنجو مذهب چوندا آهن. اهو ئي سبب آهي / هو جو هندستان جي ماڻهن مسلمانن جي حاڪمن کي ڪيئي صديون سک سان حڪومت ڪرڻ ڏني، جيڪڏهن هندستان جي ماڻهن وٽ به ڪو مذهب هجي ها جيئن عيسائين ۽ يهودين وٽ هو ته هندستان ۽ افغانستان جي وچ ۾ بلڪل ائين جنگيون ٿين ها، جيئن صليبي جنگيون. هندومت ڌرم آهي. ريتن رسمن، ثقافتن، طور طريقن ۽ رواجن جو مجموعو آهي، جنهن سان ڪنهن به مذهب يا عقيدو جو ڦڙو يا تڪرار ناهي.

• اوهان مون سان بحث به نٿا ڪري سگهو ۽ ضد به نٿا ڪري سگهو، ڇو ته مون عمرو به ڪيو آهي، حج به ڪيو آهي، مسلمان به آهيان، مسلمان جو پٽ به آهيان ۽ سڀيئي نه ته ڪجهه نمازون به پڙهيون اٿم ۽ پوءِ مون قرآن پاڪ جو ترجمو به پڙهيو آهي ۽ سمجهي پڙهيو آهي، جنهن لاءِ مان ڄاڻان ٿو ته پنجئي وقت نماز پڙهندڙ ۽ باقائده روزا رکندڙ ماڻهن مان به تمام گهڻن ڄڻ قرآن پاڪ جي معنيٰ هڪ ڀيرو به نه پڙهي آهي، سو مان اوهان کان پڇان ٿو ته اوهان ڇا هرو ڀرو انهن تمام سهڻن رنگين ڏينهن جي پويان هٿ ڏوئي پئجي ويا آهيو، جن ڏينهن جو ذڪر اوهان جي خيال موجب اوهان جي مذهب ۾ ڪونهي؟ ڪهڙي مذهب جي ڪهڙي ڪتاب ۾ لکيل آهي ته لغڙ اڏائڻ يا رنگن سان راند ڪرڻ سان اوهان جو مذهبي ڍانچو هيٺ مٿي ٿي ويندو ۽ اوهان مسلمان ئي نه رهندا؟

• هوليءَ جو ڏينهن سڄي دنيا ۾ ملهائجڻ لڳو آهي، يورپ ۽ آمريڪا ۾ باقائدي عاليشان طريقي سان تقريبن ۽ فنڪشن ٿيا آهن. ڏياري جي تهوار تي ڏيا ڇو نه ٻاريون ۽ ڦٽاڪا ڇو نه هلايون، ٻين صوبن کي ڇڏيو، پر سنڌ ۾ ڇو مسلمانن ۽ هندن کي هڪٻئيءَ کان ڌار ڪري اسان کي اجايل ڇڏيو ويو آهي؟ هٿا ڪير، جن اسان جي ثقافت جي ٻانهن مروڙي ڇڏي؟

• حلال ۽ حرام اسان جا مذهبي لفظ آهن، پر ڪهڙي ڪتاب ۾ ڪهڙي هنڌ لکيل آهي ته هندو جي هٿ جي پڪل شيءِ نه کائو؟ ڳالهه دراصل هيءُ آهي ته مان تتل ويٺو آهيان، منهنجي اندر ۾ انهن ۽ اهڙي قسم جي ناانصافين تي باهه آهي. محمود غزنوي جيڪي 17 ڪاهون ڪانڊا واڙ ۾ دوارڪا مندر تي ڪيون هيون، سو فقط بت ڀڃڻ ۽ اسلام پڪيڙڻ آيو هو؟ افغانستان کان دوارڪا تائين اچڻ ڪو ماتلي کان بدين پهچڻ نه هو، جو هو صاحب 17 ڀيرا آيو هو. بت شڪن جو خطاب اهڙي شخص کي فقط انهن تواريخ تويسن ڏنا، جن وٽ نه ذهن هو، نه عقل هو، نه سمجهه هئي ۽ نه ڪامن سينس هو. حيدرآباد ۾ جيڪو اولڊ ڪيمپس آهي سنڌ يونيورسٽي جو اهو سڄو هندن جي ترست پراپرٽي هو، جنهن ۾ چوڪرين جو اسڪول هو ۽ سڄو ميدان خالي پٽ هو. ڪي استاد ۽ آفيسر آءِ آءِ قاضي وائيس چانسلر کي اهڙا لڳا جو اهو سڄو پٽ ڪاٽي ڪوٽي ماسترن ۽ آفيسرن ۾ ورهائي ڇڏيائون. جيڪي انهن جاين ۾ ويٺا آهن تن وٽ فقط قبضو آهي، مالڪي ناهي، خوشامدي تواريخ نويس لکندا ته آءِ آءِ قاضي ۽ سندس استادن ۽ آفيسرن سنڌ ۾ تعليم جي خدمت ڪئي. سڀيئي ڪوڙ ڳالهائيندا، ڪو هڪڙو به سچ نه ڳالهائيندو. پاڻ کي نه ته پنهنجي اولاد کي هڪڙي ڏينهن سنڌي درسي ڪتابن ۾ اهو پڙهڻو پوندو ته آءِ آءِ قاضي سنڌ صوبي جو محمود غزنوي هو، جنهن هندو چوڪرين جي اسڪول جي زمين عظيم ۽ قديم سنڌ جي يونيورسٽي جي ماسترن، ڊاڪٽرن، محققن ۽ آفيسرن ۾ ورهائي سنڌي ٻولي جي خدمت ڪئي.

گند

• جيڪڏهن اوهان ڪو ڪم پيا ڪريو ۽ ان ۾ ڪا گڙ بڙ ٿي وڃي ته ڪڏهن به ٻئي ڪنهن تي تهمت نه هڻو، هڪدم مڃو ته اها گڙ بڙ اوهان کان ٿي آهي، اهو ڪم اوهان ٻئي ڪيو ۽ جيڪڏهن ڪجهه غلط ٿي ويو ته ڪنهن ٻئي کي ڏوهاري چوڻ بدران مڃو ته اهو ڏوهه اوهان جو هو. جيڪڏهن اوهان ڪو ڪم ڪنڻو آهي ته ان ڪم جي مڪمل ذميواري/جوابداري اوهان جي آهي، جڏهن اوهان اها جوابداري کڻندا ته ان ڪم ۾ آيل نقص به نيڪ ڪري سگهندا.

• مان پنهنجي هر هڪ ڪم کي ”گند“ چوڻ جو ننڍيڻ کان عادي رهيو آهيان. ڪو پڇندو هو ته فلاڻو غلط ڪم تو چو ڪيو، ته مان چوندو هئس ته ”بس، گند ٿي ويو،“ جڏهن مون لکڻ شروع ڪيو ته مان پنهنجين لکڻين کي به ”گند“ ئي چوندو هئس. مون کي چيو به ويندو هو ته ”جيڪڏهن تون پاڻ پنهنجين لکڻين ۽ ڪتابن جي عزت نه ڪندي ته پوءِ پيا ماڻهو به تنهنجين لکڻين ۽ ڪتابن کي گند ئي سمجهندا، پر ائين نه ٿيو.“ ”گند“ چوڻ منهنجي عادت هئي ۽ اڃا به آهي، جيڪڏهن منهنجو لکڻ به اهڙو هجي ها، جهڙو ٻين سنڌي ليکڪن جو آهي، يا هو ته حرام جو ڪو سنڌي پڙهندڙ منهنجو ڪو ليک پڙهي ها ۽ مان ليکڪ جي حيثيت سان ڪڏهو ڪو پنهنجو موت پاڻ مري ويو هجان ها.

• ٻيو اکر يا لفظ جيڪو مان استعمال ڪندو رهيو آهيان، ورهين کان سو آهي، ”حرامپائي“ جڏهن مان چوندو يا لکندو آهيان ته ”جڏ حرامپائي“ تڏهن منهنجو مطلب هوندو آهي ته ”مشڪري ڇڏ، سڌي ڳالهه ڪر“، پر پڙهندڙ ڳلي پئجي ويندا هئا ته ”سنڌيءَ ۾ مشڪري لفظ آهي ئي ڪو نه ۽ سنڌيءَ ۾ چئبو آهي ته ”ڳالهه ۾

چرچو نه وجهه“ يا ”ڳالهه ۾ مشڪري نه وجهه“ پر مان نه سڌريس، هاڻ سنڌيءَ ۾ اهو لفظ مشڪري به عام ٿي ويو آهي.

• مون ڪنهن کي لکيو ته جيڪڏهن فلاڻي ڳالهه ائين آهي ته گند ٿي پوندو، يا شايد اهو لکيو هوم ته جيڪڏهن فلاڻي ڳالهه ائين هجي ها ته ضرور ڪو گند ٿئي ها، اها ڳالهه مون کي ڳلي پئجي وئي جو مون کان پڇيو ويو ته لفظ ”گند“ مان تنهنجو مطلب ڇا آهي؟ لکڻ منهنجي عادت آهي، ڪن ته ڪم نٿا ڪن، پر جا هڪ اک ڪجهه ڪم ڪري ٿي، سا به جواب ڏيڻ جي ويجهو آهي ۽ تنهن ڪري مان آڏي ابتي نموني ۾ جيڪي ذهن ۾ اچي ٿو، سو لکندو رهندو آهيان. گهڻن ئي پڙهندڙن کي نٿو وڻان، پر ڪمال آهي جو اڃا به ڪاوش ۾ چپبو آهيان، مون کان نفرت ڪندڙن جو تعداد گهٽجي ويل ٿو ڏسجي جو شايد هاڻ پڙهندڙ مون کي غلط سمجهڻ لڳا آهن اهي فقط ٿورڙا رهيا آهن، جيڪي مون کي چڱي طرح سڃاڻي مون کان پري ٿا رهن.

• پر هن ليک جو نالو آهي ”گند“ ۽ هي ليک آهي به گندون وي تريفڪ آهي، سڄو گند مون ڪيو آهي ۽ مون کي افسوس به ڪونهي، ڪجهه ماڻهن جو خيال آهي ته مان عقلمند ۽ سمجهو ماڻهو آهيان. جيڪڏهن مان عقلمند ۽ سمجهو هجان ها ته ليکڪ نه هجان ها ۽ اهو گند هڪ طرفو هجڻ بدران ٻه طرفو هجي ها. انهيءَ هڪ طرفي گند کان دلشڪستو ٿي مان گهر ۾ لڪي ويهي رهيو آهيان ته ٻاهر نڪرندس ته ٻئي طرف ڏانهن اميد سان نهاريندس، هي ليک لکندي مون کي پاڻ کي مزو نه آيو آهي، سو اوهان کي چو وڻندو!

• ماڻهو ته ماڻهو آهي، پوءِ مزور هجي يا وڏي اداري جو ميمبر، ڪمزوري ۽ بي حياتي هر هڪ ماڻهو ۾ ساڳيءَ مقدار ۾ برابر آهي، باقي رهي مذاح جي حس، اها ڪنهن ۾ گهٽ، ڪنهن ۾ وڌ ٿي سگهي ٿي، مذاح جي حس ۾ ڳالهائڻ جو ڍنگ به اچي ٿو وڃي.

• هڪڙا چار پنج جڻا سنڌ پبلڪ سروس ڪميشن جي هڪڙي معزز ميمبر وٽ ويا ۽ کيس چيائون ته فلاڻو پٽ فلاڻي جو ڪميشن جي لکت وارن پيپرن ۾ پاس ٿي ويو آهي ۽ هاڻي هو انٽرويو/زباني

امتحان لاءِ اوهان اڳيان ايندو، تنهن ڪري مهرباني ڪري پاس ڪجوس. سنڌ پبلڪ سروس ڪميشن جي انهيءَ معزز ميمبر جيڪو جواب ڏنو، سو اهڙو ته سهڻو هو جو اهو سنهري اکرن ۾ لکي سنڌ پبلڪ سروس ڪميشن جي هر هڪ ميمبر جي آفيس جي در تي لڳائي ڇڏجي، اهو جواب هو ته ”سنڌ پبلڪ سروس ڪميشن ۾ ٻارهن ميمبر آهن، جن مان ٽي آئيسٽ آهن ۽ مان انهن ٽن مان نه آهيان.“

• ممڪن ته ڪونهي، پر شايد دنيا بدلجي وئي هجي، پوسٽ آفيس آهي، روهل راءِ يا ڏيپلو ۽ ضلعو آهي ٿرپارڪر، اتي هڪڙو ماسٽر ڪيولرام ڪي گرمانِي رهندو آهي. ذات جو ميگهواڙ آهي. مون ٻڌو آهي ته هن ڪي ڏيپلي ۾ هرڪو سڃاڻي. هن ٽي دفعا پوليتيڪل سائنس جو امتحان سنڌ پبلڪ سروس ڪميشن مان لکت ۾ پاس ڪيو آهي، پر هر ڀيري انٽرويو ۾ ڊهي پيو آهي. هن جو چوڻ آهي ته انٽرويو ۾ نتا ڪٽن. اها سندس ست مون ڪي دل سان لڳي ٿي جو مان به ته آخر ماڻهو ئي آهيان، پرائمري ماسٽر ڪيولرام گرماڻي ميگهواڙ پوليتيڪل سائنس جو ليڪچرر ٿيڻ ٿو چاهي، اهو ڪمال ناهي؟

• مون پنهنجو پاڻ ڪي به آئيني ۾ ڏٺو آهي، مون ماسٽر ۽ ماسٽرياڻيون به ڏٺيون آهن، جو منهنجن ٻارن به ماسٽري ڪئي آهي. مون يونيورسٽي جا استاد به ڏٺا آهن، مون ڪاليجن جا ليڪچرار به ڏٺا آهن. جو مان ڪاليجن ۾ به پڙهيو آهيان ۽ مون گهٽ ۾ گهٽ هڪڙي يونيورسٽي جو هڪڙو اهڙو وائيس چانسلر به ڏٺو آهي، جيڪو جڏهن اتي شايد ليڪچرار يا اسسٽنٽ پروفيسر هو، تڏهن راڻي باغ جي ڪنهن پڇري ۾ رکڻ گهريو هو ۽ مان ڄاڻان ٿو ته پرائمري اسڪول ماسٽر سائين ڪيولرام ميگهواڙ انهن سڀني ۾ لياقت جي لحاظ کان ڪافي مٿي آهي.

• مان سنڌ پبلڪ سروس ڪميشن جو ميمبر نه آهيان، ان ۾ داخل ٿيڻ جو سوچي به نٿو سگهان جو مون وٽ گهريل لياقتون نه آهن، پر مان ڄاڻان ٿو ته ڪير ڪنهن کان بهتر آهي. سائين ڪيولرام ميگهواڙ ڪاليجن ۽ يونيورسٽين جي سوين ليڪچرارن

کان بهتر آهي، هن وٽ لياقت آهي، هن کي سمجهه آهي، هن کي هوش آهي هن وٽ تجربو آهي هن وٽ شرافت آهي، پر اهي ڳالهون ڪنهن کي ڪين!

• انگريزن ته سنڌ صوبو ٺاهيو هو پنهنجو انتظامي ڍانچو نيڪ ڪرڻ لاءِ، پر پاڪستان سنڌ صوبو قائم فقط ان لاءِ رکيو آهي ته لت مار ۽ ڦرمار ڪري اتان جي ڏوڪڙن تي پنهنجا ٻار آمريڪا ۽ آفريڪا ۾ پڙهائي رٿائڻ ٿيڻ کان پوءِ پاڻ به اوڏانهن ڀڄي وڃجي. مان غلطيءَ ۾ آفريڪا لکي ويو آهيان، منهنجو مطلب هو يورپ لکڻ.

• سوال آهي ته مون بروهي ماڻهو جو ماسٽر ڪيولرام سان ڪهڙو واسطو؟ واسطو اوهان جو به آهي، پر اوهان کي ڄاڻ ناهي.

دبئي ۾ سنڌي

• هوٽل فاران جي سامهون آهي برهاني. سينئر جنهن ۾ ڀاتيا صاحب رهندو آهي، الاتجي ڪهڙي ماڙ تي، جو مان هن وٽ ڪڏهن به ويو نه آهيان، هو رٽائرڊ مڪينڪل انجنيئر آهي ۽ اسان ڪيئي ڏهاڪن کان پاڻ ۾ واقف آهيون. ڪجهه ڏينهن اڳ هن مون کي فون تي چيو ته ”دبئي ۾ جيڪو سنڌين جو فيسٽيول ٿيو، سو تو اٽرنيٽ تي ڏٺو؟“ مون چيو ته، ”مون وٽ ڪمپيوٽر وغيره ناهي“، هن چيو ته ڏسين ها ته خوش ٿي. هان، تمام گهڻا سنڌي هئا، جن سنڌي ۾ تقريرون ڪيون، تو کي اهو پروگرام ضرور ڏسڻ گهربو هو، مون جواب ڏنو ته ”مان ڄاڻان ٿو ته اتي ڇا هو، ڪو هڪڙو به سنڌي پنجاهه سٺ ورهيه عمر کان گهٽ جو نه هوندو“ چيائين، يار تو واهه جي ڳالهه ڪئي، سچ پچ سڀيئي وڏي عمر جا هئا. ”چيومانس ته آهي سنڌين جي آخري نسل جا فرد آهن، جن کي سنڌي ڳالهائڻ ايندي آهي، انهن جو اولاد اردو/هندي ڳالهائيندو آهي ۽ سنڌي جو لفظ به نه ڄاڻن.“ ڀاتيا صاحب چيو ته ”تو کي پنهنجي گهر وٺي ايندس ۽ پاڻ ڳالهائينداسين.“

• اڄ کان شايد پنجاهه ورهيه اڳ هڪ سنڌي ليکڪا خيرالنساء جعفري انڊيا وٺي هئي. جتي ماسٽر چندر ڳاڻڻي سان ملي هئي ۽ مون کي اچي ٻڌايائين ته ”ماسٽر چندر رنو پئي جو چيائين پئي ته سندس گهر ۾ فقط هو اڪيلو آهي، جنهن کي سنڌي اچي باقي سندس پٽ، پوٽا ۽ ٻيو سڄو خاندان سنڌيءَ جو هڪڙو اکر ڄاڻڻ بنا هندي ۽ انگريزي ڳالهائيندا آهن.“ اها هئي خيرالنساء جعفري جي ٽيهه يا چاليهه سال اڳ ڪيل ڳالهه هو. فوت ٿي وئي، سو اڄ ڀارت ۾ سنڌي ٻولي جو ڇا حال هوندو؟ انڌو به سمجهي سگهي ٿو پر هند ۽ سنڌ جا سنڌي نه سمجهندا.

• ڳالهه ڪريو سڌي ۽ ڪري. جن ليکڪن پنهنجا سنڌي ڪتاب (افسانا يا ڪهاڻين جا مجموعا يا شاعري 2001 ۾ ڇپايا، سي وڪامجي ويا؟ نه هنن وٽ اڃا بندل پيا آهن جيڪي مفت ۾ ورهائيندا وڌن، جن کي ڪو پڙهي ڪو نه ٿو. جن پنهنجا سنڌي ”شاهڪار“ 2004ع ۾ ڇپايا سي وڪامجي ويا، يا اڃا پيا مفت ۾ ورهائين؟ سنڌي ادبي بورڊ، سنڌي لينگويج اٿارٽي سنڌالاجي جي ڇپايل ڪتابن جو ڳاڻاڻو ته ڪرايو، هنن جا ڪتاب نه ته ڪو وٺي، نه ته ڪو پڙهي. ڪا درگاهه آهي، جا پنهنجا ڪتاب سنڌالاجيءَ مان ڇپرائيندي هئي ته جيئن ان تي آفيشل نالو هجي، جا لت مار ۽ ڦرمار سنڌين تي ”سنڌي ٻوليءَ جي خدمت“ جي نالي ۾ سنڌ جي انهن ۽ اهڙن ٻين ادارن جي ڪئي آهي، تنهن تي انهن ”سنڌين“ کي باقائدي ڦاهيءَ تي چاڙهيو وڃي، پر ٿيندو ڪجهه نه، سنڌي ختم ٿي رهي آهي ۽ جا ٿورڙي اخبارن ذريعي هلي رهي آهي، سا به آئي رهي.

• علي قاضي کي جيڪڏهن سنڌ صوبي جي زمين سڌارڻي آهي ته هتي، پنج، ست، پندرهن استار هوٽلون ٺهرائي. دنيا جي سڀني بينڪن کي زمينون ڏيئي عاليشان بئنڪون ٺهرائي، جپان، آمريڪا ۽ فرانس کان وڏن بنگلن جهڙيون موٽرون گهرائي، ايم اين اي ۽ صوبائي اسيمبلي جي ميمبرن کي ملندڙ صوبائي حڪومت طرفان زڪوات وڌائي، پيٽي ڪري، آفيسرن کي جا هر هڪ گرانٽ تي ڪميشن ملندي آهي، اها ڏهوڻي ڪري ته جيئن اهي ميمبر ايندڙ اليڪشن ۾ پنهنجن چمچن/ورڪرن کي دل کولي پئسا ڏين، مان اٽو نه آهيان، مون سڀ ڪجهه ڏنو آهي.

• پر جيڪڏهن علي قاضي کي سنڌ جي زمين بدران سنڌي ماڻهن کي سڌارڻو آهي ته ان 56 ۽ 58 اڪري الف بي تي تان سنڌين کي هٽايو، سنڌي ٻارڻا ڪتاب ختم ڪريو، اسڪول ۽ يونيورسٽين مان سائنس، مئٿس، سوشالاجي، هسٽري، (عربي ۽ انگريزي ڪتابن جا ترجما نه جو هنن جا سنڌي ترجما غلط آهن) جبالاجي، لائبريري سائنس، جاگرافي ۽ اهڙي قسم جا سائنس سان لاڳاپيل (فزڪس، ڪيمسٽري، فارماڪالاجي، فارميسي) سبجيڪٽس کانسواءِ ٻيا هڙيئي کاتا بند ڪري ڇڏجن، سڀ

ڪجهه انگريزي ۾ هجي، سنڌي ٻولي جا هزارين ماستر پنهنجن گهرن ۾ پنهنجن ٻارن کي انگريزي سمجهائيندا ۽ پڙهائيندا آهن. فقط اهو هڪڙو ئي طريقو آهي، سنڌين کي سنڌي ڪراچي ۽ پنجاب جي برابر ڪرڻ جو. جيڪو سنڌي ٽان ٽان ڪري تنهن کي نوڪريءَ کان ۽ ڪلاس کان ٻاهر ڪڍي ڇڏيو. سنڌ ٽيڪسٽ بورڊ کي تالو هڻي انگلينڊ ۽ آمريڪا جا پرائمري ۽ سيڪنڊري ڪتاب گهرايو، جيڪي آمريڪا ۽ اسپينش به پڙهن پيا. انگلينڊ ۾ سنڌي، هندي، چپاني، چيني ۽ سوين ٻيا ماڻهو پڙهن پيا، منهنجو مطلب آهي ته اها سنڌي واري مشڪري بند ڪريو ته سنڌين ۾ سنڌارو اچي.

• هي جو يونيورسٽين ۾ ”فلاڻي جي چيئر“ ۽ ”ٽيرٽي جي چيئر“ وارو سلسلو حرام خوريءَ لاءِ ورهين کان هلندو پيو اچي اهو هڪدم بند ڪيو وڃي، ڇو ته پاڻ سڀيئي چڱي طرح ڄاڻون ٿا ته سنڌ ڪو هڪڙو به اهڙو ”محقق“ پيدا نه ڪيو آهي جنهن ڪو وڏو ڦاڙهو ماريو هجي. سنڌ جي سڀني ”محققن“ فقط لفاظي ڪئي آهي ۽ سرڪاري خرچن تي سرڪاري پنا خراب ڪيا آهن، هنن ڪو هڪڙو به اهڙو ”تير ڪمان“ ٺاهيو آهي، جهڙا آفريڪا جا شيدي استعمال ڪندا آهن؟ انهن ”محققن“ جون ڪرسيون بند ڪري استادن کي ڇڏو ته وڃي سائنس پڙهائين ۽ جيڪي رٽائرڊ آهن، انهن کي ڇڏو ته جيڪي پئسا کنيا اٿن، سي پري ڏين.

• ڊڪشنري جوڙڻ ڪلريڪل (ڪلارڪن جو) ڪم آهي، انهن پروفيسرن جا فوٽو ڪيو، جن انگلش تو سنڌي ڊڪشنري ٺاهي آهي، سنڌ يونيورسٽي جي پروفيسرن جي لوڏ وٺي هنن کي سينٽرل لائبريري ۾ پيل انگلش تو انگلش ۽ سيون لئنگويج ڊڪشنري ڏيکاريو. ”انگلش تو سنڌي“ ڊڪشنري واري مشڪري وارو رواج ختم ڪرايو، اڄ مان ننڍو ماڻهو آهيان، ياد رکجو هڪڙي ڏينهن بلڪل ائين ٿيندو جيئن مون لکيو آهي.

• پادر ۾ هٿ پوءِ وجهجھو، پهرين منهنجي ڳالهه ٻڌو، جيڪڏهن دعا ۾ اثر هجي ها ته ڪنهن به ماءُ جي جيئري هن جو اولاد نه مري ها، هاڻ بيشڪ پادر ۾ هٿ وجهو.

• منهنجو پاءُ جمون آمريڪا ۾ رهي ٿو، هن فون ڪيو ته ”انٽرنيٽ تي ”هولي!“ پڙهي مون هڪدم مائٽن ۽ ڪجهه دوستن کي چيو ته انٽرنيٽ تي ڪاوش ۾ حلیم کي پڙهو. مون چيو مانس ته فوٽو ڪاپي ڪري دوستن ۽ مائٽن کي ڏي. چيائين ته ”حلیم، هتي جيڪي سنڌي آهن سي سنڌي ڳالهائي سگهندا آهن، پر لکڻ پڙهڻ مان هي نه ڄاڻن، هتي جي سنڌين لاءِ سنڌي ٻولي فقط ڪجهه پوڙهن سنڌين جي ٻولي آهي،“ هن هي به چيو ته ”سنڌ ۽ پاڪستان جي سياست ۾ ڪو به انٽريسيٽي ڪونهي ۽ تنهنجا ليکڪ تمام گهٽ ٿا اچن، تو کي تنهنجا واقف شوق، سان پڙهندا آهن ۽ تنهنجي باري ۾ گهڻو ڳالهائيندا آهن.“ صاف ظاهر آهي ته مان خوش ٿي ويس.

• هاڻ مان علي قاضي صاحب جي ٿيوري ۽ آئڊيا سمجهي ويو آهيان،

منهنجو خيال آهي ته ايڊورڊ سعيد جو مضمون Waiting for the Barbarians غور سان پڙهڻ گهرجي ۽ انتظار ڪري ڏسجي ته آخر ڇا ٿو ٿئي.

ڊائس

• منهنجا دوست، محترم ۽ محترمائون مان ڏسان پيو ته اوهان اسان انهن سڀني کي حيرت ۽ عجب سان ڏسي رهيا آهيو، جو اوهان کي يقين ۽ اعتبار آهي ته اسان جيڪي هن ڊائس يا اسٽيج تي ويٺا آهيو، سي عقل ۽ سمجھ سان ٽٽار آهيو ۽ اسان پنهنجو عقل ۽ سمجھ ضرور اوهان کي ڏنو هوندو، اوهان جو خيال هوندو ته نتيجي ۾ اوهان به ڪجهه وڌيڪ عقلمند ۽ سمجھو ٿي ويا هوندا. منهنجا دوستو ۽ منهنجون محترمائون ۽ اهو اوهان جو خيال آهي ۽ بلڪل غلط خيال آهي، اسان جيڪي توڻيون ۽ اجرڪ پائي معتبر ۽ وڏا عقلمند ٿيا اوهان کان چار فٽ مٿي ڊائس يا اسٽيج تي ويٺا آهيو، سي به اوهان يقين ڪريو ته بلڪل اهڙا ۽ ايترا ئي بيوقوف آهيو جيترا اوهان پاڻ آهيو.

• هي منهنجو پهريون ڀيرو آهي جو ڊائس يا اسٽيج تي چڙهيو آهيان. ۽ مون کي هلڪڙو ڦلڪڙو ڳالهائيندڙ سمجهي سڀ کان پهرين مون کي وارو ڏٺو اٿن ڳالهائڻ جو، هنن جو خيال آهي ته مان ضرور ڪو گند ڪندس جو اناڙي آهيان، اوهان مون کي غور سان ڏسو، مان اوهان کي اناڙي ٿو لڳان؟

• هي جيڪي اسٽيج يا ڊائس تي ايندا، سي هڪ ٻئي کي ٻڌائيندا، هڪٻئي جي ساراهه ڪندا، جيڪي به بلڊنگون، اسڪول، وغيره نهيا سي سرڪاري پئسن سان نهيا، پر اسٽيج ۽ ڊائس تي ايئن ڳالهائيندا، جيئن جيڪي مري ويا، تن اهي بلڊنگو ۽ اسڪول پنهنجن ذاتي پئسن مان ٺهرايا هئا. مون کي اڄ سرڪار وٽان ڏهه ڪروڙ وٺي ڏيو، اڌ مون کي ڪميشن ڪاٺڙ ڏيو ۽ سڀاڻي کان سڄي دنيا ڄاڻي ويندي ته حليم وڏو عقلمند هو، جنهن پنج ڪروڙن ۾ فلاڻو تعليمي ادارو ٺهرايو...! اڄ اهي ڏهه ڪروڙ ڏهه ارب ٿي ويا آهن. جنهن کي

اسٽيج يا ڊائس چئبو آهي، سو ٺڳن جو ادارو آهي، جيڪي ان تي ويهن، انهن کي غور سان ڏسو، جنهن معتبر کي وڃ ۽ پنڪو پارائيندا سو سڀني کي وڏو کائڻ وارو هوندو، يا بيوقوف هوندو.

• بابر، اڪبر، همايون، شاهجهان، اورنگزيب ۽ محمود غزنوي، محمد غوري، علاوالدين خلجي، انهن مان اوهان ڪڏهن ٻڌو ته ڪو حج تي به ويو يا عمري تي به ويو! ابدالي به نه ويو هو، سو پاڻ فقير ماڻهو ڇو منجهي پيا آهيون. محمود غزنوي سترهن پيرا گجرات ۽ سومناٿ تائين آيو، پر حج تي نه ويو، مان پڇان ٿو ڇو؟

• انگريزي اهڙي سهڻي ٻولي آهي، جو ان ۾ پاڻ اهو سڀ سمجهيو لکيو ويون، جيڪو سنڌي يا اردو ۾ لکون ته ڪوڙا کائون يا ڦاهي چڙهون. پر ڪمال اهو آهي جو انگريزيءَ ۾ جيڪي وڻي، سو لکي ڇڏيو پر اهو لکيل پڙهي اوهان کي مزو ايندو، ڪجهه ته ڪري ڏسو انگريزيءَ ۾ به! تمام سهڻا لفظ ۽ ستون آهن انگريزي ۾، جن جو ترجمو سنڌي ۾ ڪيون ته ٻادر کائون، اهي به سنڌين جا.

• جيڪڏهن مان سنڌيءَ ۾ گجراتي ٻولي جي هڪ شعر جي معنيٰ لکي وڃان ته ڪو سنڌي رٿائڻڊ وڌيرو جنهن هڪڙو اکر به سنڌي نه لکيو آهي، سو چوندو ته ”حليم ڇا ٿي پئي ها جيڪڏهن تو هڪڙو سنڌي شعر به لکي ڇڏيو هجي ها!“ ”منهنجو خواب هي آهي ته جيڪڏهن مان نالائق آهيان ته تون ئي ڪٿي پنهنجي لائق ڏيکار! ڇپائي ڇڏ ڪو سنڌي شعر جيڪو تو کي وڻي!“

• جيڪڏهن مان چاهيان ۽ منهنجي دل چئي به پئي ته دانش نالي جيڪو اردو شاعر هو، تنهنجو هڪڙو اردو جو تمام سهڻو شعر گجراتي ۾ لکي ڇڏيان، پر اوهان ڳالهه کي الائجي ڪيڏانهن وٺي وڃو! سو پهرين اڄ اردو وارو شعر ٻڌو ۽ پوءِ اوهان جو رويو ڏسي، گجراتي ۾ لکندس. بوري، مارواڙي، ٿري، مينگهوڙ سڀئي گجراتي، ڳالهائيندا آهن ۽ مٺي زبان آهي. سنڌي اخبار ۾ جي اردو ۽ انگريزي لفظ ڇپجي سگهجن ٿا ته مارواڙي يا گجراتي لفظ ڇو نٿا ڇپجي سگهن؟ پاڻي مان ته لکندس، پوءِ ڀل گند ٿئي، مان ته بلوچي به لکندس ۽ فارسي به لکندس.

دو جوان دلون کان غم، دوريان سمجهتي هين
 کون ياد کرتا هي، هچکيان سمجهي هين
 تير تو خود هي قاتل هو تير يه بات کيا جانو
 کيون هئا مين ديوانه، بيڙيان سمجهتي هين.

جڏهن ايتريون سوين، هزارين، لکين، ڪروڙين ۽ اربين
 عورتون ٺاهيون هيون تڏهن ڀلا ضروري هو ڇا ته تو کي به ٺاهي
 منهنجو مٿورلائي ها! جيڪڏهن تو کي نه ٺاهيو هيجس ها ته اڄ
 مان به ڪنهن ڪم جو ماڻهو هجان ها.

• ٽي چار سال اڳ مان پاڻ وڃائي وينو هوس، ڪو هوش نه هو،
 مون کي ڪا سمجهه نه هئي، مون کي اڄ به ڪنهن ياد ڏياريو ته مان
 اڳي سٺو لکندو هوس ۽ هاڻ وري ڪجهه چڱو لکڻ لڳو آهيان پر
 مون وٽ آهي ڇا، جنهن بابت مان چڱو يا خراب لکان! منهنجو ذهن
 خالي آهي، ڪالهر مون ڪنير صاحب جو مضمون ڏٺو، هو اڃا سنڌيءَ
 واريون ڊڪشنريون پيو ڏسي! ڪنير صاحب، اڳ جا پٽ هئي سا هاڻ
 ديوار آهي، اڳ جيڪو وال هو سان هاڻ گز آهي، اڳ جا سهڻي هئي،
 سا هاڻ خوبصورت آهي، اڳ جا لوڻڪ هئي سا هاڻ ڪلفو آهي، اڳي
 جا ٿورم هئي سا هاڻ لهسن آهي، ڦاروان هاڻي فالسا آهن، جيڪا
 ڪسي سڏبي هئي سا هاڻي نالي آهي، جنهن مس سان اسان لکندا
 هئاسين سا هاڻي سياهي سڏبي آهي، جا تو ۽ مون لاءِ ماکي هئي سا
 هاڻ شهد سڏجي پئي بازار ۾، ۽ اهو اکر جيڪو انگريزي ۾ Yellow
 (پيلو) لکبو هو، سو رنگ ڦٽائي هئڻو ڪيئن ٿي ويو؟ دنيا بدلجي
 وئي، زمانو بدلجي ويو، سو هاڻ رٿڻ پٽڻ ڇڏي انهن علم جي اڪابر
 کي ڳچيءَ کان جهلي پيو ته ”جڏهن توهان وٽ اکر ۽ لفظ بچائڻ جو
 طريقو نه هو ته اوهان اهي اکر (لفاظي) گڏ ڪرڻ جي مشڪري شروع
 ڇو ڪئي؟“ سنڌي لفظ ختم ٿي چڪا آهن، ڪڏهوڪا ۽ هوش اوهان
 کي اڃا به فقط ايترو آيو آهي، جو اڃا پيا انهن مسخرن جون
 ڊڪشنريون ڏسو! مان اوهان کي هر هڪ مضمون ۾ ڪو سنڌي اکر
 ڏيندس، جنهن جو خانو خراب اهان جي دانشورن ڪيو آهي، مان ته
 غريبڙو آهيان، رٿڻ ڇڏيو ۽ پنهنجي حشر تي کلڻ سکو.

محقق!

• هي جيڪي صبح شام ۽ ڏينهن رات هر هنڌ هر هڪ اسٽيج تي چڙهي اهو ئي چوندا آيا آهن ۽ چوندا رهن ٿا ته سنڌي ادب دنيا جي ادب سان ڪلهو ڪلهي ۾ ملائي پيو هلي، تن کان پڇو ته گذريل سئو يا ٻه سئو سالن ۾ ڪهڙو اهڙو سنڌي ڪتاب ڇپيو آهي، جيڪو انهيءَ لائق هجي جو هن جو ذڪر به انهن ڪتابن سان ڪڏ ٿئي، جن جو ذڪر عبدالقادر جوڻيجو پنهنجي 2008ع بابت ليک يا مضمون ۾ ڪيو آهي؟ اهو مضمون ڪاوش ۾ ئي ڇپيو آهي ۽ تنهن ڪري انهن ضرور پڙهيو هوندو، جيڪي هر موقعي، هر تقريب ۾ بس اهو ئي چوندا آهن ته سنڌي ادب دنيا جي ادب سان ڪلهو ڪلهي ۾ ملائي پيو هلي.

• شايد ئي ڪو نوبل پرائيز يا بڪر پرائيز يافته ڪتاب هجي، جيڪو عبدالقادر جوڻيجي وٽ نه هجي، ۽ هن نه پڙهيو هجي. هو ڄاڻي ٿو ته دنيا ۾ ڇا ڪجهه ڇپيو آهي ۽ ڇا ڪجهه ڇپجي پيو ۽ هو ڄاڻي ٿو ته سنڌي ادب اڃا ڄاڻو ئي ناهي ۽ ڄمبو به ڪونه سنڌي ادب جا اهي زميندار، وڏيرا ۽ پوتارن جيڪي هر هڪ تقريب ۾ ڪرسيين جي اڳين لائين ۾ ويٺل هوندا آهن ۽ اسٽيج تي چڙهي هوائن ۽ انڌن بوڙن کي ٻڌائيندا آهن ته سنڌي ادب شاهراه ڌرتي تي تمام گهڻو اڳتي هلي رهيو آهي، سي رڳو سنڌين کي بيوقوف ناهيندا رهيا آهن. انهن سنڌي ادبي وڏيرن ۽ پوتارن پاڻ ته ڪو هڪڙو به اهڙو ڪتاب نه لکيو آهي، جنهن جو ذڪر فڪر عام ماڻهن وٽ هجي، سو پنهنجو شرم لڪائڻ لاءِ پنهنجو پاڻ کي محقق جو درجو ڏيندا آهن. دنيا ۾ محقق جو درجو وڏي اهميت رکي ٿو، پر انهن سنڌين محققن هتي سنڌ ۾ محققن کي پاڻ جهڙي مٿاڇري سطح جي ذهني تي قابو رکيو آهي.

• اهي جيڪي هر هنڌ هر موقعي تي انتهائي بي شرميءَ سان چوندا آهن ۽ اهو به استيعجن تان ته سنڌي ادب دنيا جي ادب سان ڪلهو ڪلهي ۾ ملائي هلي پيو، سي پاڻ کي محقق جو درجو ۽ خطاب ڏيئي انهيءَ جوابداريءَ کان بري ٿيو وڃن ته ڪن به پنجن يا ڇهن ڪتابن جا نالا ڏين جيڪي سنڌيءَ ۾ هجن ۽ انهيءَ لائق هجن، جن جو ذڪر عبدالقادر جوڻيجو پنهنجي ڪنهن مضمون ۾ ڪري سگهي. سنڌي ٻوليءَ جي انهن وڏيرن ۽ پوتارن کي ياد رکڻ گهرجي ته عبدالقادر جوڻيجي فقط هڪڙي سال 2008 جي ڪتابن جو ذڪر انهيءَ مضمون ۾ ڪيو آهي. گهٽ ۾ گهٽ ٽيهه پنجنهه، شايد انهيءَ کان به مٿي ورهين جا ڪتاب عبدالقادر جوڻيجي جي دل تي لکيل آهن، مان ڪانئس اوڌر تي ڪتاب وٺندو هوس ۽ پڙهي موٽائي ڏيندو هو سانس.

• محمد علي قاضي سنڌي سوسائٽي جي تبديلي چاهي ٿو. هن صاحب جي مرضي اهي ته سنڌي ماڻهو سڌرن ۽ ترقي ڪن. علي صاحب کي سڀ کان پهرين انهن ٺڳ محققن ۽ سنڌي ٻولي جي نيڪيدارن کان سنڌي سماج کي آڄو ڪرڻو پوندو. اسان جي سوسائٽي ۾ ڪوڙ ۽ گشا پتا تمام گهڻا هليا آهن. اهو جيڪو اسٽيج تي چڙهي سنڌين کي ڪوڙ ٻڌايو ٿو وڃي ته توهان جي ٻوليءَ ۾ عاليشان ادب ڇپيل آهي، سو ڪوڙ سنڌين کي غلط فهميءَ ۾ وجهيو ڇڏي. سنڌ ۽ سنڌين جي برباديءَ ۽ تباهي جو ڪارڻ اهو ڪوڙ آهي، جيڪو ادب ۽ ٻوليءَ جي نالي ۾ اهي سنڌي محقق سنڌين کي اسٽيجن تان ٻڌائيندا رهيا آهن ۽ سنڌين کي خوشفهمي ڏيندا رهيا آهن، انهن ٺڳن جو اسٽيج تي چڙهڻ ۽ ڳالهائڻ ٿي بند ٿيڻ گهرجي.

• هي جيڪي سنڌي پي ايڇ ڊي آهن، تن جون ٿيسزون اوهان ڏٺيون آهن، جيڪي سنڌالاجي ۾ رکيون آهن ۽ جن تي هنن کي پي ايڇ ڊي ۽ اير فل جا سرٽيفڪيٽ ۽ ڊپلوما مليل آهن؟ اوهان هڪ پيرو ضرور پڙهي ڏسو ۽ ڏسو ته هنن فقط اها ڊپلوما وٺڻ لاءِ پنهنجي گائيد ۽ ٻين پروفيسرن جي ڪيتري خوشامد ڪئي آهي،

اهي جيڪي پروفيسر ٿي رٽائر ٿي اڃا به ڪوڙ ۽ ٺڳيءَ کان باز نٿا رهن، تن کي لائيجي اڃا ڇا ڪپي؟ اوهان مهرباني ڪري هنن جون لکيل ٿيسزون پڙهو، اوهان کان وڏا وڏا مشڪرا به وسري ويندا. هنن جي لکيل ديپاڇن جي هڪ هڪ ست تي اوهان کان تهڪ نڪري ويندو.

• هي محقق ڪيئن محقق ٿي ويا آهن، جڏهن هنن ڪا تحقيق ٿي نه ڪئي آهي؟ هنن مان ڪنهن ڪا اهڙي کوجنا ڪئي آهي، جنهن جي ڄاڻ ماڻهن کي اڳ نه هئي؟ ٻي اڀڄ ڏي هڪ ڊپلوما آهي، جيڪو فقط اهو ٻڌائي ٿو ته جنهن وٽ اها ڊپلوما آهي، سو هن قابل آهي ته تحقيقات ڪري، اها ڊپلوما اهو نٿي چوي ته هن ڊپلوما جو مالڪ ڪا تحقيق ڪري چڪو آهي. هتي هڪڙي لوڌ آهي، ٻي اڀڄ ڏي جي جيڪي پاڻ کي محقق ڄاڻائي هر ڪنهن اسٽيج تي چڙهيو ويڃن ۽ راڳ ڳائڻ ٿا شرو ڪن ته سنڌي ادب دنيا جي ادب سان ڪلهو ڪلهي سان ملائي پيو هلي. ٻي لوڻڪ ڪا نه سڌون مريڙي جون.

• جيڪي ڪجهه سنڌي ۾ سٺو لکيو ويو آهي ۽ ماڻهن کي وڻيو آهي، سو انهن لکيو آهي، جن جو ماستري پيشي سان ڪو به تعلق نه رهيو آهي، امر جليل ماستر نه رهيو آهي ۽ نه وري عبدالقادر ماستري ڪئي آهي. اوڀن يونيورسٽي ۾ نوڪري ماستري ناهي، ماستري ماڻهو کي انهيءَ قابل نه ڇڏيندي آهي ته هو ڪو ڪتاب لکي، اسٽيفن ليڪاڪ لکي ٿو ته جڏهن مون کي ٻي اڀڄ ڏي جي ڊپلوما ملي، تڏهن مان سمجهي ويس ته هاڻ منهنجو دماغ هن قابل نه رهيو آهي، جو ڪا عقل جي ڳالهه به سوچي. اوهان هنن ٻي اڀڄ ڏي جي اسٽيج تي ڳالهائيندي ٻڌو ۽ ڏسو ته ڪيئن ٿا فقط ساڳيون ڳالهيون ورجائين. ڪڏهن به ڪا نئين ڳالهه نٿا اڇارين، هي هڙيئي دنيا جي ادب جي معاملي ۾ ڪورا ۽ مڪمل جاهل آهن، هنن کي ڪا به ڄاڻ ناهي ته دنيا ۾ ٻين ٻولين ۾ ڪهڙا ڪتاب ڇپيا آهن. هنن کي فقط شيڪسپيئر جي نالي جي ڄاڻ آهي، جنهن کي به هنن ڪڏهن ڪو نه پڙهيو. عبدالقادر جوڻيجو ته نئين تهه سان گڏ پيو هلي، مان ڪجهه پراڻي تهه جو ماڻهو آهيان. اهي

جيڪي پي ايڇ ڊي گهاگهه واڳون اوهان پاليا آهن، سي به پراڻي
 ٿهي جا آهن، پر هنن کان پڇو ته هنن ڪڏهن ڪو ڪتاب جيس
 مڃڻ، جيس ڪليول، يا هيٺب انس جو ڏٺو آهي؟ هر گز نه، هي
 اسٽيج تي اچي فقط هڪٻئي کي ڏاهو، محقق، دانشور وغيره جا
 خطاب ڏيڻ ۾ پڙ آهن.

• سنڌ ۾ علي قاضي جي گهريل تبديلي آڻڻ لاءِ اهو ضروري
 آهي ته ڪوڙ ۽ ڍونگ جو اهو ناٽڪ ختم ڪيو وڃي، جيڪو انهن
 رٿائڊ پروفيسرن جي جان آهي.

اجايو!

• اسپنوزا فلسفي به هو ۽ يهودي به هو، هو نظر جي عينڪ جا شيشا پٿر واري ڦرڻي تي ڦيرائي سڌا ڪندو هو. يهودين کي نه وڻندو هو، ڇو ته هن جو پنهنجو فلسفو هو هن جنهن جو عقيدو سان ڪو به تعلق نه هو. پٿس جي مرڻ تي سندس وڏي پيٽ کيس پيءُ جي ملڪيت مان حصو ڏيڻ کان انڪار ڪيو، اهو سبب ڄاڻائي ته اسپنوزا فلسفي هئڻ ڪري هر يهوديت کان خارج آهي. اسپنوزا ڪورٽ ۾ کيس وڙهيو، جتي فيصلو ٿيو ته اسپنوزا کي پيءُ جي ملڪيت تي مڪمل حق آهي. اسپنوزا ان فيصلي وقت ئي ڪورٽ ۾ لکي ڏنو ته هو پيءُ واري سموري ملڪيت پيٽ جي نالي ڪري ٿو، ڪورٽ ۾ اهو ڪجهه لکي پيٽ جي حوالي دستاويز ڪري پاڻ خالي هٿين ڪورٽ مان نڪري وڃي، پنهنجي شيشا ٺاهڻ واري ڌنڌي کي لڳو ۽ غربت ۾ ئي مئو، اهو آهي فلسفي جو اثر.

• نعمت الله نالي وڪيل، جيڪو مون کان ٻه چار ڇهه ورهه سينيئر هو، تنهن به فلسفي ۾ بي-اي آنرس ڪئي هئي، هڪڙي ڏينهن وڪيلن جي بار روم ۾ ڪنهن وڪيل اسان کي چيو ته ”حليم ۽ نعمت الله ٻئي فلسفي ۾ آنرس آهن پر ٻنهي ۾ ايترو گهڻو تفاوت ڇو آهي؟“ نعمت الله قريشي ته دنيا جو ماڻهو هو، سو ماڻ رهيو، پر مان رهي نه سگهيس، مون چيو ته ”فلسفو نهر وانگي آهي ۽ اسان ٻئي ان ۾ گهڙي پار پيا آهيون. مون کي فلسفو لڳو آهي، تنهن ڪري مان آلو آهيان، اوهان حيران نعمت الله تي ٿيو ته ڇو ۽ ڪيئن نهر جي پاڻيءَ مان لنگهڻ باوجود هو آلو نه ٿيو آهي ۽ هن کي پاڻي جو چنڊ به نه لڳو آهي!“، ڪجهه وڪيلن کلي ڏنو. نعمت الله پيسن جي معاملي ۾ ڪامياب وڪيل هو ۽ مون کي فقط بڪ ڪرڻ ۽ گهڻو ڳالهائڻ جي عادت هئي، هو ڪامياب وڪيل ٿيو ۽ مان نه

فلسفي ٿيس، نه وڪيل ٿيس، منهنجا نصيب ئي ڪجهه اهڙا هئا. مان اسپنوزا هوس ۽ آهيان، نعمت الله صاحب فقط وڪيل هو، مٿي ڄاڻايل ٻنهي قصن ۾ هڪ جهڙاڻپ آهي.

• ٽيون قصو آهي عمر خيام جو، جنهن بابت غلط فهمي آهي ته هو شاعر هو. هو شاعر نه هو، هن جو پنهنجو بلڪل الڳ فلسفو هو، جيڪو هو ربائين ۾ چونڊو هو، اوهان پڇندا ته ربائي ڇا آهي! پر پهرين اها ڳالهه چڱي طرح سمجهي وٺو ته جيڪڏهن عمر خيام شاعر هجي ها ته هن جو نالو شاعرن جي لسٽ ۾ ۽ هن جا شعر دنيا جي شاعرن جي شاعريءَ ۾ ضرور هجن ها. دنيا جا مذهب، عقيدا ۽ فلسفا عمر خيام کي خاطر ۾ فقط ان لاءِ نه آڻيندا آهن جو عمر خيام جو فلسفو سئون سڌو فقط هڪڙي ئي اهڙي نقطي ڏانهن ٿو هلي، جنهن ۾ مذهب، عقيدن ۽ فلسفن جو نت سمايل آهي. عمر خيام کي فقط هڪ پيرو سوچ سمجه سان پڙهڻ کانپوءِ ۽ اهو سمجهي ڇڏڻ کانپوءِ ته هو چئي ڇا ٿو ۽ هن جي من ۾ ڪهڙو خزانو آهي، اوهان عمر خيام جي خيالن مان ڪنهن هڪڙي کي به ڌاريو نٿا سمجهي سگهو. عمر خيام جيڪي ڪجهه چيو آهي، ذرو به ذرو، اهو اوهان پاڻ آهيو. فٽز جيرانڊ هن کي مشهور ضرور ڪيو ۽ هن جي خيالن کي سهڻاڻپ به ضرور ڏني، پر عمر خيام جي اندر ۾ جگر ۾، روح ۾، هن جي جسم جي ذرن ۾ جيڪي ڪجهه هو سو عمر خيام ۾ ئي يا مون جهڙي يا مون جهڙيءَ جي ئي ذرن ۽ ذرڙن ۾ رهيو.

• پاڻ سڀيئي اسان مان هر هڪ ننڍڙا ذرڙا آهيون، تمام ننڍڙا، تمام پٽڪڙا، پر هر هڪ ذري ۽ ذرڙي ۾ بي پناه قوت آهي، جنهن سان هو ٻئي ذري ۽ ٻين ذرن ڏانهن ڇڪجي ٿو ۽ جنهن ساڳي قوت سان دنيا جا ڪروڙين ۽ اربين ذار ان هڪڙي ۽ دنيا جي هر هڪ ذري کي پاڻ ڏي ڇڪين ٿا. جيڪڏهن اوهان عمر خيام ناهي پڙهيو ۽ هن کي ناهي سمجهيو ته ڇا ڄاڻو دنيا ڪيئن نهي، ڪيئن نئين سر جڙندي ۽ عمر خيام جي معاملي ۾ جيتوڻيڪ مان هڪ به

دفعاً روح جو نالو وٺي ويو آهيان، پر جي اوهان عمر خيام پرهيو ته چوندا ته حليم پاڻ منجهي مئو هو.

• هاڻ ربائي ڇا آهي؟ ربائي عمر خيام کان اڳ به چئي ويندي هئي، پر عمر خيام کان پڇي پڇي آخر ڪيترو پڇندا؟ سواءِ پيار، محبت ۽ واسطي ۽ تعلق جي عمر خيام ڪجهه نه هو. ربائي ۾ به ستون هونديون آهن ۽ هر هڪ ست ڪجهه اهڙي سهڻي نموني ٻن حصن جي هوندي آهي، جو اهي به ستون اوهان کي چار ستون نظر اينديون.

• ”فجر وقت آسمان ۾، خواب وانگي شراب خاني ۾ آواز آيو.

• هوش ۾ اڃ منهنجا پنهنجا، ۽ پيالو پري وٺ انهيءَ کان اڳ جو حياتي جي شراب جو پيالو خالي ٿئي!“

• عام خيال آهي ته هو شرابي ۽ عياش هو، اها غلط ۽ ڪوڙي ڳالهه آهي. هو غريب هو ۽ پيئڻ کان پري هو، جيئن فردوسي بابت ڪوڙي ڳالهه عام آهي ته هڪ در کان سونا دينار پئي داخل ٿيا ۽ ٻئي در کان سندس لاش پئي نڪتو، وڏن ماڻهن بابت ڪوڙيون آکاڻيون جوڙڻ دنيا جو دستور رهيو آهي،

• جيڪڏهن عمر خيام کي سندس محبوبا ملي وئي هجي ها ته سندس رباعيون مري ويون هجن ها تمام سولو آهي عمر خيام کي سمجهڻ. فقط پنهنجو پاڻ کي سمجهڻ ئي ڪافي آهي، عمر خيام کي سمجهڻ لاءِ جيڪڏهن اڄ مون کي هوءَ ملي وڃي جا منهنجي اکين ۾ رهندي آهي ته منهنجو لکڻ وغيره سڀ ختم ٿي ويندو.

• پاڻ شراب چوندا آهيون وسڪي يا جن کي، پر عمر خيام جنهن کي شراب چئي ٿو، سو آهي وائين، اهو يورپ ۽ آمريڪا ۾ به عام آهي، وائين ۽ شراب جي تاثير ۾ تمام گهڻو تفاوت آهي. جيڪڏهن شراب جي گلاس مان هڪڙو ڍڪ اوهان جي محبوبا پئي ۽ پوءِ ان مان ٻيو ڍڪ اوهان پيو ته اوهان ڄڻ وائين پيتو، شراب ته بڪواس آهي. اول شيءِ اهو شراب آهي، جنهن جو پهريون ڍڪ هن پريو. مان بڪواس ۾ پئجي ويو آهيان، ڳالهه دراصل اها آهي ته

مون وٽ لکڻ لاءِ اڄ ڪجهه ڪونهي، مون کي اڄ احساس ٿيو آهي ته بابر بادشاهه جي ڪتاب جو انگريزي ۾ ترجمو مون کي ضرور پڙهڻ ڪپندو هو، جيڪو ضرور بابر جي درٻارين لکيو هوندو. هن صديءَ ۾ به ائين ٿيندو آيو آهي، اوهان اعتبار فقط ان آتم ڪٿا تي ڪري سگهو ٿا، جيڪا هٿلر پاڻ جيل ۾ لکي ۽ ان زماني ۾ اهو ڪتاب ڦيرائي گهيرائي ڪوڙ سچ ملائي انڊيا ۾ نٿي ڇپجي سگهيو، اڄ اوهان ٻار آهيو، سڀاڻي اوهان پاڻيهي سگهي ويندا.

جنهن ليڪڪ حياتيءَ ۾ پنجاهه سئ ليڪ لکيا هوندا، هن انهن ليڪن مان گهٽ ۾ گهٽ ڏهن ليڪن ۾ ضرور ڪو گند ڪيو هوندو. اهو ناممڪن آهي ته هر ڪنهن ليڪڪ جا سڀئي ليڪ عاليشان هجن، مون سئو کان به مٿي ليڪ لکيا هوندا ۽ مان خاطري سان چوان ٿو ته انهن ليڪن مان گهٽ ۾ گهٽ پنجاهه سيڪڙو ليڪن ۾ مون ضرور ڪو نه ڪو گند ڪيو هوندو. اها ڳالهه هر هڪ ليڪڪ سان لاڳو ٿئي ٿي، سڀني ليڪڪن پنهنجن ليڪن مان چڱو خاصو سيڪڙو ليڪن ۾ گند ڪيو آهي، پر مڃندو ڪو به ڪو نه. مان مڃان ٿو ته منهنجن ليڪن (تنهي ٻولين ۾) ۾ ڪي يقينن مون کي خيال سان لکڻ ڪپندا هئا، ڇو ته مون کي منهنجا پنهنجا نقص دل ۾ تير وانگي ڇپندا آهن، مثال طور مون کي هڪڙي عورت تائين نڀايو پهچائڻ هو (لکڻو هو) ته ”تون مون کي وڻين تي“ پر لکڻ وقت الائجي منهنجي دماغ کي ڇا ٿي ويو جو اهو نڀايو مون ٻي عورت ڏانهن اماڻي ڇڏيو، هاڻ مان مٿي کي هٿ ڏيئي وينو آهيان ته ڇا ڪريان ظاهر آهي ته پنهنجي انهيءَ نقص/غلطي کي درست ڪرڻ لاءِ مان ضروري غلطي ڪندس، في الحال مان ٻنهي عورتن کان پري آهيان.

يلا ائين ڇو ٿيندو آهي ته جيڪي ليڪڪ ڊائس تي ويهندا آهن يا ڊائس تان ڳالهائيندا آهن، سي هڪ ٻئي جي فقط ساراهه ئي ڪندا آهن! هي ڇو هڪ ٻئي جو ڪو هڪڙو نقص به نه ٻڌائيندا

آهن! جيڪڏهن هي ماڻهو آهن ته هنن ۾ ضرور نقص به هوندا، سو اهي نقص ڇو لکائيندا وتندا آهن؟ مان پاڻ پنهنجو نقص لکايان يا لکائڻ جي ڪوشش ڪريان ته اها ڳالهه اڃا به ڪجهه جائز لڳندي، ڇو ته آخر مان به ته ماڻهو آهيان ۽ ماڻهوءَ جي فطرت آهي پنهنجا عيب لکائڻ جي ڪوشش ڪرڻ جي، پر اهو ڪهڙو چرچو آهي ته هڪ ٻئي پويان جا ڊگهي قطار ليکڪن ۽ محقن جي ڊائس تي اچي ڳالهائيندي آهي، سا سڄي قطار رڳو هڪ ٻئي جي ساراهه ڪندي هلندي آهي؟ اوهان ڪنهن به ڊائس تان ڪنهن محقق کي ڪنهن ٻئي محقق (جيڪو پنهنجي ڳالهائڻ جي واري جو انتظار ڪري رهيو هجي!) تي تنقيد ڪندي ٻڌو آهي؟ نه!...! اسٽيج ۽ ڊائس ٺهيا ئي فقط هڪ ٻئي جي ساراهه لاءِ آهن.

پوءِ اوهان ٽيسزون ڏسو؛ گائيڊ اهي هوندا آهن، جن کي ڪا ڄاڻ نه هوندي آهي ته ٽيسز ائنتي ٽيسز ۽ منتسيز ۾ تفاوت ڪهڙو آهي؟ جيڪي به هيل ٽائين ڊاڪٽري جون ڊگريون ڏنيون ويون آهن، تن مان ڪنهن هڪ ۾ به ائنتي ٽيسز تي بحث ٿيل ڪونهي، اهو ڪمال آهي، خاص ڪري ان لاءِ جو مان پاڻ ٿرڊ ڪلاس بي اي آهيان. اسٽيفن لي ڪاڪ، جيڪو چئن پنجن سالن کان مان پڙهندو اچان، چئي ٿو ته جنهن کي پي ايڇ ڊي جو سرٽيفڪيٽ مليو، تنهن لاءِ بلڪل خاطري ڪريو ته هاڻ هن جي مغز ۾ وڌيڪ ڄاڻ ياڪا نئين ڄاڻ سمجهڻ جي گنجائش ناهي. ڪمال جو ماڻهو هو، بلڪه بادشاهه هو، جو هو پاڻ پوليتيڪل سائنس ۾ پي ايڇ ڊي هو ۽ ساڳئي وقت پوليتيڪل سائنس ۽ ايڪنامڪس کاتن جو سربراھ هو. مون هن جو پهريون ڪتاب چار پنج سال اڳ پڙهيو، تنهن کان اڳ مون ڪڏهن به هن جو ڪو ڪتاب نه ڏٺو هو. 1942ع ۾ هو مري ويو هو. هن جا ڪتاب پڙهڻ کانپوءِ مون کي ڄاڻ پئي ته ڇو هن جا ڪتاب پڙهندڙ ماڻهن (شاگردن ۽ استادن!) کان پري رکيا ويندا آهن، دراصل هن پنهنجن ڪتابن ۾ يونيورسٽي جي ماسترن، هنن جي آڪٽر، ان ڄاڻ

هوندي به پاڻ کي عقلمند ۽ سمجھڻ وارين عادتن کي سٺي نموني
 خوار ڪيو هو. عام ماڻهو ۽ شاگرد ته ڇڏيو، يونيورسٽي ۽ ڪاليجن
 جا استاد به پروفيسرن جي ڄاڻ ۽ سمجھ تي ڪلڻ لڳندا هئا. سو
 يونيورسٽي جي پروفيسرن هن کي نوڪري مان ڪڍرائي ڇڏيو،
 اوهان اسٽيفن پڙهو ۽ وڏن پروفيسرن تي ڪلڻ سکو.

مون وٽ وقت ناهي، جسم ۾ طاقت ناهي، مستقبل کان ڊنل
 آهيان، جي مون وٽ وقت هجي ها ته مان اوهان کي فقط مزاح،
 عقل، ڄاڻ ۽ معمولات تي ڪلاڪن جا ڪلاڪ ليڪچر ڏيان ها. هاڻ
 اوهان جو وقت آهي، پهرين اسٽيفن لي ڪاڪ پڙهو ۽ پوءِ اير اي
 يا پي ايڇ ڊي جو سوچيو.

نئين دنيا

When a man is in Love
How can he use old words?
Ama woman in whose heart I
The pulse of time has stopped
I don't know spring flowers
Nor does April know me

• مٿيون ٻه سٽون/ ڇهه سٽون مون کي عرفانه ملاح پڙهايون هن. منهنجو واسطو ان ڳالهه سان ناهي ته شاعر ڪير هو. حالتون ڪهڙيون هيون، دهشت جي ديس ۾ محبت جي ڳالهه ڪجهه اهڙو مضمون آهي، جيڪو مان سڄو پڙهي ويس، هن مضمون ۾ بي انتها سهڻاڻپ آهي جو هن ۾ دل جو نچوڙ آهي، هن ۾ دل جو رت آهي، هن ۾ دل جا ٽڪرا آهن. عقلمند ۽ محقق سنڌي راءِ هن مضمون کي اجايو سمجهندا پر ان مضمون جي اهميت مان ڄاڻان ٿو جو مان به مٿس ملاح وانگر فقط دل جا ڪتاب پڙهيل آهيان. مون کي نالا ياد نٿا بيهن ۽ پڙهي به هاڻ نٿو سگهان پر مٿس جيترو اوهان کان پڇي محققن ۽ سنڌي جي استادن کان پري رهجو. مان ماضي جي ڳالهه آهيان، اوهان کي شايد اندازو ناهي ته اوهان مستقبل آهيو، اوهان پاڻ ڏسندا ته اهي سنڌي محقق ڪيئن ٿا هوائن ۾ غائب ٿي وڃن، هي ڇا ڄاڻن ته شعرا آهي، شاعري ڇا آهي ۽ دل جي دنيا ڇا آهي.

• فطرت جي معاملي ۾ سڀيئي انسان هڪ جهڙا ۽ هڪ جيترا آهن. ٻڌايي جي عمر ۾ انساني فطرت ظاهر ٿيڻ ۽ اکيون ڏيکارڻ

شروع ڪندي آهي، ظاهرن ٻڌو ڪيترو به عقلمند ۽ سمجهو ظاهر ٿئي، پر سندس اندر وڌيڪ ۽ وڌيڪ ڪارو گهاٽو رس ٿيندو ويندو آهي. بيماريون ۽ وڏي عمر انسان جي موت جو سبب سبب نه هوندا آهن. انسان مرنڊو آهي، اڻپوري ٿيل خواهشن جي رهجي وڃڻ ۾. مون کي اها اڄ ڏيو، جيڪا مون کي ڪالهه تائين فقط ان ڪري نه ملي جو مان کيس پنهنجي اشرافت جي چار ۾ ڦاسائي رهيو هوس ۽ جنهن جي ذهن تي مان اثر ويهاري رهيو هوس ته مان اهڙو ۽ ايترو شريف آهيان جو هن جي جسم جو احترام ڪندي هن جي جسم جي ڪنهن به حصي کي هٿ نه لڳائيندس. مون کي جي هوءَ اڄ ڏيو، هيئنڙ ڏيو ته مان صبح ٿيڻ کان اڳ مرڻ لاءِ خوشي سان تيار آهيان.

• ظاهري اشرافت جو فريب ۽ ڪوڙو ڍونگ لاهي ڦٽو ڪريو، جيڪا وڻي تنهن کي ڪن ۾ چٽو ته ”تون مون کي وڻن تي“ قدرت جي ڳڻي تي مٺي ڏيو. مون هڪ غلطي ڪئي هئي، اها غلطي مون کان ٿي وئي. منهنجي پنهنجي بيوقوفي ۾، مون کي A وڻندي هئي ۽ هن کي به مان وڻندو هئس، مون هن کي نياپو موڪليو ته ”تون مون کي وڻي تي“. منهنجو ذهن ۽ دل هن جي چاهت ۾ اهڙي غلطي ڪري ويا، جو اهو نياپو A ڏانهن موڪلڻ بدران الائجي ڪنهن ڏانهن اماڻي ڇڏيو! مون کي A ڪپي، پر A ملي ته کيس سمجهايان ته اها غلطي مون کان ٿي وئي هئي، منهنجو ذهن ٽڙي ويو، هڪ مهينو ڪافي آهي، ان احساس لاءِ ته مان ٻن مهينن کان هن سان ملڻ جو انتظار پيو ڪريان.

• جڏهن ليڪڪ وٽ لکڻ لاءِ ڪجهه نه رهندو آهي، تڏهن هو چاهيندو آهي ته هن کان انٽرويو ورتا وڃن ته جيئن ليڪڪ جو ليبل به لڳل اچيس ۽ لکڻو به نه پويس.

• لکڻ وڏو خفو آهي، خاص ڪري سنڌي اکرلکڻ ڪو به سنڌي مضمون لکي ان ۾ نقطا ڳڻيو، اوهان جو مغز ڦري ويندو. پوءِ سنڌي ۾ اوهان ٽيڪٽانڪ جيالاجي ته لکندا ڪونه، ڪا مئٿس يا

فزڪس يا ايڪشيشن کان به وٽون ويندا، الجبرا ۾ هڪٽرا فيڪٽر،
 پيو ڇا ڪجهه آهي، جاميٽري ۾ جيڪي سڌين ليڪن سان
 شڪلون ٺاهي سگهجن ٿيون، سي سڌي ليڪي يا ٿلهي ليڪي
 ڪيتريون ممڪن آهن. اهو پهريون شخص ڪير هو، جنهن چيو هو
 ته دنيا پاڻي جي ٺهيل آهي؟ ڊيموڪريٽڪس ڇا چيو هو ته دنيا ڇا
 جي ٺهيل آهي؟ سنڌي ۾ ڪجهه ڪونهي، سواءِ لفاظي جي؟ اکر،
 اکر، اکر، هيءُ آهي سنڌي. جيڪڏهن اڄ سنڌيءَ ۾ لکيل سڀئي
 ڪتاب ساڙي ڇڏجن ته قط لفاظي سڙي ويندي ۽ پيو ڪوبه نقصان
 نه ٿيندو، ها پٺا ضرور سڙي ويندا.

• هاڻ مون وٽ لکڻ لاءِ ڪجهه ناهي رهيو، سياست سان
 منهنجو واسطو ناهي، سماج کي مون کان ايتري نفرت آهي،
 جيتري مون کي سماج کان آهي. جيڪي پاڻ کي محقق (آهي ته
 الائجي ڇا) سمجهندا آهن تن کي ڏسي ته سندن ٻار به کلندا هوندا ۽
 هي ائين سنڌي ٻولي ۾ پي ايڇ ڊي ٺاهيندا آهن جيئن ڪڪڙ آنا
 لاهيندي آهي ۽ اهي به هوائي. نيٺ، وڊيو، موبائيل باوجود مان
 سمجهي نٿو سگهان ته شاگرد سنڌي ٻوليءَ جا ماهر ٿيڻ لاءِ ڪيئن
 ڦاسجي ويندا آهن؟ ان کان ته بهتر آهي ته بنگال ڪا جادو يا نيپال
 ڪا جادو واريون چوپڙيون پڙهن.

• ڪنهن زماني ۾ لکڻ لاءِ هٿ استعمال ٿيندو هو، پوءِ انگريزن
 اها مشين ٺاهي، جنهن کي اڃا تائين ٽائپ رائٽر چئبو آهي.
 جيتوڻيڪ ٽائپ رائٽر ٺهڻ ڪيئي ورهن کان بند ٿي ويا آهن.
 • جڏهن ٽائپ رائٽر ٺهڻ لڳا هئا، تڏهن ان تي لکيل اکر تي
 آڱرين کي هيرائڻ لاءِ ماڻهن طريقا به ايجاد ڪرڻ شروع ڪيا، جن
 مان سڀ کان ڪارائتو پئمڻ جو طريقو ثابت ٿيو، جيڪو اڄ تائين
 استعمال ٿيندو آهي. جيتوڻيڪ ٽائپ رائٽر وارو زمانو ڪڏهوڪو
 فوت ٿي چڪو آهي، ان ٽائپ رائٽر ٺهڻ جي شروعاتي دور ۾
 جيڪي ماڻهو پئمڻ يا ڪو ٻيو طريقو سکي ويا هئا ۽ معاوضي تي

خط پٽ يا پنا تائپ ڪندا هئا تن کي تائپ رائٽر چيو ويندو هو ۽ جنهن کي اڄ يا ڪلهه تائين تائپ رائٽر چيو ويندو هو تنهن کي تائپنگ مشين چيو ويندو هو. ڳالهه بلڪل سڌي ۽ سادي آهي، پر انهن انگريزي اڪرن کي سنڌي ۾ سمجهاڻي يا سمجهڻ مونجهاري وارو ڪم آهي، هاڻي اوهان کي وسري ويو هوندو ته تائپنگ مشين ۾ ربن به پوندي هئي، پر اوهان جي وڌڻ کي ياد هوندو ته ڪاري ربن به هوندي هئي ۽ ڳاڙهي ربن به هوندي هئي.

• مٿي جيڪي ڪجهه لکي آيو آهيان، سو سمجهاڻي طور آهي، هاڻي ٿي ٿئي ڪهاڻي شروع:

• ڪنهن زماني ۾ هڪڙو تائپ (جنهن کي ان زماني ۾ تائپ رائٽر چوندا هئا) هو جنهن سڄي حياتي تائپنگ ڪري پنهنجو ۽ گهر وارن جو گذران ڪيو هو ۽ هاڻ 80 سالن جو پوڙهو آهي پنهنجي ڪمري تائين محدود ٿي ويو هو، جنهن ۾ سندس پراڻي ٽيبل تي اهو ساڳيو تائپ رائٽر رکيو هو، جنهن تي هن سڄي حياتي ڪم ڪري پنهنجي ۽ گهر وارن جي روزي ڪمائي هئي. هن کي اها پراڻي ٽيبل ۽ اهو تائپ رائٽر ان بڊاڻي ۾ به پيارا هئا ۽ هن جي هٿن جي آڱرين ۾ اڃا به چرپر رهندي هئي.

• هڪڙي ڏينهن هن پوڙهي پنهنجن پٽن، ڌين ۽ هنن جي اولاد کي سڌي چيو ته ”مان پنهنجي آٽر ڪٽا/رام ڪهاڻي/حياتيءَ لکڻ ٿو چاهيان، جنهن کي آپ بيتي به چئبو آهي، اکين کان مان بلڪل جڏو آهيان ۽ هڪڙو اکر به ڏسي نٿو سگهان، پر سڄي حياتي تائپنگ ڪرڻ ڪري منهنجي هر هڪ آڱر بلڪل ان اکر تي پوندي آهي، جنهن تي مان چاهيندو آهيان. منهنجي پنهني هٿن جي آڱرين ۾ اڃان به جواني واري قوت ۽ سمجهه آهي، اوهان منهنجي تائپنگ واري ٽيبل تائپ رائٽر سميت چڪي منهنجي ڪٿ جي ويجهو ڪريو ۽ پين جا دستا به ڏيو ته مان مرڻ کان اڳ پنهنجي آٽر ڪهاڻي تائپ ڪري وٺان، جيڪا منهنجي مرڻ کانپوءِ اوهان ڏسجو، پڙهجو ۽

ڇپائجو. جيسين مان پنهنجي حياتيءَ جي ڪهاڻي مڪمل نه ڪريان، اوهان مان ڪو به منهنجي ٽائپ رائٽر ۽ ٽائپ ٽيبل، پنن ڏانهن نه نهاري ۽ نه ڏسڻ جي ڪوشش ڪري، گهر جا ڀاتي پوڙهي کي پائيندا به هئا، هن جي عزت به ڪندا هئا ۽ جيئن پوڙهي ڇڏين ٿين ٽيبل گهلي پوڙهي جي ڪٽ ويجهو ڪري پاڻ ان ڪمري کان پري رهڻ لڳا. جتان ٽائپ رائٽر جي اڪرن جي ٽڪ ٽڪ جو آواز ايندو رهندو هو، جو پوڙهو لڳاتار ٽائپنگ ڪندورهندو هو. ائين ڏيڍ ٻه سال گذري ويا.

• آخر اهو ڏينهن آيو، جنهن ڏينهن ان پوڙهي جي ڪمري مان ٽائپنگ جي ٽڪ ٽڪ جو آواز اچڻ بند ٿي ويو ۽ گهر جا سڀئي ڀاتي پوڙهي جي ڪمري ڏي ڊوڙيا. جتي ڏٺائون ته پوڙهو ڪٽ تي مٿو پيو هو، ٽائپنگ واري ٽيبل ٽائپ رائٽر ۽ پنن جا دستا سڀئي درست حالت ۾ هئا. گهر جي ڀاتين هڪدم اهي پنا ڪنيا، جيڪي پوڙهي ٽائپ ڪري ڪاٻي هٿ طرف رکندو آيو هو، اهي پنا ڏسي گهر جا سڀئي ڀاتي حيران ٿي ويا، جو انهن پنن مان ڪنهن هڪڙي پني تي به ڪو اکر لکيل نه هو، سڀئي پنا، جيڪي ان پوڙهي پنهنجي ليکي ٽائپ ڪيا هئا بلڪل خالي ۽ ڪورا هئا!

• ڳالهه ڇا هئي؟ اهو سڀ سبب ڪيئن ٿيو؟ ڳالهه فقط ايتري هئي جو اهو پوڙهو جنهن جو دماغ به صحيح هو ۽ جنهن جي هٿن جي آڱرين ۾ سگهه ۽ قوت به هئي، سو اکين کان انڌو/جڏو هئڻ ڪري هي نه ڏسي سگهيو ته ان ٽائپ رائٽر ۾ ڪاربان رين هئي ڪا نه! ڪاربان نه هجڻ ڪري ڪو به اکر ڇپجي نه سگهيو! سڀئي پنا خالي ۽ ڪورا هئا!

بڪواس!

• ضروري ناهي ته هرڪو ليک ڇڱو لکي وڃي، ڏهه ليک گڏ لکيا ته پنج ضرور گند ٿيندا ۽ مان ڏهه ٻارنهن ليک گڏ لکندو آهيان.

• مون وٽ چئن پنجن سالن کان ڪمپيوٽر يا انٽرنيٽ وغيره ناهي تنهن ڪري مجبورن سنڌي ۾ لکڻو ٿو پوي ۽ سنڌي ۾ لکڻ لاءِ اجايون سجايون ڳالهيون سنڌ صوبي، ايراضي ۽ سنڌي سڏائيندڙن بابت لکڻيون ٿيون پون.

• جن پنهنجو پاڻ کي سنڌي سڏائڻ ۽ سنڌي ٻولي لکڻ ۽ ڳالهائڻ تائين محدود رکيو آهي، تن جو حال خراب ٿيڻو آهي، اوهان به خوش آهيو ته ”صوبو“ به اوهان جو آهي. ”حق“ به اوهان جا آهن، ”نوڪريون“ به اوهان جون آهن ۽ جيڪڏهن انهن مان ”ڪجهه“ يا ”ڪا شيءِ“ اوهان کي نٿي ملي ته اوهان سان وڏو ظلم ٿي ويو! واه! ايترو به نٿا سمجهو ته هڪڙي وڏي پيماني تي سازش هلي رهي آهي، جنهن ۾ اهي ”وڏا سنڌي“ وڏي پيماني تي شامل آهن، جيڪي حاڪميت جي وهب ۾ لباس ۾ لکين رپيا ماهوار پاڻ ”حقي“ کائيندا آهن، اڌ ڪروڙ کان وڌيڪ ”ناحق“ کائيندا آهن. اوهان کي ”آسرا“ ڏيندا آهن. گوڙ ڪندا آهيو ته اوهان کي ”پوليس“ هٿان گندي نموني ذليل ڪرائيندا آهن، ”بک هڙتال“ ڪندا آهيو. ته ”ڪارندا“ اوهان کي به دم دلاسا ڏيئي هفتي کان پوءِ وري ٻيهر ناٽڪ شروع ڪرائڻ لاءِ چوندا آهن ۽ اوهان ”اڃان“ به پاڻ کي ”سنڌي“ ٿا سڏايو! شاباش هجي اوهان کي! ماستري، ليڪچراري ۽ ٻين نوڪرين لاءِ اشتهار اوهان کي ”ڪم ۽ ڌنڌي“ سان لڳائڻ لاءِ نه ڏنا ويندا آهن، اوهان کي اڃا به وڌيڪ ڦرڻ لاءِ ڏنا ويندا آهن. اصولن ٿيڻ ائين گهرجي ته جڏهن حاڪم پاڻ واتان چون ته ”رشوت ملي

آهي، ڏانڌلي ٿي آهي، ته انهن حاڪمن کي پاڻ کي جيل ۾ وجهڻ گهرجي، پر هتي ٽڪو آڻو رشوت وٺندڙ يا بلڪل بيگناهه ڪلارڪن پٽيوالن کي ”سسپينڊ“ ڪري ٽن مهينن کان پوءِ وري نوڪري تي چاڙهيو ڇڏين.

• انهن وڏين ڊگهين ۽ شاندار موٽرن کي ڏسو، جن جو پيٽرول به سرڪاري، ٽول پلازا به سرڪاري، ڊرائيورن جي پگهار به سرڪاري، اڳيان پويان هلندڙ موٽرن جي لوڌ جو خرچ به سرڪاري ۽ اهو سڀ ڇا لاءِ؟ انهيءَ هڪڙي ماڻهوءَ لاءِ جنهن وٽ ڏاڏي پڙڏاڏي جي زمين به آهي، بي انتهائو ڪمدار به آهن ۽ هاڻ حاڪمن جي زمري ۾ سازشين جي سازشن جو باقائده حصو آهي.

• انهن سڀني ڪار گذارين جو علاج ڪهڙو آهي؟ فقط هڪڙو پاڻ کي ”سنڌي“ سڏائڻ ڇڏيو، مان بروهي ٿو سڏايان، بلوچ پاڻ کي بلوچ سڏائين، سومرا، ڌاريجا، ناريجا، جوڻيجا وغيره پاڻ کي ذاتين جي نالن سان سڏائين. اهو هڪڙو ئي طريقو آهي، نوڪريون وٺڻ ۽ جيئڻ جو. جيڪڏهن اوهان پاڻ کي ”سنڌي“ چوندا ايندا ته ڌرتيءَ جي تختي تان غائب ٿي ويندا. جا ٻولي چاهيو سا ڳالهايو، هڪ نه پر ڏهه ٻوليون ڳالهايو پر سڏايو پنهنجو پاڻ کي پنهنجي ذات/نسل سان پنهنجين ذاتين ڏانهن موٽي اچو. انهيءَ اکر ”سنڌي“ سڏائڻ تان هٿ ڪڍو. اوهان جو هرو ڀرو جو ضد ته ”سنڌي سکو، سنڌي پڙهو، سنڌي لکو“ اوهان کي ڪنهن به ڪم واري نوڪري قابل نه ڇڏيندو ۽ اوهان بڪ مرندا هن موضوع تي مان گهڻو ڪجهه لکي سگهان ٿو، پر اوهان کي ڪيپي سنڌي. اوهان ڄاڻو ٿا ته انگلينڊ جو بادشاهه/راڻي/شاهي خاندان انگريزي ۽ ٻيون ٻوليون ڳالهائيندو آهي، جيتوڻيڪ هنن جو اصلوڪو نسل جرمن هو؟ پنهنجو ايندڙ نسل برباد نه ڪريو، پنهنجين ذاتين ڏانهن موٽي وڃو. جنهن کي اوهان ”سنڌ صوبو“ چوندا آيا آهيو، سو ڪڏهن به آزاد ملڪ قسم جي شيءِ نه هو. پنهنجن دانشورن، ڏاهن، عقلمندن وغيره کان پڇو ته سهي ته هنن سواءِ سنڌي اکرن ۽ ٻين ٻولين مان غلط ترجما پڙهڻ جي ڪجهه پڙهيو به آهي؟

• وڏن ماڻهن لاءِ هميشه ڪوڙيون آکاڻيون گهڙبيون آهن. فرانس جي بلواڻي ڏينهن ۾ جڏهن غريب ماڻهو ماني لاءِ شاهي محلاتن کي چوڌاري ڦري آيا ته آکاڻي ٺاهي وئي ته ”راڻي“ غريب رعيت کي چيو ته جيڪڏهن ماني نٿي ملي ته پوءِ ڪيڪ چو نٿا کائو؟ اها ڪوڙي آکاڻي غريب عام ماڻهن کي وندرائڻ لاءِ عام ڪئي وئي.

• بالادست کي ته چئو ته پنهنجا ٻه ٻار ٻه ويلا بڪ تي رکي ڏسي. مشڪل هي آهي ته بڪايل تي قياس/رحم وري به بڪايل کي ئي ايندو آهي. ٻمڙو نٿا ڦاٽن، انهن جي محل محلاتن جي بورچي خانن ۽ وڏين موٽرن تي جن کي لکين سرڪار ڏيندي آهي هر مهيني؟ پاڻ ڪجهه نٿا ڪري سگهون ته پتي ته سگهون ٿا! ماڻهو/انسان وٽ صبر ذرو ناهي. خيال ڪرڻ گهرجي، انهن کي، جن جا ٻار روز آئسڪريم کائين ۽ ساڳئي رستي تي ڦاٽل ڪپڙن وارا ۽ اڌ اگهاڙا ننڍڙا ٻار جن آئس ڪريم چڪي به نه هجي!، تو ڪڏهن صبح سوير ننڊ مان اٿي پنهنجي شڪل آئيني ۾ ڏٺي آهي، جنهن ڏينهن توکي صبح واري چانهن اڌ ڪلاڪ دير سان ملي هجي! انڌن وانگي پئسا ۽ دولت ۽ ملڪيت گڏ نه ڪريو، مهيني ۾ هڪڙي ڏينهن ته ماڻهو به ٿيو ڪڏهن ڪجهه گهٽ ڪماءِ، ڪڏهن ڪجهه گهٽ گڏ ڪر!

مادري ٻولي

• ڪجهه وقت اڳ مادري ٻوليءَ جو عالمي ڏينهن ملهايو ويو ۽ پاڻ وٽ ڇا ٿيو؟ مادري ٻولي جي ساراهه ڪئي وئي، ان جي حق جي ڳالهه ڪئي وئي ۽ ٻارن کي مادري ٻوليءَ ۾ تعليم ڏيڻ جي ڳالهه ڪئي وئي، فقط سنڌي ٻولي جي ڳالهه ڪئي وئي، اهو نه سوچيو ويو ته مادري ٻولي الڳ ڳالهه آهي ۽ صوبائي ٻولي الڳ ڳالهه آهي. انهن ٻارن جا حق درگذر ڪيا ويا، جيڪي پنهنجي گهرن ۾ سرائڪي، ڍاٽڪي، بلوچي، براهوي ۽ مارواڙي ٻوليون ڳالهائيندا آهن. ڇو؟ اهي ٻار ناهن ڇا؟ فقط سنڌي کي ئي مادري ٻولي جو مقام ڏنو ويو ڇو؟ سبب ڄاڻائڻ گهرجي جيڪو نه ڄاڻايو ويو، عالمي اداري مادري ٻولي جو ڏينهن ملهائڻ جو چيو هو، صوبائي ٻولي ملهائڻ جو نه چيو هو ۽ جي سنڌ صوبي جي نالي چڙهيل محققن ۽ عالمن کي سنڌي بابت ئي ڏينهن ملهائڻو هو ته هنن جو ڪم هو ته هاءِ گهوڙا ۽ واه واه تائين محدود رهڻ بدران سنڌي ٻوليءَ جون گهٽتايون ۽ گهرجون به ظاهر ڪن ها.

• ساڳي ٻولي جڏهن ديوناگري اسڪرپٽ ۾ ٿي لکجي ته ان کي هندي سڏبو آهي ۽ جي ساڳي ٻولي فارسي اسڪرپٽ ۾ ٿي لکجي ته ان کي اردو چئبو آهي، تنهن جي معنيٰ ته ان هڪڙي ئي ساڳي ٻولي وٽ لکجڻ جا ٻه طريقا آهن. ڀارت ۾ هندي جي نالي هيٺ اردو پئي لکجي ۽ پاڪستان ۾ اردو جي نالي هيٺ هندي پئي لکجي. نه هنن کي اعتراض آهن، جيڪي اها ٻولي ديوناگري ۾ پيالڪن ۽ نه وري انهن کي اعتراض آهي، جيڪي فارسي اسڪرپٽ ۾ پيا لکن. اهو ئي سبب آهي جو اها اردو/هندي ٻولي ترقي ڪندي پاڪستان ۽ ڀارت جي سڀني ٻولين کان گهڻو اڳتي

نڪري وئي آهي، اڳتي پڙهڻ کان اڳي مهرباني ڪري اها پٿر
بيهر پڙهي وڃو.

• ان ٻوليءَ وٽ ڪهڙا ۽ ڪيترا اسڪرپٽ آهن، جا اڄ سنڌ
۽ ڀارت ۾ سنڌي جي نالي سان سڏجي ٿي؟ فقط هڪڙو اسڪرپٽ
آهي، جيڪو فارسي ۽ عربي اسڪرپٽن جو ڪار آهي ۽ لکڻ
۾ ڪيترو تڪليف ده آهي، جو لکندڙ گهڻا ئي وڃن. ڪنهن زماني
۾ اها ئي ٻولي ديوناگري اسڪرپٽ ۾ لکبي هئي ۽ اها سنڌي ئي
سنڌي هئي، ڇو ته اوهان جي ٻولي ۽ ادب جي ماهرن کي اها
منهنجي ڳالهه نه وڻندي ۽ ان ڪري هو مرڳو انڪار ڪندا. تنهن
ڪري اوهان کي صلاح آهي ته سنڌالاجيءَ ۾ وڃي اها سنڌي
ڊڪشنري ڏسو جا انگريزن جي اچڻ تي هڪڙي انگريز آرمي آفيسر
ڇپائي هئي، اها ديوناگري اسڪرپٽ ۾ آهي، ان زماني ۾ ڇاپ گهر
ممبئي ۾ هئا. 1945ع ۾ انگريزن اهو اسڪرپٽ سنڌي ٻوليءَ کي
ڏنو، جيڪو اڄڪلهه استعمال ٿئي پيو ۽ جنهن تي سنڌي ٻوليءَ
جي ابن ڏاڏن اهڙي ڳنڍ ٻڌي آهي، جو ڪنهن ٻئي اسڪرپٽ کي
پيلهه ڪرڻ لاءِ برداشت ئي نٿا ڪن. جيئن اردو وٽ به اسڪرپٽ
آهن، تيئن جيڪڏهن سنڌي وٽ به اسڪرپٽ هجن ته سنڌين کي به
سندن ٻولي ترقي ڪندي نظر ايندي. سنڌ جي ٻولي جي ابن ڏاڏن
تي آخر ڪهڙو وزن ڪري پوندو جي ديوناگري اسڪرپٽ به قبول
ڪيو وڃي.

• اڄ اردو سنڌي ٻوليءَ کان هڪ سئو کان به وڌيڪ ورهيه
اڳتي آهي، جو ان وٽ به اسڪرپٽ آهن، سڀاڻي اردو ٻولي سنڌي
ٻوليءَ کان ٿي چار سئو ورهيه اڳتي نڪري ويندي جو ڪافي وقت
کان انگريزي، رومن اکر به اردو ۾ استعمال ٿيڻ لڳا آهن ۽ سنڌين
کي سندن هڪڙو ئي مويي، پيارو، اسڪرپٽ اهڙو گهڻيو آهي جو
هاڻ سنڌي به انگريزي اکرن ۾ اردو کڻ لڳا آهن، ائين ته سنڌي جي
پاڙ ئي پئجي ويندي. جي سنڌي ٻولي بچائڻي آهي ته ان کي
هڪدم نئون ۽ تازو اسڪرپٽ به پيلهه ڏيو، پوءِ ديوناگري هجي يا
انگريزي اکرن تي ٻڌل اسڪرپٽ هجي.

• مادري ٻولي جو ڏڻ ملهائڻ وقت اهو به سوچڻ گهرجي ته مادري ٻولي سنڌي کي پوئتي رکڻ لاءِ جوابدار ڪير آهن؟ هي اهي ساڳيا آهن، جيڪي هاڻ چون پيا ته مادري ٻولي سنڌي. سان ظلم ڪيو ويو آهي، هي اهي ئي آهن، جن سنڌ جي تعليمي نظام ۾ ڪنهن نه ڪنهن ويس ۾ ڪو پارٽ ادا ڪيو آهي، ڪاميٽيون ٺاهيون آهن، ڪاميٽين جا ميمبر رهيا آهن، آفيسر رهيا آهن، استاد رهيا آهن، ڪتابن جا ايڊيٽر رهيا آهن، درسي ڪتاب ڇپايا آهن، درسي ڪتاب جوڙيا آهن ۽ جن جا نالا ورهين بلڪ صدين کان سنڌي ڪتابن تي ڇپيل نظر ايندا رهيا آهن. هنن سنڌ جي تعليمي نظام جي خرچ تي پنهنجا گهر ڀريا آهن ۽ هاڻ به سنڌي ٻوليءَ جي اسڪرپٽ ۾ ڪو به سڌارو فقط ان ڪري نٿا آڻڻ ڏين جو حال رائج اسڪرپٽ ۾ سندن اهي ڪتاب ڇپيل آهن، جن جي رائلٽي/ڪمائي، هي کائي رهيا آهن.

• جتي ڪو بورڊ هوندو، اتي تباهي هوندي، سنڌ ٽيڪسٽ بڪ بورڊ ختم ڪري ان جي جاءِ تي سنڌ ٽيڪسٽ بڪ اٿارٽي قائم ڪري سڀئي اختيار هڪڙي فرد کي ڏنا وڃن ۽ هن کي ئي جوابداري ڏني وڃي ته پنهنجي لياقت آهر ڪم ڪري ۽ جي هو گند ڪري ته ان کي ئي جوابداري ڏني وڃي. بورڊ ته هڪ بهانو آهي، گڏجي کاڌو جو. ساڳئي نموني پرائمري ۽ سيڪنڊري ايڊيوڪيشن جا بورڊ به ختم ڪري انهن تي به هڪڙو هڪڙو فرد مقرر ڪيو وڃي، جيڪو ان کاتي جي چڱائيءَ لاءِ مڪمل طرح جوابدار هجي.

پاڻ سڀيئي!

• جيئن اوهان پنهنجو پاڻ کي سڃاڻو ٿا، بلڪل تيئن مان به پنهنجو پاڻ کي چڱي طرح سڃاڻان. مان بلڪل چڱيءَ ريت ڄاڻان ٿو ته مون هيءَ دنيا به وڃائي ۽ هوءَ دنيا به وڃائي ڇڏي، منهنجا افعال ٿي اهڙا هئا، جهڙا اوهان جا هئا ۽ اڄ به منهنجا افعال اهڙا ٿي آهن، جهڙا واهان جا آهن. مان ۽ اوهان سڀيئي پنهنجيون ٻئي دنياڻون وڃايو ويٺا آهيو. مان اها ڳالهه مڃان ٿو، پر اوهان انڪاري آهيو، ڇو ته اوهان پنهنجو پاڻ کي خوامخواه معتبر ثابت ڪندا آيا آهيو. مان ته ظاهر ظهور، ڪلمر ڪلا ۽ اعلانن چوان ٿو ۽ مڃان ٿو ته مان باقائدي گڏو ۽ گندو آهيان، جو مان دل ۽ جان سان ”هن“ سان ڳنڍيل آهيان. جنهن لاءِ مون کي ۽ اوهان کي حڪم مليل آهي ته هن جي ويجهو به نه وڃون. منهنجو وجود هن جي وجود کان الڳ ناهي. هن جو جسم منهنجي جسم جو نت آهي ۽ منهنجو ۽ هن جو روح ساڳيو هڪڙو هو، جنهن کي ڪٿي به اڌ ڪري مون کي چيو ويو ته پنهنجي انهيءَ حقيقي اڌ جي ويجهو نه وڃيئن! مان ٿو پڇيان ته آخر مان ڇو پنهنجي ان پاڻ کان وڌيڪ پياري اڌ ڏانهن نه وڃان؟ مون کي جواب ڪپي، سوال نه. سوال مون وٽ اڳيئي گهڻا آهن، رڳو ان وڏي ميلي جو انتظار ڪريو، جنهن جو واعدو ڪيل آهي، ته ان ۾ هر هڪ ڳالهه جو فيصلو ٿيندو، ان ميلي ۾ منهنجا سوال ٻڌجو، اوهان کان تهڪ نڪري ويندا.

• اها سوچ ته هندستان، پاڪستان ۽ بنگلاديش الڳ ٽي ملڪ آهن، انهن ٽنهي ملڪن جي رهاڪن جي دماغي خرابي جي نشاني آهي، اهي ٽيئي ملڪ دراصل ۽ در حقيقت هڪڙو ئي ملڪ هو. جا ڳالهه انهن ٽنهي ملڪن جي رهاڪن کي سمجهه ۾ نٿي اچي،

سا اها سادي ڳالهه آهي ته ملڪيت (ملڪ) الڳ ڳالهه آهي ۽ مذهبي عقيدو الڳ ڳالهه آهي. مان رهاڻ پاڪستان جي حدن ۾ ٿو پر عقيدوي طور (مذهبي طرح) مسلمان ٿو سڏجان. اشوڪ پاٽيا ملڪي طرح هندستان يا پاڪستان يا بنگلاديش ۾ رهي ٿو پر ڌرمي طرح هو هندو آهي، ساڳي طرح عطاءُ رحمان رهڻ لاءِ ته بنگلاديش ۾ آهي پر عقيدوي طور مسلمان آهي. ملڪن جو ڪو به ڌرم يا مذهب يا عقيدو نه هوندو آهي. ڌرتي کي ملڪن ۽ مذهبن ۽ عقيدن ۾ ورهايو ويو آهي. جيڪڏهن هندو پاڪستان جو بارڊر ٽپي پاڪستان ۾ ايندو ته ڇا مسلمان ٿي ويندو؟ جيڪڏهن ڪشمور بنگلاديش ويندو ته مسلمان ٿي ويندو؟ ابو الڪلام آزاد نهرو سان گڏ هو ته ڇا هندو مت جو ٿي ويو هو؟ جيڪڏهن پير صبغت الله شاه ۽ سيش چندر بوس ساڻي هئا ته ڇا هنن پنهنجا عقيدو ۽ مٽا بدلائي ڇڏيا هئا؟

• ڇو اچي انهن ڳالهين ۾ ڦاٿا آهيو؟ ڪنهن به زمين جو ڪو به ڌرم يا عقيدو ڪونهي ۽ ڪنهن به ماڻهوءَ جو ڪو به ملڪ ڪونهي. سڄي دنيا رڳو ڦرمار تي پئي هلي ۽ هر هڪ ماڻهو رواجن، عادتن ۽ پنهنجي فطرت تي پيو هلي، جنهن کي ٽلهي ليکي ڌرم (نڪ، عزت) چئبو آهي. نڪ جي ڳالهه تان مون کي هڪڙو تمام سهڻو نڪ ياد آيو، پر مان پنهنجو پاڻ ۾ ڦاٿل آهيان ۽ هو آهي گورنر جو منهنجي در تي به ڌڪ هڻي مون کي جاڳائي ٿي ته ”مان ئي آهيان“،

• ريتون، رواج، رسمون، عادتون، فطرتون ۽ سوچ جن سڀني کي گڏي/ملائي پاڻ هندو مت يا هندو ڌرم چوڻ جا عادي آهيون، اهي سڀئي گڏجي به هڪ ويساهه آهي، جنهن کي پاڻ عقيدو چوڻ جا عادي ٿي ويا آهيون. آخر ڪو ته وقت ضرور هو (هوندو) جڏهن نه ريتون هيون نه رواج هئا، نه رسمون هيون، نه عادتون هيون هيون، سوچ ۽ سمجهه جو نالو نشان به نه هو، تڏهن ان وقت ڇا هو؟ واچ، گهڙيال، چنڊ تارا، سج ۽ گرھ به نه هئا، جو وقت جو ڪاٿو ڪجي. جواب ڏيوستو، هيرا ڦيري وارو نه جواب ڪبي سٽو، ٻن اکين وارو، ڪاٿو نه ناز نخري ۽ ادائن وارو نه، ان وقت ڪهڙو عقيدو هو،

ڪهڙو مذهب هو ۽ ڪهڙو ڌرم ۽ ڪهڙو مت هو؟ صاف ظاهر آهي ته ان وقت ڪجهه نه هو، نه وقت هو، نه خال هو، نه خيال هو.

• اسان جو ٿيو آهي دماغ خراب، پاڻ سڀيئي هڪ ۽ هڪ جهڙا آهيون. اسان کي مرڻ کانپوءِ اسان جي جسم تي چڙهيل گوشت ۽ چمڙي جو ڇا ٿيندو آهي؟ مٽي ٿي ويندو آهي سڀ ڪجهه ۽ پوءِ اسان جي هڏن جو ڇا ٿيندو آهي؟ اها ئي ساڳي مٽي! اڙي پائي، ٿيڻو ڪجهه ناهي، مٽيءَ مان آياسين ۽ مٽي ٿي وينداسين. ورهين کان موت جو انتظار ڪندي هاڻ مان بيزار ٿي پيو آهيان. سڀيئي وڏا ويا هليا، ڪافي ننڍا به هليا ويا پر مان جيئن جو تيئن حاضر آهيان، اها مشڪري ناهي ته پيو ڇا آهي؟ ڪو سسٽم هجي، ڪو طريقو هجي، پر هتي موت واري معاملي ۾ به جهڙي سرڪار پئي هلي! ڪاٺ پائڻ لاءِ غريبن وٽ ڪجهه ڪونهي ۽ پگهارون وري شاهي آفيسرن جون پيون وڌن. چڱو آهي، سٺو آهي، ائين ئي ته بلوا ايندا آهن، ائين ئي ته وڻن گهرن، محلن، محلاتن کي باهيون لڳنديون آهن، وڏين موٽرن کي باهيون لڳنديون.

• فرانس ۽ روس کي ياد ڪريو، هڪڙو آفيسر ڪرسيءَ تي نه بچندو، هڪڙو گهر صحيح سلامت نه رهندو، ڪري وٺو من مانئون، اوهان نه ته اوهان جا ٻچا، اوهان جي پڄاڻن جا نه فقط جواب ڏيندا، پر اوهان پاران زبردست مذمت کي منهن ڏيندا. ٽيڪسٽ آرٽيڪل آهي. ”پادر“.

ساز ۽ حسد

عشق وغيره جهڙا ڪم جيڪي مون کي ٻڌايي ۾ ڪرڻ کپندا هئا، سي مون جوانيءَ جي شروعات ۾ ئي ڪري ڇڏيا. قرآن پاڪ پڙهڻ وارو ڪم جيڪو مون کي ننڍپڻ کان ئي ڪرڻ گهربو هو، سو مان هاڻ ٻڌايي ۾ پيو ڪريان. ڳالهه سبتي آهي، مان پاڻ ايتو آهيان، دل شئي ئي غلط قسم جي آهي، هر هر ترڪيو وڃي.

ٿوري گهڻي مٽاڇري ڄاڻ رڳ ويد، بائيبل ۽ قرآن پاڪ بابت مون کي سدائين کان رهي آهي، پر فقط ٽي چار مهينا ٿيا آهن. جو مان قرآن پاڪ ائين پڙهن لڳو آهيان، جيئن عام ماڻهو غور ۽ ڌيان سان پڙهندا آهن، الاڻجي ڇا ٿي ويو آهي مون کي، منهنجو ارواه دنيا تان اٿي ويو آهي. مان ڏسان پيو ته اسلام بابت سموري ڄاڻ قرآن پاڪ ۾ بلڪل واضع طرح موجود آهي ۽ مان ڊڄي ويو آهيان اسلام بابت مسلمانن جي غلط سمجهه کان ۽ قيامت جي ڏينهن الله جي فيصلن کان. مون ۾ ڪو به اهڙو نقطو ڪونهي، جيڪو قرآن پاڪ مطابق مون کي دوزخ کان بچائي سگهي. امان مجبور ٿي بابا کي چوندي هئي ته ”جي ٿي ڪڇان ته پنجن ٿيون مڃان، جي ٿي رهان ماڻ ۾ ته پوان ٿي ڪاڻ ۾“، منهنجو ساڳيو حال آهي، سو مان ڇا ڪريان؟ لکڻ ڇڏي ڏيان؟

اوهان مهرباني ڪري قرآن پاڪ جو ڪو سنو ترجمو به ٿي پيرا ڌيان سان پڙهو، اوهان کي پاڻ احساس ٿيندو ته قرآن پاڪ ۾ مڪمل دين سمائل آهي ۽ اوهان جي سوچ ۾ تبديلي اچي ويندي. اوهان فقط ترجمو پڙهو ۽ پاڻ تي اهو شرط لاڳو رکو ته قرآن پاڪ جو ترجمو پڙهندي اوهان جو هٿ ڪنهن ڪتاب ڏانهن نه وڌي. اوهان ڏسندا ته هر هڪ نقطي تي قرآن پاڪ پاڻ اختياري واري سمجهائي آهي.

قرآن پاڪ عربي ۾ پڙهڻ فرض آهي، پر هڪ ڀيرو ترجمو پڙهي ڏسو ته سهي، ته اوهان کي ڪيتريون ڳالهين جي ڄاڻ نه هئي.

منهنجي زندگيءَ ۾ هڪڙو عجيب واقعو ٿيو آهي، حياتيءَ ۾ پهريون ڀيرو مون کي منهنجي ڪنهن ليک تي ايوارڊ مليو آهي/گرائنٽ ملي آهي. طفيل عبدالرحمان ۽ حسن علي عبدالرحمان ٻه ڀائر هئا. طفيل صاحب جج هو ۽ حسن علي صاحب وڪيل هو. حسن علي صاحب سنڌ يونيورسٽيءَ جو وائيس چانسلر به رهيو هو ۽ هن جيڪي به استاد ڀرتي ڪيا، سي لياقت ڀريا هئا. اها ڳالهه مشهور آهي، ڪئنڊا جي شهر ٽورٽو ۾ حسن علي عبدالرحمان جي ياد ۾ هڪ تنظيم جوڙي وئي آهي، جنهن جي سربراه حميرہ حسن علي آهي. انهيءَ تنظيم هر سال سنڌي لکڻين تي گرائنٽ ڏيڻ جو فيصلو ڪيو آهي، هن سال اها گرائنٽ/ايوارڊ مون کي ڏني وئي آهي، منهنجي انهيءَ ليک تي، جيڪو ”پئسو“ جي نالي سان ڪاوش ۾ ڇپيو هو، مون لاءِ اها ڳالهه تمام وڏي آهي.

مان منجهي پيو آهيان، مون کان لکيو نٿو ٿئي. فيض احمد اخبار نه پڙهندو هو، ڪنهن پڇيس ته ڇو؟ چيائين ته، ”ها، ڪڏهن ڪڏهن ڪا اخبار ڏسي ڇڏڻ گهرجي.“ مشتاق قريشي (نوابشاھ) جو چوڻ آهي ته، مون کي ملڪي سياست تي به ڪڏهن ڪڏهن ڪجهه لکي ڇڏڻ گهرجي. مشڪل هي آهي ته پاڪستان ۾ سياست به مذهب جو درجو وٺي وئي آهي. پاڪستاني سياست ۾ به مذهب وانگي سڌيون حقيقتون لکڻ منع آهي، ڳالهائڻ جي کوٽ ناهي. سڄوڏينهن ڳالهايو، سموريون راتيون ڳالهيون، پر هيڏانهن هوڏانهن جون ڳالهيون هجن، ڪا به سڌي ٿوس بنيادي ڳالهه نه هجي، اوهان پاڻ غير انساني حرڪتون ڪندا رهو، پر جي ڪو ٻيو انهن حرڪتن جو جواب ڏئي ته هن کي انسانيت تي وڏا ليڪچر ڏيو، اهو آهي دستور، جيڪو اڄ رائج ٿيل آهي.

الله جي حڪم کان ڀرتي پڇي آخر اوهان ڪيترو پري پڄندا؟ الله جو حڪم ته اوهان سان ان گهڙيءَ لاڳو ٿيو وڃي جنهن گهڙي اوهان جو وجود ماءُ جي پيٽ ۾ قائم ٿو ٿئي. وڏا ٿي پاڻ الله جي حڪمن کي نصيب ۽ قسمت سمجهڻ لڳندا آهيون. بحث مباحثو اجايو آهي. حياتيءَ تي فتويٰ ماڻهوءَ جي مرڻ کانپوءِ ظاهر/ ثابت

ٿيندي آهي. منهنجي مرڻ تي جا فتويٰ ايندي تنهن ۾ سني ڳالهه فقط اها هوندي ته مون کي حسن علي عبدالرحمان اداري طرفان پهريون انعام/ايوارڊ مليو هو، مون کي خواب خيال ۾ به نه هو ته آمريڪا يا ڪئناڊا ۾ مون کي ڪو پڙهندو به هوندو.

ڪي دوست تمام گهڻو ياد ايندا آهن. غلام محمد ڀٽو مون کي ائين سنڀاليو هو، جيئن پيءُ پنهنجي ٻار کي به نه سنڀالي، مان بيمار هوس ۽ ذهني طرح نارمل نه هوس. هڪڙو هو افضل شيخ جيڪو فزڪس ۾ ڊگري وٺي شڪارپور ۾ ليڪچرار ٿي ويو. هن جو خيال هوندو ته مون کيس وساري ڇڏيو هوندو، پر ائين نٿو ٿي سگهي، هو مون کي ياد آهي. ڪراچي ۾ رشيد نظاماڻي نالي وڪيل هو، جنهن جي ڪو آپريٽو هائوسنگ سوسائٽي به مون کي ياد آهي. مون کي پروفيسر ڊاڪٽر سرور لاڙڪ به ياد ايندو آهي. هي دنيا آهي، هي سڀيئي رهندا، مان غائب ٿي ويندس.

سنڌي لکندڙن ۾ هڪ ٻئي سان ساڙ ۽ حسد تمام گهڻو آهي. هڪ ڊزن سنڌي لکندڙن جن ۾ ڪي انگريزيءَ جا ماهر به شامل هئا گڏجي هڪڙي ڊاڪٽر شيرين شيخ انٽرنيٽ تي گهڙي ۽ مون سان لهه وچڙ ۾ آيا. مون سمجهيو ته ڪا مائي آهي، جنهن سان جذباتي وئڻ آهي، جيتوڻيڪ ڪجهه دوستن مون کي ٻڌايو هو ته هو پاڻي آهن، مون جيڪي ڪجهه لکيو سو تمام سهڻو هو، اڄ هو ڊزن ماڻهو ڪهڙي حال ۾ آهن سا ڄاڻ مون کي ناهي، مان هنن جون شڪليون ڏسڻ ٿو چاهيان، سندن فطرتي رسالو به غائب آهي.

مولانا قاسمي صاحب هڪ پيري مون کي چيو هو ته، ”مان تو کي پڙهندو آهيان ۽ مون کي تنهنجو لکڻ گهڻو وڻندو آهي، پر اها ڳالهه مان ظاهر نٿو ڪري سگهان، جو منهنجو اٿڻ ويهڻ مختلف ماڻهن ۾ آهي،“ مون کيس ”مهرباني“ چيو هو. هو عظيم ماڻهو هو، جو منهنجي ليول تائين هيٺ لهي هن مون سان دل جي ڳالهه ڪئي هئي،

آصف، شاهه خورم ۽ شاهه زمان منهنجا هر عمر دوست آهن، فقط پنجيتاليهه پنجاهه ورهيه مون کان ننڍا آهن، جيڪو تفاوت ڪو خاص وڏو ناهي.

عيب ۽ صبر

اوهان ۾ ڏهه عيب هجن، پنجاهه ٻرايون هجن ۽ سئو نقص هجن، پر جي اوهان وٽ صبر آهي ته اوهان خوش نصيب ثابت ٿيندا. اوهان ۾ پنجاهه گڻ هجن، سئو چڱايون هجن ۽ هزار ڀلايون هجن، پر جيڪڏهن اوهان وٽ صبر ناهي ته اوهان بدنصيب ثابت ٿيندا. اهو قدرت جو قانون آهي، اهو الله پاڪ جو فرمان آهي جيڪڏهن اوهان وٽ صبر ناهي ته اوهان پنهنجين هزارين چڱاين سميت بدنصبي جي طوفان ۾ لڙهي ويندا. اوهان مون تي اعتماد ڪريو مان غلط نه پيو چوان. مان پاڻ ڏک کاڌل آهيان. ڏک کاڌل ماڻهو غلط ڳالهائڻ جي قابل ٿي نه رهندو آهي. ننڍپڻ کان ٻڌندو آيس ته حضرت ايوب عليه السلام جو صبر ياد ڪريو، پر مون ڪڏهن به توجهه نه ڏني ته ڇا هو ان صبر ۾، ۽ ڇو اهو صبر ياد ڪريان. شايد سمجهائڻ وارا سمجهائي نه سگهندا هئا. يا شايد مان سمجهڻ کان لاچار هوس. ٻڌائڻ ۽ سمجهائڻ وارا فقط ايترو چوندا هئا ته حضرت ايوب عليه السلام جي جسم ۾ ڪيئن پئجي ويا هئا ۽ هن ايترو صبر ڪيو هو جو جڏهن اهي ڪيئن جسم تان ڪري پوندا هئا ته پوءِ انهن کي ڪٿي جسم تي رکنندو هو. اها سمجهائي نامڪمل هئي، اها سمجهائي اهو نه سمجهائيندي هئي ته حضرت ايوب عليه السلام ڪهڙي ڳالهه تي، ڇا کان ۽ ڇا تي صبر ڪيو هو ۽ پوءِ ڇا ٿيو هو. ليڪن جون لکيل معمولي ڳالهيون ته اوهان پڙهندا آهيو پر صدين کان هلندڙ مذهبي ڳالهيون اوهان درگزر ڪيو ڇڏيو، اهو فقط رويو آهي فقط ايترو ڌيان رکو ته جا ڳالهه صدين کان هلندي پئي اچي، تنهن ۾ ضرور ڪا صداقت، ڪا سچائي هوندي، ضرور ڪو سبق هوندو، ضرور ڪا نصيحت هوندي. جڏهن اوهان بي صبرا هوندا آهيو، تڏهن اوهان

اهڙيون ڳالهائون نه پڙهندا آهيو، جهڙيون مان هاڻ پيو لکان، ڪنهن زماني جي ڳالهه آهي تنهن ڪري پراڻي ڳالهه آهي، پر ان ڳالهه ۾ هر دور لاءِ نواڻ آهي:

ايوب عليه السلام جون زمينون ٻنيون ٻارا سڪي برباد ٿي ويا، فصل وغيره تباهه ٿي ويا، جايون جڳهيون ڊهي پٽ ٿي ويون، آسماني بجلي ڪرڻ سان سڀئي جانور سڙي مري ويا، جڳهه ڊهي ڪري پئي ۽ خوشيون ڪندڙ سندس ست پٽ ۽ ٽي ڌيئرون ڊبجي مري ويا. ايوب عليه السلام اهو حال ڏسي پنهنجو پهريل جُبو ڦاڙي ڇڏيو ۽ الله تعاليٰ کي چوڻ لڳو ته توهان هي ڇا ڪيو، مون توهان جو ڪهڙو ڏوهه ڪيو آهي جو تو مون کي هي سزا ڏني آهي!

الله تعاليٰ شيطان کي چيو ته ڏس ايوب اڃا تائين به مون ڏانهن رجوع آهي ۽ مون ڏانهن ئي نھاري چيو آهي. شيطان چيس ته ماڻهو مال متاع ڏيئي به پنهنجو جسم بچائيندا آهن، سو جيڪڏهن ايوب جي جسم تي سختي آئي ته ايوب بدلجي ويندو ۽ توهان تان هٿ ڪڍي ويندو. الله تعاليٰ چيس ته تو کي موڪل آهي ته هن جي جسم تي سختي ڪر، پر هن جي حياتي کي نقصان نه پهچي. ناتجربڪار ذهن پنهنجي ذهانت ڪري هي ڳالهه به قبول نه ڪندو! سو شيطان حضرت ايوب عليه السلام جو جسم پيرن جي ڪڙين کان وٺي مٿي تائين ڦرڙين سان پري ڇڏيو ۽ هو ٺڪريءَ جي ٽڪر سان پنهنجون ڦرڙيون مهٽڻ لڳو. زال چيس ته توهان الله تعاليٰ کي ڇڏي ڏيو جنهن تو سان ائين ڪيو آهي پر جواب ڏنائينس ته ڇا مان الله تعاليٰ طرفان مليل فقط مهربانيون ۽ سنيون شيون قبول ڪريان ۽ سندس طرفان مليل ڏکيون ۽ تڪليفون ڏيندڙ شيون ڌڪاري ڇڏيان؟ ڇا مان راهت ۾ الله تعاليٰ ڏانهن جهڪان ۽ تڪليف ۾ الله تعاليٰ تان هٿ ڪڍي وڃان؟ اها آهي هن قصي جي شروعات، اصل ڳالهه اڃا اڳتي آهي. اناڙي به آهيان ۽ آڻوٽ آف پريڪٽس به آهيون منهنجي سڌي لکڻ کي دل ۾ جاءِ ڏيندا.

حضرت ايوب عليه السلام پنهنجو مال متاع، اولاد صحت وڃائي به الله تعاليٰ کي ئي چونڊو رهيو ته توهان هي ڇا ڪيو؟

توهان هي ڇو ڪيو، جو منهنجو سڀ ڪجهه برباد ٿي ويو ۽ منهنجو جسم ڪينئن سان ڀرجي ويو آهي؟ مون وٽ جيڪي ڪجهه هو سو سڀ ڪجهه توهان جو ڏنل آهي، سو مون ڪهڙو ڏوهه ڪيو جو توهان اهي سڀ ڪجهه شيون مون کان ڪسي ورتيون؟ توهان مون تي مهربان هئا، توهان منهنجي هٿ ۾ برڪت ڏني هئي، مان جنهن شيءِ کي هٿ لڳائيندو هوس ته اها ملڪيت بنجي ويندي هئي، مان جنهن ڪم ۾ هٿ وجهندو هوس ته اهو وڏو فائدو ڏيندو هو، پر پوءِ توهان هي ڇا ڪري ڇڏيو.

مطلب ته حضرت ايوب عليه السلام الله تعاليٰ کي ئي ٻڌائيندو آيو، هن جو ذهن الله تعاليٰ تان نه هٽيو، هن هي نه چيو ته فلاڻا ڇو منهنجا اٺ ڪاهي ويا، يا فلاڻا ڇو منهنجيون رڍون ۽ ٻيو مال ڪٿي ويا. هو الله تعاليٰ کان ئي پڇندو رهيو ته جيڪڏهن توهان مون تي اهي مهربانيون ڪيون هيون ته هي مهربانيون ڇو مون کان ڪسيون ويون آهن. حضرت ايوب عليه السلام جا هڪڙا ٽي دوست هئا، جن کي هن جو فڪر به هو ۽ افسوس به هو، هو ٿيئي هن وٽ آيا، هن کي تسلي ڏيڻ لاءِ ڳالهائون ته انهن ٽنهي الڳ الڳ هو، پر مان ٽنهي جو ڳالهائڻ هڪ جاءِ گڏ ٿو ڪريان؛ هنن ٽنهي دوستن جو ايوب عليه السلام کي چوڻ هو ته الله تعاليٰ بنا ڪنهن سبب جي سزا نه ڏيندو آهي، جو هو رحيم ۽ رحمان آهي، تو تي مهربان هو جو تون سڌي رستي تي هيئن، تو ڪو به آڏو ايتو يا ڏنگو ڦڙو ڪم نه ڪيو، تون نيڪ صالح هيئن، تون الله تعاليٰ جو تعبيردار بندو هيئن، تنهنجي فطرت ۾ ڪو ٿيڙ نه هو، تون الله تعاليٰ جون خاصيتون بيان ڪندو هيئن ۽ هن اڳيان جهڪندو هيئن، پر هو جو توتي ڪاوڙيو آهي، سو ضرور تو ڪا غلطي ڪئي آهي، ڪو ڏوهه ڪيو آهي، ڪو گناهه ڪيو آهي، جا ڳالهه هن کي به نه وڻي آهي، هو هر ڪنهن ڳالهه جو ڄاڻون آهي. هن کي تنهنجي هر هڪ غلطي ڏوهه گناهه جي ڄاڻ آهي. جيڪڏهن تو کي پنهنجي ڏوهه غلطي يا گناهه جي ڄاڻ ناهي ته اها تنهنجي غلطي ۽ تنهنجو نقص آهي، الله تعاليٰ مهربان آهي ۽ هو بنا ڪنهن سبب

جي ناهي ڏمريو، تون معافي گهر ۽ توبه ڪر هو معاف ڪندڙ ۽ معافيون ڏيندڙ آهي، تون الله تعاليٰ سان سندس شڪايت نه ڪر تون پاڻ ۾ ڪا ڏنگائي ڳولهم.

ايوب عليه السلام تنهي دوستن کي الڳ الڳ جواب ڏنا، پر مان انهن تنهي جوابن کي هڪ هنڌ رکان ٿو، هن چيو ته مون ڪو به ڏوهه نه ڪيو آهي، مون ڪا به غلطي نه ڪئي آهي ۽ مون ڪو به گناهه نه ڪيو آهي، مان الله تعاليٰ جي عبادت ڪندو رهيو آهيان. جنهن ۾ ذري به ڪوٽ ناهي. الله تعاليٰ اڳيان منهنجي جهڪڻ ۾ ذرو به عار نه رهيو آهي. الله تعاليٰ کي سجدو ڪرڻ ۾ منهنجي دل به سجدي ۾ هوندي آهي، مون کيس پانيو آهي. مون کيس چاهيو آهي ۽ هو ئي منهنجو معبود آهي، پوءِ مون کي هيءَ سزا ڇا جي آهي؟ اوهان چئو ٿا ته مون ڪو ڏوهه ڪيو آهي، پر مون ڪنهن جو به حق نه ماريو آهي، مون ڪنهن کي به نه ستايو آهي، منهنجي اک ۾ ڪڏهن به مير نه آئي آهي، مون ڪڏهن به ڪنهن عورت ۾ بري نيت نه رکي آهي، مون ڪڏهن به ڪنهن پٽي جي شيءِ يا ملڪيت کي لالچي اکين سان نه ڏٺو آهي، مون ڪنهن جي به امانت ۾ خيانت نه ڪئي آهي، سو اوهان اهي تهمتون مون تي نه هڻو، مون تي ڪوبه ڏوهه يا گناهه نه ڪيو آهي، جو مان سدائين الله تعاليٰ جو غلام ۽ ٻانهو رهيو آهيان. منهنجو عرض الله تعاليٰ کان آهي ته هن مون کان سندس ئي ڏنل نعمتون ڇو موٽائي ورتيون آهن ۽ آخر منهنجو ڏوهه ڪهڙو آهي، جڏهن مون ڏوهه ئي نه ڪيو آهي؟ مون کي الله تعاليٰ سڀ ڪجهه ڏنو، مال، متاع، دولت، ملڪيت، صحيح، آرام، اولاد ۽ عزت مون کي الله تعاليٰ سڀ ڪجهه ڏنو، جن جو مان عادي ٿي ويس ۽ اهو سڀ ڪجهه به مون کان ڪسجي ويو آهي، مان ماڻهن جي نظرن ۾ اچي ويو آهيان ۽ ڏٺو ٿي ويو آهيان، مون کي ڪنهن کان ڪا به شڪايت ناهي، منهنجو عرض الله تعاليٰ کان آهي ته منهنجو ڏوهه ڪهڙو آهي، جڏهن مون ڪو به گناهه يا غلط ڪم نه ڪيو آهي، جڏهن منهنجي عبادت ۾ ڪا به ڪمي يا گهٽتائي نه آهي.

حضرت ايوب عليه السلام جي انهن ٽن دوستن سان چوڻون به گڏ هن جيڪو انهن ٽنهي کان عمر ۾ ننڍو هو، هن چيو ته سمجه جو عمر سان تعلق ناهي، مان اوهان ٽنهي کان ننڍو آهيان، پر ڏسان پيو ته اوهان ٽيئي غلط آهيو، هن ڪو به ڏوه يا گناه يا غلط ڪم نه ڪيو آهي ۽ نه هن جي عبادت ۾ ڪا دير يا گهٽتائي آئي آهي، پر ايوب عليه السلام به غلط بحث پيو ڪري، جيڪڏهن هو الله تعاليٰ جي عبادت ڪندو رهيو آهي، ته هن الله تعاليٰ تي ڪا مهرباني نه ڪئي آهي، جيڪڏهن ڪو ڏوه يا ڪا غلطي يا گناه نه ڪيو آهي ته هن الله تعاليٰ تي ڪو ٿورو نه ڪيو آهي، الله تعاليٰ مالڪ آهي، جهان جو ۽ سڄي ڪائنات جو، هو بي پرواه ۽ لاپرواه بادشاهه آهي، عبادت يا گناه ۾ ماڻهو ڇا ذاتي فعل آهن، جن جو اجريا سزا الله تعاليٰ جي مرضيءَ تي آهي ته ڏئي يا نه ڏئي، ڇو ته هيءُ الله تعاليٰ جي عبادت ڪندو رهيو آهي ۽ ڪو به گناه نه ڪيو اٿس، تنهن ڪري سمجهي ٿو ته الله تعاليٰ کي ڪانئس نعمتون ۽ رحمتون نه ڪسڻ ڪپنديون هيون. اها ڳالهه هن (حضرت ايوب عليه السلام) جي صحيح نه آهي، الله تعاليٰ ان ڳالهه کان بي نياز آهي ته هو ڪنهن کي ڇا ٿو ڏئي ۽ ڪنهن کان ڇا ٿو ڪسي، هن ڇو الله تعاليٰ کان شڪوه ڪري ته اهي نعمتون ڇو ڪسيون ويون ۽ پوءِ الله تعاليٰ فرمايو ايوب (عليه السلام) سان چيائين ته تون ڪاٿي هئين جڏهن مون ڌرتي جوڙي هئي؟ جڏهن مون ڪائنات ٺاهي هئي؟ جڏهن مون آسمانن ۾ سج، چنڊ، تارا ۽ گرھ بيهاريا هئا، جڏهن مون ڌرتيءَ لاءِ اتر، ڏکڻ ۽ اوڀر، اولهه مقرر ڪيا هئا؟ جڏهن مون تارن ۽ گرھن جون منزلون مقرر ڪيون هيون؟ جڏهن مون ڌرتي تي سمند ٺاهيا هئا، جن ۾ مون مڇيون ۽ ٻيا جانور پيدا ڪيا هئا؟ ڪنهن جي حڪم سان آسمان ۾ اڏامندڙ پکي هوا ۾ پنهنجو وزن قائم رکي ٿا؟ ڪنهن جي حڪم سان ماءُ جي پيٽ ۾ ٻار جنم وٺي ٿو، ڪنهن جي حڪم سان مختلف جاندار جانور ڌرتيءَ تي آزاد گهمي ٿا. ڪنهن جي حڪم سان هي سڄي ڪائنات ست ٿي آسمان ۽ ڌرتي قائم آهن، ڪنهن جي حڪم سان اهو سڄو سلسلو پنهنجي منزل طرف هلي رهيو آهي؟

پوءِ حضرت ايوب عليه السلام الله تعاليٰ کان معافي گهري ۽
 الله تعاليٰ حضرت ايوب عليه السلام جي ٽن دوستن مان مکيه کي
 چيو ته توهان ٽنهي جو بحث غلط آهي، منهنجي هن ٻانهي ۽ غلام
 ايوب جي عقيدي ۾ سچائي آهي، جو هن مون کان منهن نه موڙيو
 ۽ مون ڏانهن ئي راغب رهيو آهي، اوهان ٽيئي قرباني ڪري
 پنهنجي بحث کان آڃا ٿيو ته ايوب اوهان لاءِ دعا گهري. پوءِ حضرت
 ايوب عليه السلام جا ڏينهن ڦري ويا ۽ جيڪا مال ملڪيت هن
 کان وڃائجي وئي، تنهن کان ڏهوڙ هن کي ملي، هن کي اولاد ۾
 ست پٽ ۽ ٽي ڌيئرون مليون. اهو آهي قصو حضرت ايوب عليه
 السلام جي صبر جو. هن جون تڪليفون ڏسو ۽ هن جو صبر ڏسو
 ته ڪيئن هن الله تعاليٰ جي واٽ نه ڇڏي، سڀ ڪجهه الله تعاليٰ
 جي مرضيءَ تي آهي ته ڪنهن تي ڪڏهن مهرباني ٿئي ۽ ڪنهن
 کي ڪڏهن تڪليفن ۾ وجهي، پاڻ لاءِ ضروري فقط اهو آهي ته
 الله تعاليٰ جي در کانسواءِ ڪنهن ٻئي جو در ڏانهن نه نهاريون،
 صبر جي ڪا حد ئي ناهي.

مان ننڍو هوندو هوس ته ڦڏا ڪندو هوس، وڏو ٿيندو ويس ته
 ڦڏا وڌندا ويا، مان سڏبو ئي ڦڏئي هوس سو جيڪڏهن منهنجو هي
 حال آهي جيڪو آهي ته ان ۾ الله تعاليٰ جو ذمون ناهي، مون ۾
 ڳڻن جي ڪوٽ نه هئي، فقط صبر نه هو.

فطرت

تارا ۽ گرھ موجود نه هئا، وقت ۽ طرف ايجاد نه ٿيا هئا،
 دونهائيل ڦهلاءُ هو، جنهن جو ڪو به رنگ روپ نه هو، ڪو به خال نه
 هو، جيڪو پيريل يا خالي هجي، سانت ۽ آواز جو وجود نه هو، مانيٽي
 ماڻ ۾ وڻي نه هئي، اڳ ۽ پوءِ جو پايو نه پيو هو، اها هئي ڪائنات
 جنهن آرس پڳي تارا ۽ گرھ ظاهر ٿيا، وقت ۽ طرف ڦهلجي ويا،
 ڦهلاءُ ۾ رنگ ۽ روپ اڀري آيا، ڪائنات روپ بدلائڻ لڳي، ڊيگهه ۽
 ويڪر وجود وٺو، جدول جو بنياد پيو ۽ هر ڪا شئي پنهنجي محور
 ڏانهن وڌڻ لڳي. ڪائنات جو آرس پڇڻ شروعات هئي، اهڙي پڇاڙي
 جي جا ڪائنات جي ٻي آرس پڇڻ تي مڪمل ٿيندي، اوهان به انتظار
 ڪريو، جيئن مان پيو ڪريان، پاڻ سڀيئي گڏ اهو تماشو ڏسنداسين ۽
 ڄاڻي وينداسين ته ڪائنات اها پهرين آرس ڪيئن ورتي هئي.
 مٿي ڄاڻايل آئيڊيا جو ڪجهه حصو رڳ ويد مان چورائيل آهي،
 مان افلاطون نه آهيان.

چوڻ لاءِ چئبو آهي ته هي دنيا محض راند ۽ تماشو آهي، ڪو
 به نٿو چئي ته قدرت جا اسان کي دل ڏني آهي، سا اسان سان
 سراسر زيادتي آهي. انساني فطرت وڏو عذاب آهي، ان جو لاڙو
 غلط پاسي تي رهندو آهي، هزارين ورهين جون ڌرمي ۽ مذهبي
 روايتون به انسان جي فطرت بدلائي نه سگهيون آهن.

هڪڙو عجيب تماشو آهي. ڪو اسڪول ٿو ڪولجي ته چيو ٿو
 وڃي ته حڪومت جي پهرين ترجيح اسڪول ڪولڻ آهي، تعليم جي
 ڳالهه ٿي ٿئي ته چيو ٿو وڃي ته حڪومت جي پهرين ترجيح تعليم
 عام ڪرڻ آهي. معيشت جي ڳالهه تي چيو ٿو وڃي ته حڪومت جي
 پهرين ترجيح معيشت سڌارڻ آهي. ٻه ٽا ڦاٽن ته چيو ٿو وڃي ته

حڪومت جي پهرين ترجيح دهشتگردي ختم ڪرڻ آهي. هر ڪنهن ڳالهه لاءِ چيو ٿو وڃي ته حڪومت جي پهرين ترجيح فلاڻي آهي. سو سوال آهي ته حڪومت جون پهريون ترجيحتون ڪل ڪيتريون آهن ۽ انهن مان جي ڪا هڪڙي ترجيح به پوري ٿي هجي ته ان ترجيح جو نالو ٻڌايو وڃي. حقيقت اها آهي ته حاڪمن وٽ ترجيح واري معاملي ۾ لغاضي جا انبار آهن. ڪا به ترجيح پوري ٿيڻي ناهي.

هڪڙو ٻيو به تماشو آهي ۽ اها به فقط لغاضي آهي، ڪٿي به ڪو واقعو ٿيندو آهي ته حاڪمن مان ڪو هڪدم اعلان ڪندو ته ان ۾ هڪ سازش آهي، جنهن کي جلد بي نقاب ڪيو ويندو. هزارين اهڙيون سازشون ورهين کان بي نقاب ٿيڻ جي انتظار ۾ ترسيل آهن، مان ٿو ٻڌيان اوهان کي ته ڪا به سازش بي نقاب نه ٿيندي، پاڻ اهي سڀئي نقاب واريون سازشون پاڻ سان گڏ قبر ۾ کڻي وينداسين. حاڪمن جون اولين ترجيحتون به جيئن جو ٿين پاڻ سان گڏ هلنديون.

بي اوهان کي ڪهڙي سياسي مشڪري ٻڌايان؟ مون وٽ ته انهن جا انبار آهن.

تي چار ڏينهن اڳ علم جي. اڪابرڻ هڪ ڪانفرنس ۾ اعلان ڪيو ته سنڌي صورتخطي ۾ ڪو به اهڙو نقص ڪونهي، جنهن کي درست ڪجي. اهو ڪمال آهي، جيڪڏهن سنڌي صورتخطي ۾ به نقص نه آهي ته موبائيل فون تي انگريزي اکرڻ ۾ اردو چو پئي هلي؟ ۽ چو سنڌي ڳالهائيندڙ به سنڌي لفظن تان هٽ ڪڍي انگريزي اکرڻ ۾ اردو پيا لکن؟ انهيءَ خوفناڪ ڪانفرنس ۾ مان نه هوس. مون کي سڏايو به نه ويو هو ۽ جي سڏايو ويو هجان ها ته مان نه ويو هجان ها. ورهين بلڪه صدين کان ڏسندو ۽ ٻڌندو اچان ته اهڙين ڪانفرنسن ۾ فقط ڦٽاڪا وڃندا آهن ۽ ڳالهائيندا فقط اهي آهن، جن سرڪاري ۽ نيم سرڪاري ادارن جي خرچ تي پنهنجا ذاتي ڪتاب ڇپائي انهن ادارن مان پئسا ڪمايا آهن. شاباس هجي انهن ماڻهن کي جيڪي اهڙيون ڪانفرنسون اڻيندڙ به ڪندا آهن ۽ انهن ۾ ويهي تازيون به وڄائيندا آهن. گذريل مڪمل صديءَ ۾ سنڌي ڳالهائيندڙ ماڻهن کي ”سنڌي لکو ۽ سنڌي پڙهو“ جو نعرو

سيڪاري کين سائنس ۽ ٽيڪنالاجي کان پري رکيو ويو آهي. سنڌيءَ ۾ ايڪنامڪس يا پوليتيڪل سائنس پڙهي اوهان ڪهڙي بئنڪ ۾ آفيسر ٿيندا؟ سنڌي ۾ ڪيمسٽري ۽ فزڪس پڙهي اوهان ڪهڙي سائنسي اداري ۾ قبول ڪيا ويندا؟

وري سياست-ڪٿي ڪو وڏو حادثو ٿيندو آهي ته ڪنهن حاڪم قسم جي آفيسر جو بيان ايندو آهي ته ”هڪدم انڪوائري ڪئي وڃي!“ مثال طور جيڪڏهن اهو آفيسر اهو بيان نه ڏئي ها ته ڇا انڪوائري نه ٿئي ها؟ صاف ظاهر آهي ته جي ڪو حادثو ٿيندو ته اتي صوبيدار، انسپيڪٽر ۽ ڊي ايس پي هونئن به پهچندا آهن ۽ انڪوائري ڪندا آهن، پوءِ باقي اها بيان بازي ته ”هڪدم انڪوائري ڪئي وڃي“ ڇا لاءِ؟ خبرن ۾ ايندو آهي ته ”فلاڻي صاحب انڪوائري جو حڪم ڏيئي ڇڏيو.“ جي هو صاحب انڪوائري جو حڪم نه ڏئي ها ته ڇا انڪوائري نه ٿئي ها؟

اوهان قسم ڪٿي ٻڌايو ته اوهان گذريل پنجن ڏهن ورهين ۾ ڪڏهن ڪا سنڌي لغات کولي ان ۾ ڪنهن سنڌي اکر يا لفظ جي معنيٰ ڳولهي آهي؟ بلڪل نه. اوهان اڄ تائين ڪنهن به سنڌي ماهوار رسالي جو چوٿون يا پنجون اشو نڪرندو ڏٺو آهي؟ وڌ ۾ وڌ 3 اشو نڪرندا آهن ۽ پوءِ همراھ پيسن ۾ ڪٿي پوندا آهن. جيڪو ٿو سنڌي ناول ڇپائي سو مفت ۾ ورهائي. ڪجهه ڪاپيون ذاتي اثر رسوخ تي ادارن کان خريد ڪرايو ڇڏي. اوهان ڪڏهن آءِ آءِ قاضي صاحب جو پنهنجو لکيل ڪتاب پڙهيو آهي؟ سنڌ ٽيڪسٽ بڪ بورڊ جي ڇپايل ڪتابن ۾ ايڊيٽوريل بورڊ جي نالن ۾ ورهين جا ورهيه مان ساڳيا نالا ڏسندو آيس. اوهان اهي ڪتاب ڪٿي ڏسو ۽ ڪو. جڏهن ڪتاب سرڪاري نصاب تي رکبا آهن ته ڪتاب جي ليکڪ کي پئسا ملندا آهن. سڄو جادو پئسن جو آهي، مئٽرڪ انٽر، بي اي وغيره مان سنڌي ڪمپسري ڪڍي ڇڏيو، ته ايم اي سنڌي ۾ هڪڙو به سنڌي شاگرد نظر نه ايندو. جن وٽ لفظ سائيڪل لاءِ به سنڌي لفظ ناهي سي، سنڌين جو مستقبل خراب ڪرڻ لاءِ پرچار ڪندا آهن ته سائنسي ڪتاب به سنڌي ۾ ترجمو ڪريو، اهو عاليشان چرچو آهي.

مشاورت ۽ تحفظات!

جيڪو ڪم نه ڪرڻو هجي، تنهن جي باري ۾ مشاورت ڪرڻ گهرجي. اها مشاورت ڪڏهن اسلام آباد ۾، ڪڏهن ڪراچي ۾ ۽ ڪڏهن ڪاٺياواڙ ۾ ڪرڻ گهرجي. اهو ڌيان رکڻ گهرجي ته مشاورتي ڌرين ۾ ڪا اهڙي ڌر ضرور هجي، جيڪا هريپري ڦڏو ڪري ته ان سان مشاورت نه ڪئي وئي. اهو مشاورتي معاملو يا سلسلو ايترو ته ڊيگهه وٺڻ گهرجي، جو جنهن معاملي بابت مشاورت ٿي رهي هجي، تنهن ۾ واسطيدار ڌريون ڇتيون ٿي مٽي جا وار پٽيندي پڇي وڃن. تنهن کان پوءِ اوهان ڌيرج ۾ صبر سان اعلان ڪريو ته انهيءَ معاملي بابت وڌيڪ مشاورت آفريڪا جي فلاڻي ملڪ ۾ ٿيندي. اهو لفظ مشاورت پاڻ کي نئون مليو آهي، ان جو پورو فائدو وٺڻ گهرجي، پاڻ ته صلاح مشورو ڄاڻيندا هئاسين. مشاورت آهي ته الائجي ڇا، پر جيڪي ڪجهه آهي مزيدار آهي.

هر ڪنهن ملڪ ۾ حاڪميت به هوندي آهي ۽ مخالفت به هوندي آهي، پر پاڻ وٽ حاڪميت پاڻ پنهنجي مخالف آهي، نتيجو ڇا ٿيندو، سا خبر الله تعاليٰ کي پر نظر اچي رهيو آهي ته ڪا ڊگهي مشاورت هلي رهي آهي، جنهن ۾ ٻاهريون ڌريون به شامل آهن. معاملو ته الائجي ڇا جي باري ۾ آهي، پر مون کي اهو ناول ٿو ياد اچي، جنهن جو نالو هو ”ميوتتي آن ڊي بائونتي“ جيڪڏهن اوهان اهو ناول نه پڙهيو آهي ته جلد پڙهي وٺو، پوءِ نه چئجو. ته اوهان کي خبر نه هئي.

ڪنهن هنڌ ڪو شاهينگ (ماڻهو) پنجاهه روپيا ڪيرائي ويو، اهي پيسا مون کي معتبر سمجهي ڏنا ويا ته جنهن جا هجن، سو جيڪڏهن ظاهر ٿئي ته هن کي ڏيئي ڇڏيان. ورهين جي ڳالهه آهي،

ڪو به شاهينگ پيسا وٺڻ لاءِ نه آيو، مون پيسا کائي ڪپائي ڇڏيا. اڄ مون کي اوچتو اهو معاملو ياد آيو، مون ڪنهن غريب کي اهي پيسا ڏيئي پنهنجي ضمير جي جند آجي ڪئي آهي. جڏهن سڀئي بسون هليون ويون آهن، تڏهن مون کي خيال ٿيو آهي ته مون کي زڪوات به ڏيڻ گهرجي. منهنجو خيال آهي ته زڪوات ته فقير تي به فرض آهي.

ورها ورهيه گذري ويا آهن، مون ڪا قرباني نه ڪئي آهي. بلڪ صديون گذري ويون آهن، هاڻ رمضان گذري ويو، مون سڄي حياتي هڪڙو به روزو نه رکيو، سو منهنجو ڇا ٿيندو؟

هڪڙو ڪيس هو ڪنهن تمام ننڍڙي گڏه جو، منهنجو مطلب آهي ته هڪڙي ننڍڙي گڏه جي چوريءَ جو ڪيس هو ۽ مان جوابدار جو وڪيل هوس. منهنجي اصيل جو چوڻ هو ته اهو ننڍڙو گڏه سندس پنهنجو آهي. هن چورايو ڪونهي ۽ ڪيس ٿي ملڻ گهرجي. الاڻجي ڪير هومئجسٽريٽ پر ڪيس بلڪل معمولي هو. فرياديءَ اهو ننڍڙو گڏه وچ بازار ۾ ٻڌل ڏٺو هو، منهنجي اصيل جو چوڻ هو ته اهو گڏه سندس پنهنجو هو ۽ جيڪڏهن چوري ڪيل هجي ها ته هن اهو گڏه وچ بازار ۾ بيهارڻ بدران ڪنهن هنڌ لڪائي بيهاريو هجي ها. شاهدي وغيره کانپوءِ بحث ۾ مون اهو ئي چيو ته گڏه منهنجي اصيل جو آهي ۽ جيڪڏهن چوري ڪيل هجي ها ته وچ بازار ۾ نه بيهاريل هجي ها. مئجسٽريٽ منهنجي اصيل کي ٽي مهينا جيل جي سزا ڏني ۽ پوءِ مون کي چيائين ته ”جيڪڏهن تون چئين ها ته اهو ننڍڙو گڏه تنهنجي اصيل جو ناهي ته مان تنهنجي اصيل کي ڇڏي ڏيان ها.“ ڳالهه منهنجي وڪالت جي شروعاتي زماني جي آهي پر مون کي اڄ تائين اهو فيصلو سمجهه ۾ نه آيو آهي.

اوهان سمجهي ويندا ته هو ڪير هو..... هو شهر ۾ وڏي گيت مان داخل ٿيو ۽ هوريان هوريان هلندي ۽ هيڏانهن هوڏانهن چوڌاري نهاريندي اڳتي وڌڻ لڳو. هن هڪڙو ماڻهو ڏٺو، جيڪو هيرن، موتين، جواهرن کي حرمن ۽ هوس سان ڏسي رهيو هو، هن

ان ماڻهوڪي چيو ته ”تون هي ڇا پيو ڪرين؟“ ان ماڻهو هن ڏانهن
 نهاريو، سڃاڻين ۽ چيائينس ته ”مان ته انڌو هوس، تون ئي ته
 هئين جنهن مون کي اڪيون ڏنيون. سو جيڪڏهن مان هي به نه
 ڪريان ته ڇا ڪريان؟“ هو اڳتي وڌي ويو ۽ هوريان هوريان هلندي
 هيڏانهن هوڏانهن ڏسڻ لڳو، پوءِ هن هڪڙو ماڻهو ڏٺو، جنهن وٽ
 عورتون هيون، هن ان ماڻهو کي چيو ته ”تون هي ڇا پيو ڪرين؟“
 ان ماڻهو هن ڏانهن نهاريو، سڃاڻينس ۽ چيائينس ته ”مان ته
 ڪوڙهي هوس، اهو تون ئي ته هئين جنهن مون کي ڪوڙهه کان
 آڄو ڪيو، سو جيڪڏهن مان هي به نه ڪريان ته ڇا ڪريان؟“ هو
 اڳتي وڌيو ۽ هوريان هوريان هلندي شهر جي پوئين گيت کان
 ٻاهر نڪري شهر کان پرتي وڃڻ لڳو، جتي هن هڪڙو ماڻهو ڏٺو،
 جيڪو زاروقطار روئي رهيو هو، هن پڇيس ته ”تون ڇو روئي
 رهيو آهين؟“ ان ماڻهو ڏٺس، سڃاڻائينس ۽ چيائينس ته ”مان ته
 مري ويو هوس، توڻي ته مون کي جيئرو ڪيو هو، سو جيڪڏهن
 مان روئان نه ته ڇا ڪريان؟“ اوهان ڄاڻي ويا هوندا ته هو ڪير هو،
 آسڪر وائلڊ جي لکيل هي لکت مون کي پسند آهي.

ڪجهه ڏينهن اڳ سوجهري مون کي فون ڪري ٻڌايو هو ته هن
 وٽ منهنجي ڪتاب سنڌ، سنڌي، سنڌي ٻولي ۽ سنڌي ساهت جي
 ڪاپي موجود آهي. اڄ جڳديش چيو پئي ته کيس اهو ڪتاب گهرجي.
 مان پڙهندڙن کي عرض ٿو ڪريان ته مهرباني ڪري اهو ڪتاب
 پڙهو ۽ ڏسو ته مون ان ڪتاب تي ڪيتري محنت ڪئي هئي. تمام
 سولي سنڌيءَ ۾ مان سنڌ جي تواريخ لکي ويو آهيان. اهو ڪتاب ٻن
 حصن ۾ آهي ۽ ٻئي حصا پڙهڻ جهڙا آهن، مون وٽ ناهن.

اڄوڪي سياست پاڻ کي هڪڙو ٻيو لفظ ”تحفظات“ به ڏنو
 آهي، معاملو ڪهڙو به هجي، ڪا نه ڪا ڌر ضرور چوندي ته ”ان
 معاملي تي اسان کي تحفظات آهن“، اهو چوڻ بدران ته ”انهيءَ
 معاملي فلاڻي ڳالهه تي اسان کي اعتراض آهي.“ جيڪڏهن اوهان
 چيو ته اوهان کي تحفظات آهن ته اوهان کي ڪامياب سياستدان
 ليکيو ويندو.

جديد سياست هن ملڪ کي بلڪل نئين رخ ۾ وٺي ويئي آهي؛ هرڪو پيو ڳالهائي، سڀئي پيا ڳالهائين، ڪي گڏجي پيا ڳالهائين ته ڪي هوائن ۾ پيا ڳالهائين، ڪي جلسن ۾ پيا ڳالهائين ته ڪي ميٽنگن ۾ پيا ڳالهائين، مطلب ته سڀئي پيا ڳالهائين. اهو سلسلو ڇهن اٺن مهينن کان پيو هلي. پاڻ ڏسون پيا ته انهن ڇهن اٺن مهينن ۾ ڪو به ڪڙتيل (نتيجو) نه نڪتو آهي. پاڻ ڄاڻون به ٿا ته ان مان ڪو به نتيجو (ڪڙتيل) نڪرڻو ناهي ته پوءِ اهي جيڪي ڳالهائين پيا، سي ڪنهن کي بيوقوف پيا ٺاهين؟ منهنجي هڪڙي اک زيرو آهي، پر مان فقط هڪ اک سان ڏسي به سمجهي سگهان ٿو ته اسان کي ڪيڏانهن نيو پيو وڃي، ٻن اکين وارن کي ته مون کان وڌيڪ سمجه ۽ ڄاڻ آهي. هرڪو ٿو ڄاڻي ته اهي ڳالهيون فقط تيستائين دل وندرائڻ لاءِ آهن، جيستائين ڪو وڏو نڪاءُ نه ٿو ٿئي. ڳالهائڻ ۽ ڳالهين جي رفتار ٻڌائي ٿي ته اوچتو ئي اوچتو ڳالهيون بند ٿي وينديون ۽ اٽڪشن شروع ٿي ويندو. جنهن وقت اها گهڙي آئي پاڻي پيا ڀڙو ٿي ويندو ته سڀئي ڳالهائيندڙ ڌريون پاڻ ۾ ٺهيل هيون. في الحال مون کي عمران خان پسند آهي. ڳالهائين ته سڀئي پيا پر عمران خان ”تحفظات“ ۽ ”مشاورت“ جهڙا خوفناڪ لفظ ڪتب نه آڻيندو آهي. جڏهن ته نواز شريف فقط تحفظات ۽ مشاورت وارا به اکر ٻوليندو آهي.

ڪمپيوٽر، ٽيليفون، موبائيل وغيره جهڙا اجايا ۽ بيڪار اوزار اسان ۽ اوهان جهڙن عام ماڻهن جي استعمال لاءِ آهن، سياستدان اهي بيڪار اوزار استعمال نه ڪندا آهن. ”هن وقت گهڻا وڳا آهن“ اهو پڇڻ لاءِ به سياستدان ميٽنگون ڪندا آهن. اوهان تي وي ۽ اخبارون غور سان ڏسو، اوهان محسوس ڪندا ته هي سياستدان هڪٻئي سان فون يا موبائيل تي ڪڏهن به نه ڳالهائيندا آهن ۽ هڪٻئي سان فقط ميٽنگن ۾ ئي ملندا آهن. ”تنهنجي گهر ۾ اڄ ڇا رڌيو (پڪو) آهي.“ جهڙي ڳالهه پڇڻ لاءِ به ٻن سياستدانن کي هڪ ٻئي سان ميٽنگ ڪرڻي پوندي آهي. مزيدار يا عجيب ڳالهه هيءُ آهي ته ”هن وقت گهڻا وڳا آهن“ ۽ ”تنهنجي گهر ۾ اڄ

ڇا رڌيو آهي، “جهڙن معاملن تي ميٽنگن کانپوءِ ٻئي سياستدان
ميڊيا وارن سان ائين ڳالهائيندا آهن، جيئن هنن ڪو وڏو سياسي
معاملو حل ڪيو هجي!

گهڻو وقت اڳ فيض احمد فيض چيو هو ۽ شايد حبيب جالب
کي چيو هئائين ته، ”هي ملڪ سدائين ائين ئي هلندو رهندو.“ فيض
صاحب کي اها ڄاڻ هئي ته جيڪڏهن ملڪ رهندو ته ائين ئي هلندو
رهندو، پر خرابي ڪهڙي آهي، جيڪڏهن هي ملڪ ائين ئي هلندو
رهندو ته.

زمانو ۽ زمانا

! مان جو بیکار ٿي ويس، تنهن ۾ ڏوهه زماني جو هو.
! اسان وارو زمانو ٿي غلط هو، هر ڪنهن کي شوق هو،
فلسفي ۽ جينيس ٿيڻ جو. ڪو خليل جبران پڙهندو هو ته ڪو
ارسطو، فرسطو يا سقراط پڙهندو هو. هڪڙو گروهه اهڙو به هو،
جنهن نيڪو ڪيو هو، آڪسفورڊ انگريزي ڊڪشنري سڄي بر زبان
ياد ڪرڻ جو، مون انهيءَ گروهه جي ڪجهه شاگردن کي ڪاليج جي
زماني کانپوءِ پان ڪائيندي ۽ اردو جي خوفناڪ قسم جي شاعري
ڪندي ڏٺو. اهو زمانو ٿي اهڙو هو، جنهن ۾ مان ننڍڙو ٿي ويس،
جو اهڙي زماني ۾ اڪيلو هجڻ ۽ اڪيلو رهڻ ذهني سلامتيءَ لاءِ
خطرناڪ هو. منهنجو ڪو گروهه نه هو، ڪو ساٿي نه هو ۽ ڪو به
سنگتي نه هو، ڇو ته منهنجي داخلا فلسفي ۾ هئي، تنهن ڪري
مون تي اجايو ۽ خوامخواه فلسفي جو ليبل لڳل هو، جيتوڻيڪ
مون ارسطو، فرسطو ۽ سقراط وغيره ڪڏهن به نه پڙهيا.

! انهيءَ زماني ۾ بي خوفناڪ شئي، جا اڀري رهي هئي، سا
هئي روسي اديبن جون لکڻيون. روسي ناول هوريان هوريان
ڇائنجي رهيا هئا. مان انهن ڳالهين کان پري هوس ۽ حيرت ۽
احساس ڪمٽريءَ سان زماني کي ڏسندو هوس. اهو زمانو سڄي
جو سڄو ۽ سمورو غلط هو. خلقت جي وڏي لوءِ شاعر ۽ ليکڪ
ٿي وئي، اهو انسان جو وڏي پيماني تي زيان هو.

! تنهن کانپوءِ جو زمانو بدليو ته مارڪس جو فلسفو پاڙون
وڻڻ لڳو، انهيءَ فلسفي جو ارسطو ۽ فرسطو جي فلسفي سان يا
ارسطو جي منطق سان ڪو به تعلق نه هو. اهو اقتصاديات
(ايڪانامڪس) جو هڪڙو بنيادي زاويو هو. اهي سڀئي ڳالهيون

مان پري کان بنا کجه سمجهڻ جي ڏسندو هوس ۽ پيار ٿيندو هوس، جو مون کي غلط يا صحيح نموني ارسطو وارا منطق (لاجڪ) وڻندا هئا.

! انهيءَ هڪڙي زماني ۾ ڪيئي زمانا هئا، جيڪي مون تي عمل ڪري مون کي احساس ڪمٽريءَ جو شڪار ڪندا رهيا. پاڪستان جي ٺهڻ ڪري جا خلق حيدرآباد ۾ ۽ ڪاليجن ۾ گڏ ٿي وئي هئي، سا آفيسرن جي اولاد جو وجود کائي وئي، مان ننڍڙو ٿي ويس. جي مون ايم اي نه ڪئي ته منهنجو ڏوهه نه هو، جي مون ڏيان ۽ خيال سان پڙهائي نه ڪئي ته ان ۾ منهنجو ڏوهه نه هو، جي مون تميزواري ڪا نوڪري نه ڪئي ته ان ۾ به منهنجو ڏوهه نه هو، مان هيسيل ۽ ڊنل هوس. منهنجي ان زماني ۾ سمائل سبيئي زمانا انهن لاءِ خوشبخت هئا، جيڪي سماجي طرح ڪشمڪش ۽ جدوجهد ۾ هئا، مان مارجي ويس.

! حقيقت مڃڻ ۾ ڪو به عار نه هجڻ گهرجي، زماني ۽ زمانن جي گردش ۽ عملن منهنجو ذهن ائبنارمل ڪري ڇڏيو، جا نوڪري مون سنڌ يونيورسٽي ۾ ڪئي، سا تماشو هئي. مون جا وڪالت ڪئي هئي، سا به هڪ تماشو هئي، زماني ۽ زمانن جي اعمالن مون کي اهڙو اهاج ڪري ڇڏيو جو مان پنهنجي گهر ۽ ٻارن جي پڙهائي جي باري ۾ به ڪا احساس برتري رکي سگهان. هڪڙو گهر هو، جنهن ۾ مان وهندو هليو آهيان، جي هاڻ ڪٿي مون کي واه واه ٿي ملي ته منهنجيون اکيون پرڃيو اچن. سڀ غلط آهي، سڀ ڪجهه غلط آهي. فقط حسن علي عبدالرحمان گرانٽ/ايوارڊ صحيح آهي، جو صحيح رخ کان ۽ صحيح شخصيتن طرفان آيل آهي، شايد منهنجا ڏينهن بدلجڻ لڳا آهن، شايد زمانو آرس پيچي رهيو آهي.

! انهن سڀني زمانن جي هلندي ۽ انهن سڀني زمانن سان گڏ، هڪڙو اهڙو گندو ۽ تمام ڊگهو زمانو به هليو، جيڪو منهنجي دل جي وس کان ٻاهر هو. سڄو معاملو دل جو هو ۽ اهو زمانو اڄ مان ڄاڻان ٿو ته سڀني زمانن کان وڌيڪ منحوس هو، مون جيڪي ڪجهه لکيو، تنهن جون بنيادون انهيءَ زماني ۾ دفنايل آهن، جي

اوهان کي منحوس ٿيڻو آهي ته اڄ ئي ڪو عشق ڪريو. عجيب ڳالهه اها آهي ته مان بدڪردار ڪڏهن به نه هوس، فقط بيوقوف ۽ ٿورڙو گڏه هوس.

! فيصلا ٿيندا آهن، ماڻهوءَ جي مرڻ کانپوءِ. ماڻهوءَ جي مرڻ کانپوءِ ڄاڻ پوندي آهي ته ڪير ڪيترو غلط يا صحيح هو، ماڻهوءَ جي لياقت ۽ اهميت جي ڄاڻ به موت کانپوءِ ظاهر ٿيندي آهي. مون بابت فيصلو ڪرڻ/ ٿيڻ تائين اوهان به انتظار ڪريو ۽ مان به انتظار ٿو ڪريان.

! انهن زمانن هلندي مون هڪڙي نجومِيءَ کان پنهنجي قسمت بابت پڇيو هو، هن چيو ته ”بند آهي“. مون سندس مطلب نه سمجهيو هو، جو مون کي نجوم جي ڄاڻ نه هئي. اڄ جڏهن مان نجوم ڄاڻان ٿو ته تڏهن اهو به ڄاڻان ٿو ته نجومِيءَ جو مطلب هو ته منهنجا نصيب بند آهن. ٻيو نجومِي منهنجو پيءُ هو، جنهن مون کي چيو هو ته، تون وڏو بدنصيب آهين، بابا نجوم نه ڄاڻندي به وڏو نجومِي هو، اهو سڄو زمانو خراب ۽ بدنصيبِي جو هو.

! حياتيءَ کي جي مان زمانن ۾ ورهايان، جيئن هتي مون ڪيو آهي، ته اها وڏي غلط ڳالهه ٿيندي. سڄي حياتي هڪڙو ئي ڊگهو زمانو آهي، جنهن جي پڇاڙي ٻڌايو آهي، زماني جي انهيءَ پڇاڙي ۾ تهڪ وسريو وڃن ۽ هڪڙي ننڍڙي سفر تي روانو ٿيڻ جي تياريءَ ۾ گنيپرتا چهري تي ڇائنجيو وڃي.

سوشل سائنس

• جسم اهو ساڳيو ئي هجي، پر حياتيون گهٽ ۾ گهٽ چار ڇهه هجن، اها آهي منهنجي ڊمانڊ قدرت کان. هڪڙي حياتي ته هجي مون کي منهنجا پنهنجا ڪارا ڪرتوت ٻڌائڻ ۽ لکڻ لاءِ باقي پنج ڇهه حياتيون هجن ٻين جا ڪارا ڪرتوت ٻڌائڻ ۽ لکڻ لاءِ.

• بي اي جي انگريزي ڪورس ۾ اسان لاءِ هڪڙو ڪتاب هو، جنهن جو نالو هو سوشل هسٽري آف انگلينڊ سنڌ ۾ اڄ تائين ان پائي جي سوشل هسٽري آف سنڌ نه لکي وئي آهي. منهنجانہ فقط افعال پڇڙا آهن ۽ نه فقط ڳالهائڻ به ڪندو آهي، پر منهنجو لکڻ اڪثر آبي کان ٻاهر هوندو آهي. سنڌ جي يونيورسٽين ۾ ئي ڳالهيون عجيب آهن. هڪڙي ڳالهه ته اها آهي ته سنڌي ڊپارٽمينٽ وارا شاگردن کي سنڌي سيڪارڊ بدران ”سنڌي ادب“ سيڪاريندا رهيا آهن، بنا اهو سمجهڻ جي ته ڪنهن به ٻوليءَ جو ادب سيڪاريو نه ويندو آهي. اديب قدرت جي پيداوار آهن ۽ دنيا جو ڪو به وڏو ماستر ڪو هڪڙو اديب به پيدا نٿو ڪري سگهي. سو سنڌي ڊپارٽمينٽن جي ماسترن (جيسٽائين هي هلن پيا) کي گهرجي ته شاگردن کي سنڌي اکرن ۽ سنڌي لفظن جا اچار سيڪاريو ۽ جيڪڏهن سنڌي لفظ اچارڻ ۾ تڪليف ٿئين ته انهن رٿائڊ پروفيسرن جي مدد وٺن، جيڪي 1973ع ۽ 1974ع ۾ ٿي وي تي ڳ، ٻ، ڌ، ڇ ۽ چ جا اچار سيڪاريندا هئا. يونيورسٽين بابت ٻي عجيب ڳالهه اها آهي ته جاگرافي ڊپارٽمينٽ جو نالو نشان نظر نٿو اچي ۽ جي هجي ها ته ڪنهن يونيورسٽيءَ ضرور ڪو اهڙو اٽلس (Atlas) ڇپايو هجي ها، جيڪو يورپ جي ڪنهن ملڪ ۾ ڇپيل ڪنهن ردي ۾ ردي اٽلس جهڙو ته ضرور هجي ها. يونيورسٽين

جي شاگردن کي اها خبر ئي ناهي ته ائٽلس ڪهڙي بلا جو نالو آهي ۽ جن ائٽلس ئي نه ڏٺو آهي، تن کي ڪهڙي ڄاڻ ته ڪهڙو ملڪ ڪٿي آهي، ڪهڙو جبل ڪٿي آهي، ڪهڙي ندي ڪٿي آهي.

• ڳالهائون ته سڀئي مزيدار آهن، پر سنڌ يونيورسٽي جي انهن ڊپارٽمينٽن جون ٿيسزون ڏسڻ وٽان آهن، جيڪي سنڌي ۽ ڀر لکيل آهن. اوهان ڄاڻو ٿا ته ٿيسز ڪيئن لکبي آهي؟ اوهان ڪيئن ڄاڻندا جڏهن اهي پاڻ به نٿا ڄاڻن جن اهي ٿيسزون لکيون آهن، جن انهن جا انٽرويو ورتا آهن، جن هنن کي پاس ڪري هنن جون مانيون کاڌيون آهن ۽ جن انهن ڪئنيڊيٽس کان ماکيءَ جا شيشا ۽ اصل نج ڳوٺاڻو گيهه ورتو؟ سو اوهان ڪيئن ڄاڻندا؟ اوهان مهرباني ڪري ٻاهرين ملڪن جا ريسرچ مئگزين پڙهو. چڱو ڀلا اوهان پنهنجي يونيورسٽين جي ڪيمسٽريءَ، فزڪس، اسٽيٽسٽڪس، بائي، ايم بي اي، ايم پي اي ۽ ٻين انهن سائنس سبجيڪٽس جون ٿيسزون ڏسو، ڊيگهه ۾ ويڃڻ جي ضرورت ناهي. انهن ٿيسزن جو فقط پهريون صفحو پڙهو، مٿان ئي مٿان لکيل هوندو آهي Placitum (پليٽسيٽم) جنهن ۾ بلڪل کليل لفظن ۾ لکيل هوندو آهي ته ريسرچ ڪندڙ اهڙي ڪهڙي نئين ڳالهه ثابت ڪرڻ ٿو چاهي جا اڳي ثابت ٿيل ناهي، يا ريسرچ ڪندڙ اهڙي ڪهڙي ڳالهه غلط ثابت ڪرڻ ٿو چاهي، جا اڳي صحيح سمجهي ويندي هئي. اها هوندي آهي ٿيسز (ريسرچ) جي شروعات. هاڻ اوهان سنڌالاجي ۾ رکيل ٿيسزون ڏسو، هر هڪ ٿيسز جي شروعات ڏهن پندرهن صفحن جو ٿي اهو ئي هوندو (لڪندڙ ڪهڙو به ٿارزن هجي) ته، ”مان ايم اي ڪرڻ کانپوءِ به پنهنجو پاڻ کي جهالت جي اوڙاهه ۾ سمجهندو هوس، انهيءَ جهالت جي اوڙاهه ۾ علم جي روشني نه هئڻ ڪري ان اوڙاهه ۾ گهٽ اونداهه هئي، جنهن ۾ مان علم جي روشني حاصل ڪرڻ لاءِ چئني پاسي هٿوڙايون هڻندو رهيس. اوچتو مون تي روشني جي لات پئي ۽ مون مٿي ٺهاريو، اتي مٿي منهنجو محسن، منهنجو استاد، منهنجو پروفيسر ڊاڪٽر فلاڻو ٽارچ کنيو بيٺو هو، جنهن مون کي ٽارچ جي روشني ڏيکاري جهالت جي انهيءَ اوڙاهه مان

ڪڍيو ۽ مون تي علم جا چار ئي طاق روشن ڪري ڇڏيا. اها نه ته ڪجهه اهڙي ئي قسم جي تمهيد/شروعات انهن سڀني ٿيسرن جي هوندي آهي ۽ پوءِ هوندا آهن حوالا جيڪي انهن پروفيسرن ۽ گائڊن جي ڪتابن مان هوندا آهن، جن وٽ candidate جي ٿيسز بحث ۽ انٽرويو لاءِ وڃڻي هوندي آهي. ڪمال اهو آهي ته ڪنهن به ٿيسز ۾ اهو ڄاڻايل نه هوندو آهي ته اها ٿيسز ڪهڙي ٿيوري غلط ثابت ڪرڻ لاءِ لکيل آهي ۽ ڪهڙي اڳ غلط ثابت ٿيل ٿيوري کي صحيح ڪرڻ لاءِ لکيل آهي. ٻيو ڪمال اهو آهي ته انهن سڀني کي ڊاڪٽوريت جو خطاب عطا ٿيل آهي ۽ انهن مان ڪا هڪڙي ٿيسز به ڪنهن سلڇڻي استاد نه پڙهي آهي. ڪنهن جي ٿيسز جو عنوان آهي ته ”فلاڻو عظيم اديب هو“ ته ٻئي ٿيسز جو عنوان انهيءَ ساڳئي اديب بابت آهي ته ”هو اڃا به وڌيڪ عظيم ليکڪ هو“. ۽ ٽئين ٿيسز ۾ آهي ته ”هو اڃا به وڌيڪ عظيم ليکڪ هو“ آخر اها مشڪري ڇا جي آهي؟ سنڌالاجي ۾ پيل ڪنهن به ٿيسز ۾ اهو لکيل ناهي ته اها ٿيسز ڪهڙي نئين ڳالهه تي ثابت ڪري يا ڪهڙي اڳ ثابت ڪيل ڳالهه غلط ثابت ٿي ڪري.

• مشڪل هي آهي ته اوهان سنڌي ڳالهائيندڙن ۽ فقط سنڌي پڙهندڙن سان سنئون سڌو سچ ڳالهائيندي به ڊپ ٿو لڳي جو اوهان ڳالهه جو جواب ڳالهه سان ڏيڻ بدران سڌو پادر ۾ هٿ وجهندا آهيو. ڇا ٻولي ڳالهائڻ ۾ سولي هوندي سا ضرور انهن ٻولين تي چڙهت ڪري ويندي جنهن جا اکر ڳالهائڻ ۾ ڏکيا هوندا اها معمولي ڳالهه به اوهان سمجهڻ کان ۽ مڃڻ کان انڪار ڪندا. ٻيون جيڪي ڪرڻيون هيون سي وسري ويون. اخبار ۾ هڪ مزيدار خبر آهي ته هاڻ ٻارن کي مقت سنڌي ڪتابن سان گڏ سي ڊيز به ڏنيون وينديون جيڪي جرمن حڪومت سنڌ صوبي تي مهرباني ڪيون آهن. پهرين انهن کان حساب وٺو. انهن سنڌي ٽائپ رائٽرن جو، جن جو نالو ”المصطفيٰ“ هو ۽ جيڪي ٺهراڻن لاءِ هڪ ٽولي يونيورسٽيءَ جي خرچ تي يورپ گهمي پوءِ اچي اهو ٽائي رائٽر پاڪستان ۾ ٺهيو هو ۽ تمام گهڻي واھ واھ کانپوءِ اهو ٽائپ رائٽر قسطن تي

به ڏٺو ويو، ڪجهه ادارن کان زوريءَ خريد به ڪرايو ويو. ڪو هڪڙو تائپ رائٽر ڪنهن سنڌي اخبار به خريد نه ڪيو ۽ اهو تائپ رائٽر ڪنهن سنڌيءَ جي گهر ۾ ڪنهن پراڻي ڪپٽ مٿان يا پگڙ چنل ڪٽ هيٺان يا ڪپاڙين وٽ نظر اچڻ لڳو. اوهان ڏسجو ته اهي سنڌي ڪتاب ۽ سي ڊيون جيڪي جرمنيءَ وارا ڏيئي رهيا آهن تن جو حشر سال ٻن ۾ ڇا ٿو ٿئي. اڳي يونيورسٽيءَ جا پئسا هئا ۽ هاڻي جرمنيءَ جا پئسا آهن، پر خانو خراب هر حال ۾ سنڌين جو ٿيو هو ۽ هاڻ به ٿيندو.

• يورپ ۽ آمريڪا ۾ رهندڙ سنڌين جا ٻار ڇا انگريزي ٻولي سمجهڻ لاءِ ڊاڪٽر الانا ۽ سائين کان سمجهائي وٺندا آهن؟ مان اوهان جو ليڊر نه آهيان، دانشور نه آهيان، ايڪس وائيس چانسلر نه آهيان، پر مان ته به اوهان کي چوان ٿو ته سڄي توجهه انگريزي ۽ انگريزي ۾ لکيل سائنسي ڪتابن تي ڏيو. نالو مون کي نٿو اچي پر هڪڙي ”شاهه“ مائي هئي، جنهن وڏي فخر سان رجسٽرار آفيس ۾ مون کي چيو هو ته ”اها اسان سنڌين لاءِ وڏي فخر جي ڳالهه آهي جو ڊاڪٽر الانا سنڌ يونيورسٽيءَ جو وائيس چانسلر ٿيو آهي،“ مان جواب ڏنو ته ”اها سنڌ يونيورسٽيءَ جي بدقسمتي آهي جو سنڌيءَ جو پروفيسر سنڌ يونيورسٽيءَ جو وائيس چانسلر ٿيو آهي.“ ان مائيءَ کي اها ڳالهه ۽ منهنجو نالو ياد هوندا.

• هن ليک ۾ بئلينس ڪونهي، پر مون ۾ بئلينس هو ڪڏهن جو هن ليک ۾ هوندو؟

اجايون ڳالهائون

تاريخ چئبو آهي Date کي، تاريخون چئبو آهي Dates کي ۽ تواريخ چئبو آهي، هسٽري کي، پر الاڻجي ڇو سنڌي لکندڙ به اردو ۽ هندي ليکڪن وانگي هسٽري کي تاريخ لکندا آهن. هسٽريءَ لاءِ سنڌي لفظ تواريخ آهي، نه کي تاريخ اها ئي تمهيد هاڻ ڪوت شروع. بلڪل غلط ڳالهه آهي ته ڪراچي بندرگاهه آڳاٽو ديبل بندر آهي، مان ورجايان ٿو ته ديبل بندر اڄوڪو ڪراچي بندر نه هو، حقيقت ۾ اهو ديبل بندر جتي عربن جا سامونڊي ٻيڙا لنگر انداز ٿيندا هئا، سو اتي هو، جتي هاڻي گوادر ٺاهيو ويو آهي. مان وري به ورجايان ٿو ته اهو ديبل بندر جتي محمد بن قاسم جي منجنيق ڪٽي ايندڙ ٻيڙو لنگر انداز ٿيو هو، سو اتي ئي اهو، جتي اڄوڪو گوادر بندر جوڙيو ويو آهي.

جنهن زماني ۾ انگريزن اچڻ شروع ڪيو هو، ان زماني ۾ بلوچستان جو سامونڊي ڪنارو ڪولاجي بلوچ قوم جي ڪري آباد هو. انگريزن جيڪو نالو ان علائقي کي ڏنو، سو هو ڪولاجي، جيڪو ڦري گهري ڪراچي ٿي ويو. اڄ به ڪراچي، لسٻيلو ۽ لياري وارا علائقا ڪولاجي قوم سان سٿيل آهن. جيئن هندستان وارن بمبئي نالو بدلائي ممبئي رکيو تيئن ڪراچي جو نالو بدلائي ڪولاجي رکڻ گهرجي. مان نوان سوال نه پيو اٿاريان. مان فقط هلڪن اشارن سان سنڌ ۽ بلوچستان جي تواريخ جو رخ صحيح پيو ڪريان.

اڄوڪي سنڌ صوبي جو واسطو اصلوڪي آڳاٽي سنڌ سان فقط ايترو آهي ته سکر ضلعي جو ڪجهه حصو اصلوڪي آڳاٽي سنڌ ۾ هو، محمد بن قاسم زميني رستي گهوڙن تي چڙهي اچي

اصلوڪي سنڌ تي حملو ڪيو هو، صاحب پاڻ سڌو بلوچستان ۾ داخل ٿيو هو، پر سندس منجنيق سامونڊي رستي اڄوڪي گوادر ۾ ديبل بندر وٽ پهتي هئي، جتان ڪٿائي الور پهچائي وئي هئي.

بحث مباحثي لاءِ مون وٽ نه وقت آهي نه دماغ، مان ٽڪل، تتل ۽ ڀريل ماڻهون آهيان. حقيقتن جي مون کي ڄاڻ آهي، ڇو ته مان پاڻ بروهي آهيان، تنهن ڪري مون کي اهو چوندي ڪجهه عجيب ٿو لڳي ته راجا ڏاهر بروهي هو ۽ اصلوڪي سنڌ جا حڪام بروهي ڳالهائيندڙ بروهي هئا. اهو بلڪل ائين هو، جيئن قلات جو حاڪم به بروهي ڳالهائيندڙ رهيو آهي، جنهن کي اصلوڪي سنڌ چيو ٿو وڃي، تنهن ۾ قلات به شامل هو، فقط گادي جو هنڌ الور هو، جنهن سنڌي تواريخ نويسن کي منجهائي ڇڏيو آهي.

جيڪو سنڌي اسڪرپٽ 1844ع ۾ ٺهيو، سو ڪيئن موهن جي دڙي واري اسڪرپٽ سان لاڳو ٿي سگهي ٿو؟ صاف ظاهر آهي ته موهن جي دڙي واري اسڪرپٽ جا جزا سمجهڻ لاءِ ڪو ٻيو اسڪرپٽ ڳولھڻو پوندو. مون کي ڄاڻ ناهي ته بروهي ٻولي جو پنهنجو به ڪو اسڪرپٽ هو يا نه پر مون کي اها ڄاڻ آهي ته بروهي ٻولي آرمائڪ ٻولين جي خاندان مان آهي ۽ آرمائڪ ٻوليون نه فقط ڳالهائون وينديون هيون پر لکيون به وينديون هيون. منهنجو ذاتي خيال آهي ته پهرين کوجنا ڪري بروهي ٻولي جو اسڪرپٽ هٿ ڪجي ته موهن جي دڙي وارو اسڪرپٽ سمجهه ۾ اچي ويندو، ڇو ته موهن جي دڙي تي ڪاٺياواڙ وارن جو به اثر هو تنهن ڪري ٿي سگهي ٿو ته ڀارت مان ئي ڪو اهڙو اسڪرپٽ هٿ اچي وڃي. ڳالهه ته عجيب آهي پر اها حقيقت آهي ته ڀارت ۾ آندرا پرديش پاسي هڪڙيون ٻه قومون اهڙيون به آهن، جيڪي ساڳي بروهي ٻولي ڳالهائيندي به پنهنجين ٻولين جا الڳ نالا وٺندا آهن.

ڪرد به بروهي ڳالهائيندا آهن ۽ ان کي ڪردش چوندا آهن. اهو سچ پچ ته ڪمال آهي ته ڪرد ۽ بروهي ساڳي قوم ۽ ساڳيا ماڻهو آهن پر هڪڙا پاڻ کي بروهي سڏائين ۽ ٻيا پاڻ کي ڪرد سڏائين جيتوڻيڪ ٻولي ساڳي ڳالهائين.

مان جسماني ۽ ذهني طرح اڀاهج ٿيندو پيو وڃان. مون ۾
 سگهه ناهي ته مان بحث مباحثو ڪريان. جي مون ٿورو عقل کان
 ڪم ورتو هجي ته ها ته اڄ مان مظهر الحق صديقي صاحب کي
 مڃائي ويو هجان ها ته موهن جي دڙي جي اسڪرپٽ پڙهڻ لاءِ ڪا
 ڪاميٽي جوڙي ان کي ڀارت وغيره وڃڻ جا اختيار ڏئي پر اها
 ڪاميٽي اهڙي نه هجي، جنهن سنڌي ٽائپ رائٽر ٺهرايو هو، اهو
 اسڪرپٽ وارو ڪم آرڪيالاجي وارن جي وس کان ٻاهر آهي.

مون پنهنجو گهڻو وقت اڃايو وڃايو، پئسا به وڃايم ۽ سنڌي
 کي انگريزي اکرن ۾ لکڻ جي ڪوشش ۾ مغز ماري به ڪيم. ڇا
 ٿيو؟ ڪجهه به نه فقط مظهر لغاري ۽ تسليم زنڻور سمجهي ويا
 ته منهنجي جوڙيل اسڪرپٽ ۾ ڪيترو دم خمر آهي. تواريخ تي به
 مون پنهنجو ڪافي وقت وڃايو، هاڻ مون توبه ڪئي آهي، ڪو به
 نئون ڪم ڪرڻو ناهي. چرچي ۽ مذاح کان پري پڄبو، پر منهنجا
 نصيب ڪجهه اهڙا آهن جو ڪا به ڳالهه ڪندو آهيان يا لکندو آهيان
 ته بحث چڙيو پئي ۽ اها ڳالهه منهنجي ڳلي پئجي وڃي. مان ڳالهه
 ڪري پڇتائيندو آهيان ۽ ماڻ منهنجي فطرت ۾ ئي ڪانهي، وڏا
 خوش قسمت آهن، اهي جن جي فطرت ۾ تڪائي ناهي.

عجيب ڌاريو

شهرن جي گهڻا گهميءَ کان پري ڪنهن ننڍڙي ڳوٺ ۾ جنهن ۾ سڪ، چين ۽ ماٺ جو واسو هو، هڪڙي ننڍڙي گهر ۾ هڪڙا زال مڙس رهندا هئا. هڪڙي ڏينهن در جي کڙڪي تي ڏٺائون ته هڪڙو ڌاريو پٺيءَ تي ڪا ڳري ڳوٺ ڪنيو بيٺو آهي، جنهن چيو ته منهنجي هي ڳوٺ رکو جا مان ڳوٺ ۾ پنهنجو ڪم ڪار لاهي اچي ڪٽي ويندس. زال ۽ مڙس چيو ته ڀلي رکي وڃ. ڌاريو اها ڳوٺ گهر ۾ رکي هليو ويو، اهو ڌاريو ان ڏينهن نه وريو ۽ ٻئي ڏينهن به نه آيو، سڄو هفتو نه آيو ۽ پوءِ سڄو مهينو نه آيو، اها ڳوٺ گهر ۾ اتي ئي رهي جتي اهو ڌاريو رکي ويو هو، پر هو پاڻ سڄو سال نه آيو، ائين ٻيو سال به گذري ويو.

هڪڙي ڏينهن زال مڙس صلاح ڪئي ته ڏسجي ته ان ڳوٺ ۾ ڇا آهي، ڳوٺ کولي جو ڏٺائون ته ان کي سونن سڪن سان ڀريل ڏٺائون، گهٻرائجي ڳوٺ بند ڪري فڪر ۾ پئجي ويا، وقت ويو گذرندو، پر اهو ڌاريو نه وريو.

سخت غربت کان مجبور ٿي هڪڙي ڏينهن زال مڙس پاڻ ۾ صلاح ڪئي ته ڳوٺ مان فقط هڪڙو سونو سڪو ڪڍي وڪڻي پنهنجو ڏکيو وقت گذارجي ۽ هٿ ڪلڻ تي اهو سونو سڪو وٺي موٽائي ڳوٺ ۾ رکجي. سو هنن ڳوٺ مان هڪڙو سونو سڪو ڪڍي وڪڻي ڇڏيو ۽ سندن غريب گهر ۾ خوشحالي اچي وئي، اها هڻي شروعات، ڪجهه وقت کانپوءِ هنن ٻيو سڪو ڪڍي وڪيو ۽ پوءِ ٽيون سڪو وڪيائون، پهرين ته زال مڙس پاڻ سکيا ۽ آسودا ٿيا، پوءِ جيئن جيئن ٻيا سڪا وڪڻندا ويا، تيئن تيئن ڳوٺ به سکيو سهندو ٿي ننڍڙو شهر ٿي ويو ۽ سونن سڪن جي دولت جي ريل پيل ڪري ڳوٺ وڏو شهر ٿيندو ويو ۽ سهڻي ماحول ۾ سمائجي ويو، زال مڙس

هوريان هوريان سڪا وڪڻندا ويا ۽ پاڻ وڏا ماڻهو ٿي ويا ۽ اهو ڳوٺ به وڏي گهڻا گهمي وارو وڏو ڪاروباري شهر ٿي ويو، اها سونن سڪن سان سٿيل ڳوٺ وڏي هئي ۽ اهو ڌاريو ڪڏهن نه وريو، اها آکاڻي آمريڪي ليکڪ مارڪ ٽئين جي لکيل آهي، جنهن جو نالو مسٽيريرس اسٽرينجر آهي (Mysterious Stranger). اوهان جو خيال هوندو ته اها آکاڻي اڌوري لکيل آهي، پر ائين ڪونهي، اها آکاڻي مڪمل آکاڻي آهي، جنهن ۾ پڙهندڙن لاءِ پرولي آهي ته آخر اهو ڌاريو ڪير هو، جيڪو سونن سڪن سان ڀريل ڳوٺ ڇڏي پاڻ ڪڏهن نه موٽيو؟ ڇا اهو ڌاريو ڪو فرشتو هو، جنهن انهن غريب زال مڙس جي غربت ختم ڪري ڇڏي ۽ سڄي ڳوٺ جي ماڻهن کي سڪيو سهنجو ڪري شهر گهڻا گهمي ۽ پر آڻي ڇڏيو؟ ڇا اهو شيطان هو، جنهن سونن سڪن سان ان ننڍڙي ڳوٺ جو سڪ چين ۽ امن امان برباد ڪري ان کي شهري زندگي جي لالچ، حرص، حوس، چوري، چڪار، چالاڪين ۾ تبديل ڪري ڇڏيو؟ ڇا هو فرشتو هو، جنهن هن غريب زال مڙس جي قسمت بدلائي کين سڪيو ۽ ڌنوان دولت مند ڪري ڇڏيو، يا هو شيطان هو جنهن هن سادن زال مڙس کي حرص ۽ حوس جي چار ۾ ڦاسائي ڇڏيو؟

ظاهري طرح ها آکاڻي اڻپوري آهي، پر ”مارڪ ٽئين“ معمولي ليکڪ نه هو، هن کي وڏي ذات هئي، اها آکاڻي پاڻ پنهنجن سوالن جو جواب آهي. ”مارڪ ٽئين“ ٻڌائي ٿو ۽ ڏيکاري ٿو ته فرشتو ۽ شيطان ساڳئي سڪي جا ٻه پاسا آهن. هڪڙي پاسي نقطه، نظر کان ڏسبو ته اهو ڌاريو فرشتو نظر ايندو ۽ ٻئي نقطه نظر کان ڏسبو ته هو شيطان نظر ايندو. اوهان چوڌاري ڏسو هر هڪ ماڻهو ۽ هر هڪ ڪم فرشتي ۽ شيطان جي الڳ الڳ دائرن ۾ رکي سگهجي ٿو. ”مارڪ ٽئين“ جي آکاڻي تي ختم، پر مون کي احساس آهي ته مان هن ليکڪ ۾ ”مارڪ ٽئين“ جو روح نه ڦوڪي سگهيو آهيان.

مون کي حيرت ٿي اهو ٻڌي ته سنڌ يونيورسٽي جي سوشل ورڪ ڊپارٽمينٽ جي رٽائرڊ پروفيسر سائين غلام رسول شاھ جي

ڇهن پتن مان ڪو به سنڌ يونيورسٽي ۾ ڀرتي نه ٿيل آهي. مون کي ياد آهي ته سائين ڊاڪٽر الانا صاحب پنهنجي ٻار جي نوڪري جي درخواست تي هڪڙي نٽ ۾ اپائينڊ لکيو هو، شايد فائدا قانون ۽ وقت بدلجي ويا آهن. منهنجو ٻن ڪمرن جو گهر بلڪل فٽ پات تي آهي ۽ ٻه ڏاڪا جيڪي منهنجي در تائين اچن ٿا، سي ڪجهه اهڙا آهن جو هر ڪنهن وانھڙو جي هرو ڀرو به مرضي ٿيندي ته منهنجو در وڃائي ۽ مان ويٺو به در وٽ هوندو آهيان، تنهن ڪري پاڙي ۾ ڪير ڪٿي رهندو آهي، بابت پڇڻ لاءِ هرڪو ڌاريو منهنجو در وڃائيندو آهي. اڳي مون لاءِ اهو ويل هو ۽ مان چتو ٿي پوندو هوس، پر هاڻ مان کلي پوان ٿو جو مان ٻڌي نٿو سگهان، هاڻ سوال پڇندڙ بيوس ٿيو وڃن. شاباس هجي فيض ڪوسي کي جنهن منهن پوڙاڻ برداشت ڪري به مون کان ڪي ٿي اين لاءِ انٽرويو ورتو هو.

هڪڙي ڳالهه مون کي سمجهه ۾ نٿي اچي، مان سمجهي نه سگهيو آهيان ته جنهن جو انٽرويو وٺيو آهي، تنهن کي ڇو پيسا نه ڏبا آهن؟ جي هو اهڙو غير اهم آهي جو پيسا نه لهي ته هن جو انٽرويو ڇو ورتو ويندو آهي؟! مان پنهنجي ڳالهه نه پيو ڪريان، مان ته ڏهه انٽرويو مفت ۾ ڏيڻ لاءِ تيار آهيان. مان ته واجهائيندو آهيان ته ڪو مون کان انٽرويو وٺي، انٽرويو ڏيڻ ۾ فائدو هي آهي ته لکڻ جي محنت نٿي ڪرڻي پوي، نقصان هي آهي ته پيسا نٿا ملن.

هر ڪنهن کي فڪر آهي ته ملڪ جو ڇا ٿيندو، بادشاهه به گهڻو وقت حڪومت ڪري آخر بيزار ٿي چاهيندا آهن ته ملڪ ختم ٿئي ته سندن جند چٽي، اڳي معاملو سولو هو. ڪڏهن خلجي حملو ڪري ايندا هئا ته ڪڏهن غوري حملو ڪري ايندا هئا. گهڻو اڳ آريا به ايتري گهڻائيءَ ۾ آيا جو سڄو هندستان هيٺ مٿي ٿي ويو. نادر شاهه جي ڪاهه ته تاريخ جو سونهري حصو آهي، پر اڄوڪو زمانو مختلف آهي، هاڻي مانيٽا هوائي جهاز اچي بمباري ڪري هليا ويندا آهن ۽ ڪو به نادر شاهه ظاهر نه ٿيندو آهي. جيستائين پاڻ وٽ ڪالاباغ ڊيم جي ڊگهڙي هئي، وڃائڻ لاءِ تيستائين پاڻ کي فڪر نه هو ته ملڪ جو ڇا ٿيندو؟ هاڻ جڏهن اسان کان اها ڪالاباغ ڊيم

واري ڊگڊگي کسجي وئي آهي، ته اسان پريشان ٿي ويا آهيون ته ملڪ جو ڇا ٿيندو؟ پاڻ کي گهرجي ته وري ڪالاباغ ڊيم قسم جي ڪا ڊگڊگي وڃائي پنهنجي دل خوش ڪريون.

پر هن ملڪ جو آخر ڇا ٿيندو؟ انگريزيءَ ۾ ڪيلي کي چئبو آهي، بنانا ۽ بنانا ڪنٽري چئبو آهي اهڙي ملڪ کي جنهن جي حاڪميت ۾ پختگي نه هجي. هي ملڪ بنانا ڪنٽري ناهي، هنجي حاڪم جماعت تمام وڏيون قربانيون ڏيئي حاڪميت ۾ آئي آهي، ملڪ ۾ جيڪي به مسئلا آهن سي اڄڪلهه سڄي دنيا جا مسئلا آهن. سرحدن تي بندوقبازي ٿي رهي آهي، سا دراصل قتلڪن جي راند آهي، چوڌاري جيڪي ملڪ آهن، تن سان تعلقات سٺا آهن، سو فڪر ڇا جو؟ اشفاق آذر جو سوال آهي ته ملڪ جا حاڪم ڇو پنهنجون ميٽنگون ملڪ کان ٻاهر ڪندا آهن، جواب آهي ته هي ملڪ بنانا ڪنٽري ناهي، صدر مشرف ڪا به ميٽنگ ملڪ کان ٻاهر نه ڪئي هئي، اشفاق کي اها ڄاڻ به ناهي ته ملڪ جو حاڪم ڪير آهن ۽ حاڪميت ڪٿي ۽ ڪنهن وٽ آهي. في الحال آئون سنئون سڌو پرويز مشرف جي پاسي آهيان. نالو ته مون کي ياد ڪونهي، پر ايجيٽ ۾ ڪو يهودي ڪلارڪ هو، جنهن فقط ڏهه شاهانه ڪهاڻيون لکيون هيون، جن مان هڪڙيءَ جو مطلب عجيب آهي، شهر جا سڀئي ماڻهو فوج ۽ حاڪم سميت شهر خالي ڇڏي شهر کان ٻاهر اچي سامهون ڏسندي وحشين جي انتظار ۾ صبح سوير کان بيهن ٿا، ڏينهن ٽپجي ٿو وڃي پر هو وحشين جي اچڻ ۾ انتظار ۾ سامهون تڪيندا ٿا رهن ۽ بي چين ٿيندا ٿا وڃن. سج لهڻ وقت تائين هو نااميد ٿي ڳرن پيرن سان شهر ۾ موٽي ٿا وڃن. پوءِ شاعر ٿو پڇي ته وحشي ماڻهو جو نه آيا ته هاڻ انهيءَ شهر جي نجات ڪيئن ٿيندي؟ سو مان اوهان کان ٿو پڇان ته جي سرحدن تي اها قتلڪي بازي بند ٿي وئي ته پوءِ پاڻ اخبار ڇو پڙهنداسين ۽ ٽي وي ڇو ڏسنداسين؟ فيض احمد فيض کان ڪنهن اخبار گهري، فيض ٻڌايس ته هو اخبار نه گهرائيندو آهي، نه اخبار پڙهندو آهي. هن ماڻهو حيران ٿي چيس ته اخبار ته ضرور پڙهڻ گهرجي، فيض احمد فيض ڪنڌ ڏوڻيندي چيو ته ها، ڪڏهن ڪڏهن ڏسي وٺڻ گهرجي.

دایا

حليم دي گريت

گهنور خان جتوئي

مان به حليم صاحب جيان پا ٿ ڪي چوٽي جو بدنصيب سمجهندو آهيان. چو ته مون جيڪو ڪجهه حاصل ڪرڻ چاهيو آهي، اهو مون کي نه مليو ۽ جيڪو مون نه چاهيو سو وري سدائين منهنجي مٿي ۾ لڳو آهي. شايد حليم صاحب ۽ ان جهڙا ٻيا سمورا ڌڪاريل، تعصب ۽ جهالت جا شڪار ماڻهو خراب آهن يا ته اسان جي ڪلچر ۾ ڪا وڏي خوفناڪ قسم جي گڙ پڙ آهي. جو اهڙن ذهين، محبت ڪندڙ، حساس دل رکندڙ ولين جو ڪو قدر ڪونهي. پيدا ڪير، ٺڳ، ڪوڙا ۽ منافق تمام گهڻو خوش آهن ۽ وتن ٿا پستيون هڻندا. اهڙا ماڻهو جيڪي پنهنجي ڪرسي ۽ عهدي بچائڻ لاءِ گڏهه ڪي ابو چون اهي سدائين خوش ۽ خوشحال هوندا آهن.

حليم بروهي صاحب گهڻو تڻو ڪل پوڳ واري حوالي سان سڃاتو وڃي ٿو. جيتوڻيڪ چيو ويندو آهي ته تمام گهڻو ڌڪويل ۽ واحيات روين جو شڪار ماڻهو ٿي وڃي، مزاج جو سهارو وٺندو آهي، گهڻو ڪري گورڪي، لينن تي لکيل هڪ خاڪي ۾ لکيو آهي ته ”جنهن ماڻهوءَ ۾ جيتري ڏاهپ هوندي آهي اهو اوترو ئي گهري ڌڪ جو شڪار هوندو آهي.“ خود لينن گورڪيءَ کي چيو ته ”زندگيءَ ۾ جهيترو ڌڪ آهي اوترو ئي مزاج به آهي“ حليم بروهي صاحب جي مزاج ۾ هڪڙي ڳالهه آهي ته هو ڪلائي نه ٿو ۽ سوچڻ تي مجبور به ڪري ٿو. بروهي صاحب جي مزاج ۽ جاسوسي ڪهاڻين پٺيان هڪ تمام ذهين ۽ اهل دل

مفڪر ۽ سنجيده تواريخ نويس هميشه موجود نظر اچي ٿو. هو چوندو آهي ته ”مان فقط قدرت جي اڳيان جهڪيو هوندس ڪنهن به ماڻهوءَ اڳيان نه.“ جيڪو قدرت جي قانون کي مڃي ٿو. به ڪڏهن ڪڏهن ان جي خلاف جلوس ڪيڏن جي دل ۽ جرئت رکي ٿو. بروهي صاحب چوندو آهي ته ”بابا قدرت جو پائڊ تمام خطرناڪ هوندو آهي.“

بروهي صاحب سنڌ ۾ واحد سنجيده مفڪر آهي جيڪو چوي ٿو ته سنڌ سنڌ ڪرڻ ۽ سنڌي سنڌي ڪرڻ ۽ ان جي تسبيح پڙهڻ سان ڪجهه ڪو نه ٿيندو. جيستائين سنڌ ۾ رهندڙ سمورا ماڻهو اصل تاريخي حقيقتون نه ٿا سمجهن. بروهي صاحب هونئن ته تمام گهڻو لکيو آهي پر سنڌ، سنڌي ٻولي ۽ سنڌي ساهت نالي حليم بروهي روبوز لکي هن اسان کي ٻڌايو ته موجوده سنڌ ڪڏهن ۽ ڪيئن سنڌ سڏي وئي ۽ تاريخي طرح اصل سنڌ ڪٿي هئي. موجوده سنڌ ۾ رهندڙ ماڻهو ڪهڙي نسل جا هئا، اهي ڪٿان ۽ ڪيئن آيا وغيره. موجوده سنڌ ۾ رهندڙ سنڌ جي اصلوڪن ماڻهن جون تاريخي ۽ تهذيبي طرح جيڪي به اهم ڌارائون آهن، انهن جو تاريخي ۽ جاگرافيائي پس منظر ڇاهي؟ بروهي صاحب جي نقطئه نظر مطابق ”اڄوڪي سنڌ صوبي واري ايراضيءَ جي اوڀراني طرف، ڪڇ، ڪاٺيا واڙ، گجرات، مارواڙ ۽ راجستان وارين ايراضين جو اهو ثقافتي گهاٽو هو. جنهن مان پيهجي جيڪو اڄوڪي سنڌ صوبي واري ايراضيءَ ۾ هلي ٿيو سو اڄوڪي سنڌ صوبي واري ايراضيءَ جي اوڀراني حصي جو اصلوڪو رهاڪو هو. اڄوڪي سنڌ صوبي واري ايراضيءَ جي اولهندي طرف بلوچستان واري ايراضي اهو ثقافتي گهاٽو هو. جنهن ۾ پيهجي جيڪو اڄوڪو سنڌ صوبي ۾ داخل ٿيو سو اڄوڪي سنڌ صوبي واري ايراضي ۾ اولهندي حصي جو اصلوڪو رهاڪو هو، (بروهي، بلوچ) ۽ جيڪو انهن ٻنهي گهاٽن مان ڪنهن به هڪڙي گهاٽي مان بيٺل نه هئڻ ڪري اڄوڪي سنڌ صوبي واري ايراضيءَ ۾ سڌو آسمانمان ڪريو سو اڄوڪي سنڌ صوبي واري ايراضيءَ جي اصلوڪين ٻولين

پيلڪي، ميگهاڙي، راجستاني، بروهي، بلوچي، ڪچي، ڪاٺياواڙي، مارواڙي، گجراتي، سرائيڪي، ٻولين مان ڪا هڪڙي ٻولي ڳالهائڻ بدران اها عربي فارسي گاڏڙ واري ٻولي ڳالهائڻ لڳو، جنهن کي ”فلاڻي جي سنڌي“ ۽ ”فلاڻي جي سنڌي“ چئي زوري سنڌي ٻولي جو نالو ڏئي اڄوڪي سنڌ صوبي واري ايراضي جو اصلوڪين ٻولين مٿان مڙهيو ويو.

بروهي صاحب جون ڳالهيون صحيح آهن ۽ نه رڳو صحيح آهن پر هن انهن لاءِ منطق به ڏنو آهي، هڪڙو عجيب اتفاق ٿيو جو مون جهڙي بنهه واڙي ماڻهوءَ کي بروهي صاحب سان ڪنهن اخبار ۾ ڪجهه وقت گڏ ڪم ڪرڻ جو موقعو مليو، تنهن وقت بروهي صاحب تي الزامن ۽ تهمتن جي ٻارس ٿي رهي هئي، کيس يونيورسٽيءَ مان تڙي ڪيڏ جا بندوبست ٿي رهيا هئا. کيس چيو، ڪريو، ڪافي ۽ ملهه هجڻ جا شاندار لقب ملي رهيا هئا، تنهن وقت توڙي جو مون بروهي صاحب کي گهڻو ڪو نه پڙهيو هو پر سندس رويو ”زندگيءَ ڏانهن ۽ ڪم ڏانهن“ مون کي تمام گهڻا وڻندا هئا ۽ مون انهن الزمان هٽنڊن لاءِ ان وقت اسين جنهن اخبار ۾ ڪم ڪندا هئاسين، ۾ لکيو هو ته ”اهي الزام هٽنڊڙ وڃرائي عرف بي مغزائي جا بي تاج بادشاهه آهن“ ۽ محمد حنيف جيڪو اڳي نيوز لائين رسالي ۾ ڪم ڪندو هو ۽ جيڪو اڄ ڪلهه B B C سان لاڳاپيل آهي تنهن بروهي صاحب لاءِ ڪنهن انگريزي اخبار ۾ لکيو هو ته ”Haleem is Sharressly a lojjeal person“ پر بدقسمتي هن سنڌ ۽ ان جي اصولوڪن ماڻهن جي اها آهي ته انهن قلم، فڪر ۽ عمل ۾ اڳواڻي سدائين اهڙن ”وڃڙن“ Midioerars منهن رت رهي آهي، جيڪي پنهنجي پيٽ ۽ ڪرسي بچائڻ لاءِ هر قسم جي علمي ۽ عملي ٽڳي، بييماني، منافقت، ڪوڙ، مڪ ۽ فريب ڪرڻ لاءِ تيار آهن. جن ۾ نه علمي گر ۽ گهراڻي آهي نه عملي جرئت ۽ اخلاق، اهي ماڻهو جن سنڌ سنڌي، سنڌي ٻولي ۽ سنڌي ساهت جي هوابل سان رڳو مڪڻ جون ماڙيون ٺاهيون آهن. حليم صاحب جهڙي ننڳي تلوار جي ڪاٺ رکندڙ ذهانت ۽ حساس دل رکندڙ ولي جي ڳالهه ڪيئن ٿي

اپنائِي سگهڻ جو خيال دل ۾ آڻي سگهيا، ڇو ته چوندا آهن ته جيڪڏهن ڪنهن ننڍي ٻار کي ننڍيڻ کان اهو يقين ڏيارجي ته هي ڪائنات برف جي ٺهيل آهي ته اهو ٻار وڏو ٿي به اها ڳالهه ڪو نه مڃيندو ته هي دنيا ڪپهه جي ٺهيل ڪانهي.

بروهي صاحب کي مٿي ذڪر ڪيل وچٿرو ذهن رکندڙ عالم سڳورن کان شڪايتون تمام گهڻيون آهن ۽ اهي جائز به آهن، بروهي صاحب چوندو آهي ته هنن تي وي تي ڊراما لکڻ جو منهنجو رستو روڪيو، اخبارن ۽ رسالن ۾ ڇپجڻ جو رستو روڪيو، سنڌي ادب جي تاريخن ۾ منهنجو ذڪر خير ڪو ملندو، سنڌي عالم ۽ اديب منهنجو نال به اديب طور ڪٿڻ گناهه ۽ ڪفر سمجهن ٿا.

مون کي محسوس ٿيندو آهي ته بروهي صاحب پنهنجي سڄي زندگي ان علمي بدديانتي ۽ بد مذاقي خلاف وڙهندو رهيو آهي ۽ ان جي ويڙهه اڃا جاري آهي ۽ ان جو ثبوت ڪاوش اخبار ۾ لکيل سندس ڪالم آهي. بروهي صاحب هار مونيم وڃائڻ ڄاڻي. ائسٽرو لاجي جو علم رکي ٿو. ٻولي جو گهرو اڀياس اٿس، ٻولي جي لپي Script ۽ ٽيڪن جي هجڻ ۽ نه هجڻ جا نقصان ۽ فائدا ٻڌائي ٿو، تاريخ جنهن لاءِ بروهي صاحب تواريخ لفظ صحيح ٿو سمجهي، جو گهرو شعور رکي ٿو، جي شاعر، ناول نگر، ڪهاڻيڪار، ڪالم نويس، مزاج جي تيز ۽ ڀرپور حس رکندڙ، سنجيده مفڪر ۽ تخليقي ذهن رکندڙ آهي، بروهي صاحب ننڍڙن ٻارن کي پڙهائڻ کان وٺي اسان جهڙن وائڙن نوجوانن ۽ جوانن کي ڪلاڪن جا ڪلاڪ وقت ڏئي سمجهائيندو رهندو آهي ته زندگي ڏانهن واقعي زندهه رويو ڪيئن هڻڻ گهري، اصل حقيقتون ڪيئن آهن ۽ انهن کي ڪيئن بگاڙيو ويو آهي، ڪيئن هتي جي تواريخ کي ڏندوڙي، تواريخ نويس رپ ڪيو آهي، ڪيئن هتي جي شاعرن، اديبن، مفڪرن، درويشن ۽ ولين سان نانصافي بلڪه ظلم ٿيو آهي ڪيئن انهن جي پيغام کي ٽوڙي مروڙي پيش ڪيو ويو آهي، ڪيئن ننڍي کنڊ کي نفرت ۽ اگهاڙ نفرت جي

بنياد تي ٽڪرا ٽڪرا ڪيو ويو آهي ۽ ڪيئن ٺڳي جا ٺاهه ٺاهيندڙ قابل احترام سمجهيا آهن. بروهي صاحب چوندو آهي ته ”Indus valley civilization“ سان اسان جو ڪو واڻه ڪونهي، انهيءَ نالي ۾ پنجاب اسان جي ڳچي ۾ وڌو ويو آهي.

مان حليم بروهي صاحب جي چوڻ تي عمل اڃا خبر ناهي ڇو نه ڪري سگهيو آهيان. مونکي حليم صاحب چيو ته تون هارمونيم وٺ ته مان توکي موسيقي سيکاريان. ٻيو چيائين هڪڙو وڏو رجسٽر وٺ جنهن ۾ پنهنجا احساس لکندو وڃ. ٽيون لارڊ بائرن جي شاعري پڙهڻ لاءِ چيائين. آسڪر وائيٽلڊ جي ڊرامن پڙهڻ لاءِ چيائين. اڄڪلهه مان هن کان علم نجوم جو سبق وٺڻ شروع ڪيو آهي.

مان حليم صاحب کي پنهنجو هڪ پيارو دوست، پنهنجو بزرگ ۽ مهربان سمجهندو آهيان. اها پنهنجي وڏي خوش قسمتي سمجهندو آهيان يعني اهڙي ڏاهي، منطقي، حساس دل ماڻهوءَ سان رشتو ۽ نياز منڊي هجي ته دل کي هڪ ٽيڪو ملي ٿو. هن واقيات منافقي واري، ڪوڙي دنيا ۾ رهڻ ۽ زنده رهن لاءِ جتي چو طرف وحشت، جهالت ۽ ڏوهه آهي. جتي نااهلي ۽ ٻه چاپڙائي آهي، جتي سواءِ چند دوستن جي دوست نما دشمن آهن. وچوڙا آهن، اڪيلائي آهي اتي اهڙي Exceptional Wisdom (يگانو فهم) رکندڙ، زندگي ڏانهن ڀرپور رويو رکندڙ دانا. انسان جي محبت ملڻ هڪ وڏي خوش قسمتي آهي.

مون کي ڪا خبر ناهي ته ڪڏهن ۽ ڪيئن سنڌ جا ماڻهو پنهنجي اصولن هيرن کي سڃاڻيندا ۽ انهن سان محبت ڪندا ۽ ڪڏهن ۽ ڪيئن اهي ڪوڙن هيرن ۽ ڪاغذي شينهن مان جند آجي ڪرائيندا. ڏوهه ۽ سياست کي ڪڏهن الڳ سمجهندا، ڏوهاري سياستدانن جو حساب ڪتاب ڪڏهن ۽ ڪيئن ڪندا. علم، فڪر ۽ صحيح عمل ڏانهن ڪڏهن موٽندا. نفرت، تعصب ۽ تشدد جي پيامبرن ما ڪڏهن تاريخ ۽ ان مان صحيح سبق ڪڏهن سکندا. بروهي، ڀروچ، سما، ميگهواڙ، ڪولهي، پيل ۽ سومرا ڪڏهن ۽ ڪيئن سمجهندا ته اهي تواريخي طرح اصل ۾ اڄوڪي سنڌ جا

اصل رهاڪو آهن. قومي غيرت، ٻڌي ڪڏهن سکيا، پنهنجا صحيح
 اتحادي ڪڏهن ۽ ڪيئن ڳوليندا. بنا تياري، تربيت، علم ۽ فڪر
 جي پاڻيءَ کان اڳ ڪپڙا لاهڻ ڪڏهن ڇڏيندا. سرائيڪي، بلوچ ۽
 سنڌي ٽڪنڊو ڇا تواريخي طرح آدرشي ڪو نه ٿيندو. ان سلسلي ۾
 پنهنجون ترجيحتون ڪڏهن مقرر ڪندا ڇو ته حلير صاحب چواڻي
 اهو وقت اچي ويو آهي.

مان جڏهن حلير بروهي صاحب سان ملندو آهيان ته هڪ هندي
 شعر منهنجي ذهن ۾ گونجندو رهندو آهي:

مو رکھ ڪو تم راج ديت هو
 پنڊت پهت بهڪاري
 گر دهرڪي گت نياري،

Mun Uksar Babā je lay marhun khe ehrion galhiun kunde budho ho ta, Haleem humesha ubhti galh kundo aahe, “Mesal jet or te he panr musalman aahe aien musulmanun ge khilaf galhaindo aahe, Pakistani aahe aien Pakistan je khilaf hundo aahe sindhi aahe aien sindhian khan naraz ruhundo aahe, Hik ghar mein ruhende penhji zal san thahe na ruhundo aahe, Hin kare gharon kare manrhun baba je khilaf hunda hua.

Usal mein he baba je bhaenr jo turiko hundo ho, jeinh khe munfarid aien tumam khalis pyar chaeje ta bilkul sahi aahe, usin aam marhun judehen kenh khe bhainda aahiun ta hun je khamion khe durguzar kunda vinda aahiun, pur baba me he burdbari hui jo hu jenh khe bhainda hua, hun je defects khe point out kurunr ji himat rkhundo ho baba khe he purwa na hundi hui ta jin khe hu bhainda aahin hu hun khan kawarji winda ta hu akelo thi windo.

We known that all of us are imperfect no one is perfect in this world except God, but it doesn't mean that we should not try to improve. If we will not point out mistakes then how can we improve.

Asan kenh ji tarif kare hun je improvement ja chances khatum kure chudinda aahyun, jeko suhe na aahe, insaan hin dunia mein muranr ghari tain jeko kujh experience kare tho, hun san hu penhji personality khe polish kare tho hu janwar hundo aahe jeko jehro hin dunia mein aindo aahe, ohro he halyo windo aahe.

Baba sindh san aien sindien san pyar kunda hua, inhe kure hunun ji soch he hui ta sub sindhi united thi sindh je lay kum kun.

Hu muhajirn khe wisare chuden, cho ta sindhme haanr India khan ayel muhajir buchya e kon ahin. Aein sindh mein peda thiyar wara subh sindhi aahin. Panr me aiko kyo aien sindh je lae kum keyo, uger provinces khe hunun ja huk na milenda ta he mulk kamzor thi windo Pakistan muzhub ji buniyad te thahyo wayo aahe, jien Israel muzhub je buniyad te thayo wayo aahe. Baki dunya ja subh mulk geographically thayel aahin.

Muselmanun mein beyan muzhabun je lay jeka nuftrat aahe hu baba khe na warundi hui, hu muselmanun je khilaf kon hua , hu sumjhunda hua ta asanje muzhub mein subhni khan wadhik beyan muzhuben lay berdasht aahe, cha kanr ta eho he asanje Rasul Muhammad (peace be upon him) ji talim hui.

Sage tarike, ukser penhji zal te bhi tunkeed kunda hua. Munhji ummi khe khuber hui ta baba je banynr jo tariko aahe. Hin kare hu baba ji galhian khe dil te na wuthundi hui.

Baba khe khuber hui ta hu sindhi jeke sindh khan bahr, beyan mulkan me ruhanda aahin, ho sindhi sumjhunda aahin aien galhay be sughunda aahin. Per hu sindhi parhi aien likhi na tha sughun . hin kare baba English alphabates mein sindhi likhanr je huk me hunda hua. Jenh kare marhun sumjhyo ta haleem sindhi boli jo dushman thi peyo aahe uger ehri galh huje ha ta baba ja charei nathi sindhi na hujan ha.

Baba chahinada hua ta usan sari dunia ji galhyun budhun, lakin sochyon penhnje demag khan, penhje demag khe bund kare beyn je chunwanr te na hulon second world war khan poe jadhen ugrezun asan khe budhayo ta Hitler zalim aahe ta asan ungrezun ji galhian te akin kare warto, aien asan he wisare chudyo ta ungrez panr asan te ketro zulm kare chuko aahe. Ugar Hitler he kum na kya hujun ha jeke hun kya ta uju middle east me Israel jo zor aein zulm desan j layek hujay ha . ain America san mukablo kuranr na mumkin huje ha.

baba khe jeke manrhun sumjhunda hua, hu hunn khe tmam ghnro bhauda huwa. Per jin khe baba bhainda hua hu baba khe sumjhi na sughya, Allah jo shuker aahe ta aaon hunan maan ahyan jin baba khe piyar keyo.

I am very great full and was to say thanks to Nain Junejo who gave me the opportunity to explain my feelings about my dearest one.

Thank you very much Nain.

SANA HAYYAT BROHI

Baba chahinda hua ta aaron Baba ji
writings published karayan. Cho ta maan
hi kinyer Pakistan mein na ahyon ain
Baba ji writings. Khe. chupraen
chahyon thi. Hin kare Hakeem Brohi
Bji writings chuprain ja huq ain
Zabta Noor Junejo je hawalay
kayan thi. Cho ta moon ke
yakeen aahe ta ho hi kum moon
khan behter kare sughun tha.

Sana Brohi : I am fortunate that I am
his daughter.

”الائي چومون کي لڳندو آ ته اها حليم ٻروهي جي بدقسمتي آ

جو هو پاڪستان ۽ ان سان گڏ سنڌ ۾ پيدا ٿيو نه ته اهو ماڻهو

اسٽيفن ليڪوڪ (Stephen Leacock)، مارڪ ٽوئن (Mark Twain)

۽ وليمر سيريان (William Syrian) جي ٽڪر جو ماڻهو آ جيڪو

اسان وٽ پيدا ٿيو. ان وٽ ڪو دوست ڪونهي، ڪو ٽولو ناهي،

اهي جيڪي واه واه ڪندا آهن هڪ ٻئي جون تعريفون ڪندا آهن.

هو هڪٻئي وٽ ڪلندر آهي، تنهن بگهڙ جيان ۽ ياد رکو ته

تنهن بگهڙ وٽو خطرناڪ هوندو آهي.“

امر جليل